

Ivo Andrić

NEMIRNA GODINA

Izdavači:

Mladost
Izdavačko knjižarsko poduzeće
Zagreb
Ilica 30

Svjetlost
Izdavačko knjižarsko preduzeće
Sarajevo
Radojke Lakić 7

Prosveta
Izdavačko preduzeće
Beograd
Dobračina 30

Državna založba Slovenije
Ljubljana
Mestni trg 26

Štampa:

štamparski zavod "Ognjen Prica"
Zagreb - 1967.

ZA LOGOROVANJA

Učestali su zahuktani Tatari, stizale su konagdži-je, i sad je već svak živ znao da će doći paša i da će se tu logorovati.

Višegradski kadija, Abdurahman-efendija Pozde-rac, čovjek mrk i neobično debeo, gužvao je dugo među prstima posljednju bujruldiju.

Paša je pisao svim "kadijama, muderizima, sarajevskom muteselimbegu, janičarskom agi i svima agama mrtve straže, barjaktarima, starim odžakli-jama, ljudima od riječi i posla":

"Na temelju fetve došla su mi dva fermana da svijetu objavim da se bosanski junaci i muslimani, s draga srca i koji imaju volju da dobiju carsku dovu, opreme i snabdiju hranom i peksimitom i da me čekaju. Ja mislim, s pomoći božjom, krenuti na drugi dan po Bajramu, u četvrtak, iz Travnika, sa mojom pratnjom i tjelesnom stražom, preko Sarajeva za Višegrad i dalje.

Ej vi, efendije i prvaci, primile na znanje moj polazak. Ja od vas no I ražini za se ni za svoju pratnju nikakva iroška ni jela, osim u svakom kadiluku, gdje ću prenočili po jednu noć, pripravite po hiljadu oka hljeba i pet stotina torbi ječma: to nek me čeka spremno, a ostalog nikakva jela ne tražim daini pripravljate. I dobro se čuvajte da ne biste od siromašne raje ma jedno zrno u moje ime uzeli, ml i ih mučili. Zato vam se ova bujruldija šalje sa bosanskog divana, te kad vam stigne, po njenu se sadržaju ravnajte i tako radite."

Kadija je mrmljao u mali prozor pun cvijeća:

- Lijepo, vjere mi. Za jednu noć ne traži ništa nego hiljadu oka hljeba i pet stotina torbi ječma. Ako mi ostane deset dana ovdje, a može ostati i više, poješće, lijepe mi vjere, i podnicu ispod mene.

Od brige i ljutnje kadija se zakašlja, zacenu i jedva sebi dođe.

Varoš je puna izbjeglica iz Uzica, Novog-Pazara i Sjenice. Sve što je bježalo pred Karađorđem sleglo se ovdje ustrašeno, golo i boso, bez hrane i novca. I sad dolazi još i valija sa cijelom pratnjom i vojskom da logoru je.

- O, o, o! Nalet, đavole! O, napasti, skini mi se s vrata!

Bio je čuven radi svog tvrđičluka isto koliko i radi bogatstva. Nije pušio, nije pio, jevtino se od-jevao i hranio, i otkidao od svakog živa i od rodenog grla. I kao sve prave tvrđice, on je mrzio svako davanje i užasavao ga je svaki trošak, ma gdje u svijetu i ma radi čega god bio. Pomisao na zejtin koji uzalud gori po džamijama ne bi mu dala pokatkad da spava. Vrhunac sreće i najdraža stvar na svijetu bila je za njega misao na neku gotovinu koja bi ležala na sigurnu mjestu i bez prometa i rizika rasla, rasla bez prestanka. I pošto to u ovom svijetu nije moguće, on je mrzio sav svijet i sve njegove zakone po kojima se sve koleba, promiseće, mijenja i troši. Dijabetičan i pun kašlja i zaduhe, on po cio dan hripa, šišti, psuje i računa. Saziva muklare, izdaje naredbe. Sa suzama u glasu preporučuje štednju u vremenu, u novcu, u mjestu.

10

- Nema, nema, nema! Otkud, pobogu brate? Otkud, kad ovo i nije varoš ko druge što su? Ovdje ne dolazi drugo nego jad i nesreća. Poplava, suša, buna, rat! Ah, što neće neka morija i kolera, pa da sve podavi.

Jedva se sporazumeše gdje da smjeste pašu i pratnju mu a gdje ordiju, kako da se skuplja i dijeli hrana i žito.

Kadija je svaki čas širio ruke, vriskao i pljeskao se po žutoj, debeloj i zboranoj šiji.

- Najbolje ev" ovdje mi se popnite, bujrum! Podajte im sve! Evo vam ključ i mehćema, pa dijelite.

Dodoše glasovi da paša putuje polako zbog velike pratnje i prtljaga, i stade da se priča o njegovu ra-skošu i čudovištima koja vodi sa sobom. Pričalo se da paša ne može da večera dok mu se ne zapali deset svijeća "ko ruka debelih", da vodi dvoje Arapčadi, majmuna, pticu što govori, i ludog Šeh Dediju koji može da pojede trideset obarenih jaja na obrok. Kadija se razbolje. Naredi da mu prenesu šiljke od prozora u dno sobe, da ne gleda na ulicu, da ne vidi nikog. Ječao je kao ranjenik.

Međutim, glasovi su bili preuveličani. Uoči petka stiže paša. Istina, s mnogo pratnje i sanduka, ali bez majmuna, ptice i Arapčadi. Za njim je jahao samo Šeh Dedija, crven i mastan, na konju duge dlake.

U Sulejmanbegov ogromni čardak stade i paša i sva njegova pratnja. I još je odjekivao od praznine. Digoše se-mrsni i veseli dimovi.

Vojska se smještala na Okolišlima onako kako je dolazila. A stizali su sporo i neuredno, i bilo ih je gotovo uvijek manje nego šio su obećali. Najured-niji su bili oni iz Prozora; bila ih je ravna stotina, a vodio ih je

Salihaga Ramljak, čovjek visok i ospičav, strastven lovac i nadaleko poznat radi svog

Upoštenja i junaštva. Oni zaposjedoše ćupriju i kulu na njoj. Travničani, većinom konjanici, bili su nezadovoljni i stanovima i tajinom. Posljednji stigoše Sarajlije, zavađeni i dockan, kao uvijek. Za inat paši koji ih je u prolazu prekorio zbog mlitavosti, sakupili su cio jedan barjak ljudi više nego što su smjeli.

Odmah sutradan po svom dolasku paša je, na sofi pred čardakom, primio kadiju, zajedno sa prvim ljudima. Sa nekim umornim dostojanstvom pitao ih je za mišljenja i vješto im dobacivao savijene cigarete dok su sjedili u polukrugu oko njega. Pitao ih je šta se čuje o Karađorđu, kakvo je držanje raje po selima, kako su Turci oružani, koliko je izbjeglica i šta pričaju. Kazao im je da namjerava, čim mu stigne džebana, da krene put Srebrnice u pomoć Ibrahimbegu koga su Srbi opkolili, a otale da će preći u Srbiju. Oni su ćutali ili odobravali, i sve se svršilo dubokim klanjanjem, temenanjima i učtivim staračkim mumlanjem. Međutim, kadija je ipak uspio da potkraj razgovora spomene teškoće u prehrani izbjeglica i vojske. Videći da ga paša sluša, pohitao je, gonjen svojom strašću, da iznese još neke brige i troškove. Na kraju je dodao kako već mjesec dana hrani o svom trošku i u svojoj kući jednu nesrećnu bjegunicu, kćer nekog odličnog Turčina iz Trebinja. Paša ga je tješio da će do koji dan dići vojsku, da će se svi troškovi smanjiti čim on srećno rastjera Srbe. A za bjegunicu mu je svjeto-vaio da je pošalje ocu u Trebinje. Kadija se vajakao da on na ovim skupim i nesigurnim vremenima nema mogućnosti da je šalje. Konačno, paša obeća da će se on pobrinuti da se djevojka otpremi. I kadija se oprost. Od uzbuđenja i velike učtivosti bio je zaboravio i da kašlje.

12

Paša i njegov imam Mula Jusuf još su se dugo iza večere smijali govoreći o kadiji.

U takvim časovima paša nije skrivao svoju odvratnost prema Bosni i Bosancima. Rođen u Carigradu, dvorski čovjek, on je svoje naimenovanje za bosanskog valiju smatrao uspjelom protivničkom intrigom i nesrećom koju valja mudro podnijeti.

On je prezirao te Bosance, muslimane, neuke, surove, nevjerovatno ograničene ljude, što tako svečano i s toliko važnosti govore svoje gluposti. Prezirao je Srbe, čupavu, mrku, fanatizovanu raj, što se tako bezumno bore protiv starih i velikih institucija i slijepo srcu u smrt, gubeći za puste snove i lagarije "lijepi život", kako ga je on zvao. Prezirao je ponizne Jevreje, bradate popove i lukave fratre, kao svijet bez časti i dostojanstva. I jednom je, poslije neke fratarske deputacije, rekao svom ćehaji:

- Kad propane i potone sav svijet i sve države, vjeruj, ovi će fratri plivati, kao zejtin, po vrhu.

On je mrzio svu tu zemlju, mračnu i gorovitu, s rastrganim pejzažom i ludom klimom, kao i njene stanovnike, vječno nemirne i zavađene, jer mu je bilo odvratno sve što je glasno, oštro i neumjereno. Volio je miran rad u kolotečini i umjerene slasti i uživanja, koja je obožavao. Pokatkad bi svu noć sanjao more, puno bijelih jedara, a sutra bi onda dvostruko mrzio plečate i brkate Bošnjake oko sebe i silovite linije planina iznad Travnika, koje su

mu zatvarale vidik. Potajno je radio preko prijatelja, u Carigradu, da se vrati na staro mjesto. On nije tačno znao ni zamašaj ni veličinu ovog ustanka, ali je znao da se s ovom bosanskom vojskom ne da mnogo učiniti. I zato je računao ili da olako razbije Srbe, ili da, otežući pohod, dočeka jesen kad se vojske vraćaju kućama. A preko zime se nadao

13da će njegova stvar u Carigradu uspjeti i da će se srcčno riješiti i Bosne i ratovanja.

Bio se opkolio strancima. U Travniku je ostavio ceha ju Ibrahim-efendiju, visoka i pedantna Stam-bolij"u, i Tahirbega, poturčenjaka. Sa sobom je vodio ovog Šeh Dediju koji je, pod maskom dobroćudne šašavosti, krio čitavo blago zdrava razuma i umješnosti, i Mula Jusufa.

Ovaj Mula Jusuf bio je donedavno muderiz u Sarajevu. U sukobu između njega i Sarajlija, paša se založio za njega, a kad i pored toga bi smijenjen, on ga, za inat Sarajlijama i svojim carigradskim protivnicima, uze k sebi u Travnik. Sad je išao s njim kao imam uz vojsku.

Taj tanki i žustri mula, rijetke brade i nejednakih brkova, vas kao opaljen, žut i taman, bijaše vrlo poznata ličnost u Sarajevu.

Bio je iz Jedrena, ali je još kao dječak otišao u Carigrad, gdje se vrlo rano proćuo zbog ućenosti i razvrata.

Poslije je živio u Brusi i proveo nekoliko godina kao imam s vojskama po Vlaškoj i Armeniji. Kad je stigao u Sarajevo, predavao je u Velikoj medresi na Ćobaniji sarfat i nativ. Znao je mnoge jezike i velikom brzinom ućio nove. S velikom vješćinom i taćnošću je oznaćavao mijene mjeseca i praznike, i predskazivao pomraćenja i sve promjene. Imao je laku ruku za pismo i instrumente. Umio je da popravi svaki ćasovnik i da rasklapa i sklapa puške i kavene mlinove. Pisao je stihove, vrlo lake i poućne, za softe, u sedmercu. Pisao je i samo svojim drugovima ćitao i neke šaljive i preko svake mjere bezobrazne stihove, neke od njih i "na bosanskom jeziku, za Bošnjake". Sastavljao je tarihe za nadgrobno kamenje. U tome mu niko nije bio ravan. Jedino uobićajene zapise za bolesnike nije lilio da piše. I to su mu zamjerali. Imao je grlo gla-

14

sovito, tanko i jasno, da se raspoznavalo između stotinu drugih mujezina, a ukujisao je sa Careve džamije samo uz Ramazan i, rijetkim zgodama, sala-vate. Nosio se aljkavo i ružno. Jedino što je na njemu bilo uvijek uredno, to je njegova prebijela, vješćo i pažljivo savijena ahmedija, u koju mu je to-nulo tamnožuto i usko lice.

U jednoj žalbi "sarajskih uglednih ljudi i starješina", kojom su traćili da on bude smijenjen, bilo je nabrojeno, ćivćtinskom pakošću i opširnošću, sve zlo što se o njemu znalo. Tu se tvrdilo da je ciganskog porijekla. Da je iz Stambola kao i iz Bruse morao da ode zbog stvari o kojima se mnogo ne zna, ali koje su vrlo gadne i nedostojne. Prićalo se kako su ga u Vlaškoj zatekli kraj zaklane žene. I kako samo naglom uzmaku vojske, koji je na taj dan nastupio, ima da zahvali da je stvar zaboravljena. Spominjala se neka hrišćanka, sluškinja, koje je lani nestalo. Istraga zbog nje zapela je i legla, ali dok je voćena, kretala se neprestano oko medrese. Da uopšte živi neuredno i smiješno kako se ne prilići ućenu ni svešćenu licu. Upisivale mu se u grijeh još mnoge stvari, sujevjerne i nevjerovatne. I radi svega toga "bijesa i nezadovoljstva", on bi smijenjen.

I po potrebi i za inat paša ga je držaio, ali ga nije volio. Iako u Travniku nije ućinio nikakav veći ispad, on mu je bio neugodan i, pokatkad, mrzak. Kad je bio nasamo sa Šeh Dedijom i ljut, on je mulu nazivao "krmak nad krmcima".

Sad, na pohodu, mula je bio nadasve koristan. Brinuo se za sve. Vodio je laćiine i propisku. U ovoj zagušljivoj i sparnoj kollini, mula nije mogao noću da spava ni danju da miruje". Obilazio je logor, ispraćao i primao sei.e. I još mnogo popodne on bi sišao u varoš i, kao nekad u Sarajevu, prošibao

15kroz sve mahale, kao da ga gone, klepećući prašnjim i skorenim mestvama i lepršajući skutevima crna džubeta. Žene su spuštale naglo mušepke, a djeca što sjede, s velikim komadom hljeba u ruci, na avlijskim pragovima, samo bi se prevrtala u avli-ju. Sam je traćio da zamijeni starog Alihodžu i da ukujiše jaciju. Tukući koljenima i ramenima zidove, penjao bi se, s pokapanim fenjerom, na munararu. Ozgo bi kroz savijene dlanove izvijao glasom, dižući glavu bijesno put nevidljiva neba i mlada mjeseca, sasvim utonula u krugu mutnih i rumenih para. A glas mu se neprestano penje, sijeva i reže u tami iznad grada, kao ćelik studen i tanak a jak, da se djeca bude i jecaju, i švelje dižu glavu s posla. I opet ne bi mogao da spava.

Bijaše oskudno i vodoplavno proljeće pri svršetku. Na pjeskovitu ućću gola stabla, i jata vrana po okorjelu oranju. Sparni dani puni neke treptave i sive svjetlosti koja zamara pogled. Suv zadah paljevine pritište dah. Sa pepeljava neba stalno dać-di neka zapara. Sjeme se sparilo pa ne miće. Jezik se suši u ustima. U oćnim uglovima peće. Ni noć nije svježa. Naiđu kišni oblaci izdaleka, ali ćim dođu nad višegradsku kotlinu, posive i splasnu i osipaju se kao mlak dim. I vazdušne struje, što slaze sa planinskih povora, ćim dođu nad kotlinu zaustave se, smlaće, zakruže vrtoglavu u sve umornijoj spirali i konaćno liježu iznemogle na već naslagane sparne slojeve. Na Okolištima logoruju.

Svi su se smjestili. Još pristižu zadocnjeli. Hlje-bari, većinom hrišćani, zidaju peći od ćerpića i poćinju da mijese hljeb. Lože se vatre. Popuštaju plotovi. Oćupavaju se plastovi. Utiru putevi kuda nikad nisu bili. Ćesme se zaćepljuju i kvare. Tuku bubnjevi. Dovikuju se i psuju. Najglasnije su i naj-

16

više sarajevske žurne. Ali Travnićani ljepše pjevaju. I ovako, pred veće, svi zamuknu i iziđu da ih slušaju, iako ih inaće svi mrze.

Vrijeme prolazi a džebana ne stiže. Vojska se dosađuje i ne zadovoljava hljebom i satricom. Nestaju kokoši i jarad po avlijama. Vojnici se dižu u grupama i silaze u varoš, zastajkuju ispred dućana i svađaju se po ašćinicama za cijene i porcije. Klate se po mahalama i proviruju kroz tarabe i kapije, bacaju se za djevojkama, cvrkuću, vrište, štekću.

Bilo se pročulo da ima odred ustanika na Stani-ševcu. Jedna jaka četa ode da izvidi, ali ne nađoše ništa.

Donesoše samo glave popa Koje i brata mu Mladena iz Markova polja. Sad su obje stajale nasadne, već sasvim žute, na ćupriji.

Od hrišćana malo ko i izlazi. Odmah sa sutonom se zamandale i legnu da ne bi morali paliti svjetlo. U širokoj i niskoj kući ispod brijega sjedi pop Jovo, blijed, sa mrenom na oba oka, u modru koporanu i masnoj čiti, i očekuje kad će po njega. Kraj njega žena mu, debela i maloumna, sve hoće da se sjeti neke molitve što pomaže, pa ne može nego plače i drhti. Niko ne smije da im dođe. A sluškinja im Ikonija pobacila i leži u groznici.

U logoru se bez prestanka mijesi, kolje, kuva i jede. Izgledalo je da su se Turci od duga vremena i besposlice pretvorili u sama usta i stomake. Još dugo u noći čulo se njihovo laptanje i zveka i struganje kotlova. Vatre su gorile svuda, kao prosute. Otl množine proždrljiva i besposlena svijeta, stoke i konja, logor jo zaudarao nadaleko. U sparini i nepomičnu viicluhii kao da i samu zemlja pod njima trune i smrdi.

Žuti i potbuli bubani, sto nemaju nikakva pribora ni novca, lunjaju po svim budžacima, pridižu

Antlrit: Ne

17svaki dronjak i zagledaju, taraci ga prvo o stegno. Bulje tupim, neljudskim pogledima u djecu i žene i kriju se od karakola.

Jednog jutra nađoše jednog dječaka mrtva, strašno iznakažena, ispod ćuprije. Dijete je bilo tursko. Nasta uzbuna. Tada paša posla ponovo seiza u Sarajevo da se pohita sa džebanom.

Kadija je očajan zbog troška i nerada. Naljuti se i ogorči u mehćemi, pa se zatvori u kuću i prijeti da neće izlaziti dok se logor ne dignu. Dok ga opet strah i nestrpljivost ne istjeraju iz kuće.

Kuća mu je bila usred varoši. U ogromnoj zgradi živili su samo on i žena mu sa poslugom, koju su često mijenjali. Tvrdičina kuća bila je puna svega. Nabijeni podrumi, hambari i štale. U sobama, gdje je vladala uvijek zimna tišina, bilo je pretrpano od prostirke, čilima, vezova, kutija i sanduka. A svuda i u svemu je bila ona, u bosanskim kućama tako česta, studena čistoća, što zastrašuje i odbija i ne veseli nikog i ne služi nikom. To bogatstvo i tu čistoću je po cio dan branila i čuvala kadijina žena, krezuba i pljosnatih grudi, sva iskrivljena i otrcana od obilaženja po sobama, svađe sa sluškinjama i prekomjerne štednje.

Tu je živila bjegunica, kći trebinjskog kjatiba.

Nju je sa očeva čitluka oteo hajduk, Špaljo Crnogorac, i odveo je u manastir Taru, zar da je pokrsti i uzme. Ali kako je potjera išla u stopu za njima, on je bježao sa njom od manastira do manastira i od jataka do jataka.

Ostvaljao bi je pokoji dan skrivenu i odlazio i četovao, pa bi onda iznenada, u po dana ili noći, dolazio i vukao je dalje. Dok ga na putu iz Goražda za Sokolac ne razbiše nadmoćni Turci i ne oteše mu djevojku. Dovedi su je u Višegrad, i ljudi u međžlisu zaključiše da je

18

prvom prilikom otpreme ocu, a dotle da je smjeste u čiju kuću u kojoj nema djece. Tako dopade kadiji.

Ta visoka djevojka bijaše sasvim izbezumljena od strahovanja i nesreće. Govor joj se bio oduzeo. Gledala je ukočeno i tupo u svijet, ne raspoznavajući i ne shvatajući ništa.

Strašni Špaljo, koji je kao munja pao na njihov čardak, poklao sve a nju odvukao sa sobom, vas od kože i srme, studen i tvrd. Pa seoske kuće, pune dima i đubreta. Pa ledeni manastiri što zaudaraju na svinjsku mast i tamjan, i neki sijedi kaluđeri grobna glasa i od duvana žutih brkova. Pa noćna bježanja, kad se pod planinskom tamom mrvu svijest i volja, i grane šibaju po očima. Ona se potpuno izgubila u tom strahu, tvrdoći i studeni. Otkako je kod kadije, malo se umirila. Ne progovara, ali ne plače, nego povazdan sjedi u maloj bašti opkoljenoj visokim zidovima. Tu je puno vlage i strasno spletenih vrieža. Čim je uvedu u sobu, bježi u kut i sjeda stišćući ruke među koljena.

Dani prolaze, a kadija uzalud čeka da paša pošalje po nju kao što je obećao. Međutim, džebana ne stiže. Oni logoruju.

Trk polkraj druge nedjelje sve se odjednom ri-cfil. Najprije, u petak več, vazduh zahladnje i sa ■"ainioin navriješe studene struje u kotlinu, i pre-vliiilnsV. Nasla tutanj prodola. Munja se vezuje za munju, A s noći se proli težak pljusak. Kiša je tolikom aiiiiffoin bta o zemlju, da se rasipala u paru koju je vrlm" nosio na zamahe. Sve i.šeezn i umu-kmi, osim kKr koja je svu noć padala kao san i olakšanje.

Suha sli7e veri dio džekine. Bio je vlažan i ispran dan. l"roditbili se vidici i izvedrile daljine. Šume su u daljini kao nove.

2 19Odlučeno je da se sutra zorom dignu logor i krene, a po zaostali dio džebane da se pošalju seizi i da ga vode ravno u Srebrnicu. Paša pozva ponovo kadiju. Djevojku iz njegove kuće povedoše u alvat Sulejmanbegova čardaka. Mula Jusuf je preuzeo na sebe brigu da je to več otpremi sa starim Avda-gom i seizima u Sarajevo, a otale će je njegov prijatelj Munir-efendija, koji otprema državnu poštu, poslati ocu u Trebinje.

U logoru se lupalo, spremalo i pjevalo življe.

Bio je nagal suton iz svijetla dana, sa kratkom rumeni, kad Mula Jusuf siđe u alvat da obiđe djevojku.

Stara Fatima je bila otišla. Ona je sjedila u jednom kutu, sva umotana u veliku bošću. Govorio joj je, brzo i umiljato, kako će on nad njom dovu da uči, da je izliječi i otpremi kući. Ali zato treba da skine sa sebe bošću. Ona je jedan čas stajala kao da oklijeva.

- Valja da se skineš, kćeri. Jakako!

Ona zbacila bošću sa sebe i stajala pred njim visoka i pomična, mnogo ljepša i krupnija u maloj niskoj sobi. Iznenada ga i zapanji stasom i oblikom. Vrat joj je sjao; na njega nije padala ni kosa ni sjenka, pa je još više izgledao gojan i bijel.

- I ječermu valja da skineš. I ječermu! Bez toga ne može.

Glas mu je podrhtavao; smješio se ukočeno.

Djevojka nekako bespomoćno i predano raširi ruke izgledalo je kao da se razapinje i skide ječermu. Pokreti tih ruku, bijeli i veliki a bez ikakve moći i svijesti, saviše i slomiše uzdrhtalu mulu i on priđe sam da joj odriješi dimije.

- I ovo, "ceri, sve treba, sve, sve!"

Otimala se jedva osjetno i nekim ukočenim, odmjerenim pokretima kao u snu.

20

Tu ima ruka da putuje, preko tih bedara i bokova. Nikad kraja! To je toplo a glatko kao led. Usta mu se krive i kupe u grč kao od malina. Podsjećaju mu se noge i drhti vidno mišić na lijevom obrazu. A djevojka je stajala kao izvan sebe i puštala sve tupim, teškim mirom koji bludniku vraćaše svijest i izazivaše želju da slast produži i po-oštri, da izazove otpor i pokret.

Sa niskog rafa on dohvati berbersku britvu. Teško je disao. Vas u ledu od glave do pete. I još je duljio riječi i pokrete.

- Valja da te obrijem.

Ali se djevojka tada neočekivano izvi, sasvim muklo vrisnu i poče da bježi po sobi. Bila je u samoj košulji, i sad kad se kretala izgledalo je da su svi oblici na njoj porasli i da se neprestano razlijevaju i rastu.

Djevojka se branila i padala i prelijetala sobu kao razvijena zastava, a mula je, crn i tanak, na-srtao na nju i odskakivao od nje, mrseći neprestano besmislene riječi i vitlajući brijačem:

- Stani... Prvo obrijati, stani!

Na desnoj strani joj se pocijepa košulja i ukaza se rame, i opet preko očekivanja bijelo, oblo i veliko, I borbi i otimaju dotače joj se nehotice britvom tfoleg ramena i iz kratke rane brižnu krv.

Mula se ukoči, glava mu se zavalila, lice posivlje, moilie vjede se spustiše duboko. Tz otvorenih usta mi mu virila dva .uha. Tako ostade časak, onda se strese i hi jesno jtiriui na djevojku. Ona je vriskala, ali pi isušeno i muklo životinja koja nema glasa, i dočekivala jia i odbijala kao bedem, tvrda, bijela i gola. Tukla je o zidove i Ireskala o zaključana vrata. I još u topolu nogu i izmiješanom dahtanju čuo se taj zvuk njena I vrda i ogromna tijela, jasan, 21zvonak, golovo metalan. Izobličen, mula je bjesnio. Samk inu se zavalio sasvim na tjemne, a dah mu se pretvarao u šištavo kliktanje:

- Kh, kh, kh!

I opet je obli krv, sad na drugom ramenu, a onda zalipta iz grla mlazom. Djevojka se savi, pade i ispuni kut sobe, a mula dopade i pomiješa se vas sa njom.

22

MUSTAFA MADŽAR

Sa svitanjem siđoše bubnjari iz mahale i stadoše se sakupljati konjanici koji će ići u sretanje.

Ovo je četvrti dan da Doboj šenluči i slavi pobjedu nad Austrijancima kod Banjaluke. Likovala je sva Bosna, ali Doboj naročito, jer je njihov mještani Mustafa Madžar bio najveći junak u banjalučkom boju. Stigle su nevjerovatne vijesti o njemačkoj pogibiji, o sječi raje i junaštvu Mustafe Madžara. Danas ga čekaju.

Vazdan ih varahu oblaci prašine sa drumu. Tek oko ićindije stigoše prvi konjanici ispod Banjaluke, a u sam akšam Mustafa Madžar s trubama i barjacima. Bijaše pognut i nekud malen jer u pričanjima i očekivanju bijaše porastao. Vas savijen, mrk i umotan, više je ličio na pobožna i učena putnika nego na Mustafu Madžara o kom se toliko pričalo i pjevalo.

Hiteći i ne obzirući se, projaha kroz gužvu, vrevu i klicanje. Ne okrenuvši se i ne rekavši nikom ništa, uđe u svoj čardak, a svjetina ostade pred avli-jom gledajući kako se rastovaruju konji s plijenom.

23Ovo je o I reći put da se Mustafa vraća u svoj pofiiuli rarelak ponad vode.

Poivd nešto mršavih kmetova, to je bilo sve što mu je, poslije diobe s bratom, ostalo iza oca, rasipnika i pijanice, iako mu je djed Avdaga Madžar, čuveni poturčenjak iz stare i ugledne mađarske familije, stekao i ostavio velik imetak.

Kad mu je bilo petnaest godina, otac mu umro a brat mu se oženio, poslaše ga u Sarajevo da uči medresu. Tu provede četiri posne i teške godine. U dvadesetj godini, sa sandukom knjiga i softin-ske sirotinje, i s velikom žurnom od crna drveta, a rupice joj okovane srebrom, vratio se u Doboj i ne odsjede kod brata nego u ovaj čardak. Bio je sasvim promijenjen. S naušnicom iznad napućenih usana, pognut, mrk bez osmijeha, nit se s kim družio ni govorio. Po danu bi čitao knjige u varoškog hodže Ismetage, a noću bi svirao dugo u žurnu, ispunjavajući nadaleko svirkom podvodan kraj oko čardaka. A kad stade da se popisuje prva vojska, on se naoruža, zaključa

čardak i ode s De-lalića barjakom na Rusiju. Dugo se ne ču ništa. Jedne godine se pronese glas da je poginuo, i kako je bio nedružen i mlad brzo ga zaboraviše. Ali kad se Delalić vrati, kazivaše za njega da je živ "i dobro živ!", da se proslavio mimo sve Bošnjake i da je ostao u velikoj časti. A šeste godine on se i sam vrati, iznenada, u Doboj. Malo ga ko i poznaše. Bio je odjeven kao Stambolija, široko i bogato. Obra-datio, ublijedio i mršav. Otključa čardak. Kasno u noći potraži svoju žurnu, zamotanu u mušemu, i dunu plašljivo i nisko:

- Tuu, tititataa...

Tišina primi neprijatno zvuk.

24

Vidje da nema ni stalna daha, ni u prstima gipkosti od nekoć, nit pamti stare melodije. Umota opet žurnu i predade se mučenju besanice, koja ga ne ostavlja otkako su prestale bitke.

To se mučenje ponavlja svake noći. Odjednom zaboravi sve što je ikad bilo, i svoje rođeno ime, i pošto se tako u prvom polusnu ugasi svako sjećanje i svaka pomisao na sutrašnji dan, i ostane samo sklupčano tijelo pod tamom kao nijemim žrv-njem, otpočinu brzi mravci uz noge i strepnja u mekoti ispod srca, i stane svuda da se širi strah kao hladno strujanje. S vremena na vrijeme valja da ustane, ma i s najvećim naporom, da pali svjetlo i otvara prozor, da se uvjeri da je živ, da ga nisu satrle i raznijele mračne sile. Tako do zore, kad u tijelo uđe težak mir i odnekud poteče san, kratak ali milostiviji i draži od svega na svijetu. A sutra je dan kao i drugi. I to se jednako ponavlja, a da nikad nije ni pomislio da kome kaže. Hodže je prezirao, a u ljekare nije vjerovao.

I iza te prve noći, kad siđe u varoš, svi se ljudi u kahvi pomakoše i načiniše mu mjesta, ali on nit smoze smiješka, nit umjede da priča o Stambolu i ratovanjima i da im zadovolji ljubopitljivost. I opet stadoše da ga potejenjuju i zaboravljaju. Ali počeke borbe u Slavoniji, i on ode pred prvom četom, u zoru, nečujno kao što je i došao.

Dodoše i opet glasovi o njegovim junaštvima po Mađarskoj i Slavoniji, o strašnom boju kod ušća Orljave. A kad Austrijanci opkoliše Banjaluku i raja satjera Turke u grad a varoš opljačka, sve bosanske vojske siđoše na Vrbas. Ali nađoše Austrijance nadmoćne i ne smjedoše udarili na njih sve dok Mustafa Madžar ne izradi plan: da se, malo poviše, načine splavovi i noću spuste niz vodu, a u svitanje da vojska nagrne preko njih i iznenadi Austrijance.

25Te noći, dok su se spremali splavovi, on leže u vrhnku kraj Crkvine da se bar malo odmori od duga hoda. I posljednje doba su ga napadali svakojaki snovi, skraćivali mu ionako kratko spavanje i još gu više satirali. Isprva zaspao, ali mu odjednom iziđoše na san neka djeca sa Krima. To je bilo prije toliko godina i nikad ih se više nije sjetio.

Išao je s odredom konjice. Progoneći neprijatelja, bijahu zanoćili u nekom napuštenom ljetnikovcu na Krimu. Kad htjedoše da polijegaju, otkriše iza nekih ormara skriveno četvero djece. Bijahu dječaci, plave podšišane kose, bijeli i gospodski odjeveni. Njih bijaše petnaest konjanika, većinom Anadolaca. Dokopaše ih među se. Tako su dječaci, polumrtvi od straha i bola, išli od ruke do ruke. Kad svanu jutro, djeca bijahu podbula i pomodрила i nijedno nije moglo da stoji na nogama. Uto naiđe jači ruski odred i oni pobjegoše ne stigavši ni da pokolju djecu. Sad ih vidi sve četvoru. Čuje Ruse kako dolaze. Htio bi da uzjaše, ali mu se uzengija mrsi i izmiče i konj se otima.

Probudi se znojan. Vas se zapleo u kabanicu kidajući se i otimajući. Bilo je pro hladno i smrklo se jače pred zoru. Prepasa se i uredi, sve pljujući od bijesa i gađenja nad podlim mučenjem podmuklih i neočekivanih snova.

Turci su bili već spremni na obali i zora napu-pila, ali su splavovi stizali sporo i svrstavali se teško. Od lupe i dozivanja prenuše se i Austrijanci na drugoj obali. Straže osmatrahu. Dulje se nije moglo čekati. Mustafa dade znak splavarima da još bolje pritegnu konopce pa da se sklone; odmah baci korice od sablje i alaknu gromko:

- Alah! Bismilah! Ko je Muhamedove vjere ... ■ Na ćafira! Na batila!

2.0

- Alah! Alah! - prihvataše vojska i prolamaše se.

Svi jurnuše za njim na splavove. Ali odmah vidješe da su splavovi više razmaknuti nego što su oni mislili. Neki popadaše u vodu. Rijetki preskočiše, većina zastade. Jedinu Mustafa bijaše odmakao. Preskakao je sa splava na splav kao krilat. Izgledao je kao da leti iznad vode. Dok su se prvi redovi kolebali na splavovima, on već bijaše na drugoj obali, i ne obazirući se udari na iznenađene straže. Videći da im je vođ izmakao sam, stadoše i ostali Turci da preskaču. Međutim i stražnji redovi su ih sve više potiskivali i prijetili da obore u vodu. Tako s velikim tutnjem i urlikom predoše prvi odredi, iako su mnogi padali u vodu i zapomagali ispod zaljuljanih splavova.

Odavno nije bilo brže pobjede. Ogroman austrijski logor, napadnut u neočekivano doba i s neočekivane strane, pršte u tili čas. Bježe izbezumljeni, u čoporima. Mustafa jedva dostiže posljednje, upada među njih, okreće se strelovito, a zavitlana sablja mu širi svijetal krug i hladan vjetar oko njega. Turci pristižu, alačući, za njim.

Iz grada iziđoše opsjednuti Turci Banjalučani, i počeo pokolj raje i pljačkaša.

Uveče, iza pobjede, on je ležao pred šatorom i pritiskivao dlanove i grudi o travu, jer mu se činilo da mu svaki mišić buja i raste u beskraj i hoće da ga ostavi.

Vide se vatre i čuje vriska pljačkaša i lelek progonjenih.

- Svijet je pun gada.

To je pomislio jutros, u zoru, na obali Vrbasa, stojeći između dvije vojske jedna bježi a druga zastala, od straha, na splavovima, pa i sad mu je

27u ustima kao gorčina koje bi htio da se oslobodi izgovarajući to glasno.

- Svijet je pun gada!

A krv u njemu samo što tka i raste. Svi damari biju. Sna nema.

Od te noći san mu se posve ukrade; i onaj satova pred zoru razoriše sve nova i nova snoviđenja. Neočekivano se, iz noći u noć, pojavljivahu već sasvim zaboravljeni, bezumno pomršeni, ulomci prošlog života. Ono što je bilo najgore kod tih snova, to je neka jeziva jasnost i oštrina kojom se isticao svaki pojedini lik i pokret, kao da svaki živi za sebe i ima neko naročito značenje. Poče da strepi od pomisli na noć. Ni sam sebi nije priznavao taj strah, ali on je rastao, mučio ga danju, razarao i samu pomisao na san, živio s njim, upijao mu se u živo meso i, tiši i tanji od svilena konca, svaki dan zasijecao dublje.

Večeras je po treći put u svom čardaku.

I, evo, i večeras, pošto je s gađenjem prošao kroz dobojske ulice i svjetinu koja je urlala i igrala, i pošto se oprostio s pratnjom, on je uezvijeren pre-mjerao čardak, da su podnice škripale i pucale. Još se čulo kako zadocnili momci kliču njemu i pobjedi, a on je jednako hodao ne usuđujući se da sjedne. Pogleda mušemu u koju je zamotana njegova stara žurna, i zelen sanduk s knjigama, ali se ne dotače ničega.

Već se brda izjednačiše s tamom i varoš umuk-nu, a iz razvalina s brijega javi se čuk.

Prisloni se uz prozor. Vrelina od besanice i puta i jednomjerno kucanje srca hoće da ga uspavaju. Ali sad već snovi dolaze prije nego što i zaspi. Da li je i sklopio oči? Pred njim se ukaza pokrajnja

28

soba, puna neke krteži i paučine, a u kutu na sanduku sjedi djed mu, Avdaga Madžar. Crven u licu, s kratkom bradom i ostrim brcima. Sjedi tako nijem i nepomičan, ali u samoj njegovoj prisutnosti ima naročito značenje i nepodnošljiva tegoba i užas koji ga guše. Trza se. Premire od mraka u sobi, ali ne pali svjetla, nego nastavlja da hoda iako je vas u jezi kao u oklopu i ne osjeća nogu pod sobom.

Nije smio nikako da se zaustavi. Morao je da se kreće, jer je jednako strepio od besanice kao i od snova, ako zaspi. Hodajući tako, sjeti se Sarajeva, veselog druga Jusufagića, Čekrklince, zelenog brijega s grobljem i mekom travom na kojoj je nekad, kao softa, mnogo popodne prospavao, s rukom kao uzglavljem. - Ne može, izdržati, nego ose-dla konja i izide iz Doboja, po tami i tih kao krivac.

Sutradan čaršija saznade, s velikim čuđenjem, da je otišao i da je u polju napao neke kiridžije i izranio ih, a konje im rasplašio.

Putovao je čas stranputicama, čas posred sela, bio je i razgonio hrišćane s takvim bijesom da ni Turci nisu volili da ga sretnu.

Kad stiže u Sutjesku, nađe manastir zatvoren, kao izumro. Još juče su neki ljudi pričali gvardijanu da od Doboja ide Mustafa Madžar, da se ostrvio i, kao izvan sebe, bije koga god sretne i stigne.

Udari drškom od nadžaka u kapiju. Šutnja. Izmuče se malo i pogleda manastir. Ogroman krov. Mali prozori i tvrdi zidovi. Pomisli načas da sve potpali, ali mu se dosadi i -gadi već sama pomisao da ide da traži slamu i oganj. Na koricu mu dođe to sve smiješno, ova ogmmnu .grada što se učutala pred njim i u njoj fratri, maleni i sivi kao miševi.

- Kako su se br.o zatvorili, ha, ha, ha!

Ode smijući se glasno. Jašući ispod groblja, konj se plahnu od bijela kista Sto je provirivao iza zida.

29Pritegnu dizgin i zaustavi se. Dok je tako smirivao konja i ljutito psovao fratre i krstove, pomoliše se iza okuke dvojica fratara. Jedan je nosio umotan svežanj knjiga, a drugi zembilj sa jelom. Ne mogavši više natrag, skloniše se u jarak kraj puta, pozdravljajući Turčina. On se zaustavi kraj njih.

- Jeste li i vi papazi?

- Jesmo u carsko zdravlje, beg-efendija.

- A ko vam dade da sadite ove rogove kraj puta, pa da mi se konj plaši? A, krmci krmski?

- Nismo za to, beg.

- Šta "nismo za to"? Ko vam je dopustio?

- I vezir i svijetli sultan - govorio je stariji fratar, visok i otresit čovjek lijepa brka i pametnih očiju.

Mustafa spusti desnu ruku niza se i, kao da se odjednom umiri i odljuti, samo ih je ukočeno gledao sjajnim pogledom, dok su oni drhtali obarajući oči preda se.

■- Aa, biva imate fermane?

- Imamo, imamo, beg-efendija, jakako, sve imamo.

- I od sultana?

- Jakako! I od vezira, i još jedan od mule iz Sarajeva.

- E, onda sastavi lijepo sva tri zajedno, pa ih baci. Jesi čuo? A ako te ko upita šta to radiš, reci: naredio mi Mustafa Madžar, koji se odvalio kao stijena niza stranu, pa nit mu treba sna ni hljeba, nit priznaje zakona.

Sluteći zlo već po izbezumljenom i ukočenom pogledu, od tih riječi fratri još dublje ponikoše. On skide kajasu sa sedla i naredi mlađem da veže starijega. Starijem sam proturi ruke na leđa, a mlađi ga je sporo vezivao, jer su mu ruke vidno drhtale.

30

- Jesi li dobro svezao?

- Jesam, beže.

On se sagnu i opipa kaiše, pa kad vidje da je slabo vezano, ćutke izmahnu nadžakom. Fratar iz-mače glavu, a oštrica zasiječe u rame tolikom snagom da ga bez jauka obori. Ali Turčin ga stade ušicama tući tako dugo dok se nije digao i pošao pred njim, zajedno s vezanim drugom. Niz njega je tekla krv i ostavljala trag po drumu. Odjednom odluči da ih goni u Sarajevo i da ih preda starom drugu Jusufagiću, bogatašu i čuvenu šaljivdžiji. Ali kad drum pođe uzbrdo a sunce zađe, iznemože ranjeni fratar i svaki čas se onesvje-šćivaše i padaše. Uzalud ga je bio držalicom od na-džaka u rebra, da je odjekivao kao bure. Svrtatiše u jednu napuštenu pojatu kraj puta. Fratri odmah padoše zemlji, jedan kraj drugoga, a on sveza konja i prostrije kabanicu pa leže. Odmah poče san da ga hvata kao što odavno nije.

Nema veće slasti od brza i duboka sna.

Ali i tu misao ugasi i zanese magla i šum talasa. To šumi Vrbas i na njemu se nižu splavovi, ali nisu onako teški i razmaknuti ni krvavi kao za bitke, nego se lako nihaju i plove. Dok nešto ne prokinu romon talasa i ne izmače splavove, a on se nađe na tvrdu tlu, slušajući jednolično roptanje. Trgnu se, naglo otvori oči koje mu se učiniše strahovito raširene i hladne, i tako besane kao da nikad nije spavao. Osluhnu. Šapat je dolazio iz kuta u kom su fratri ležali.

Ranjeni se fratar bijaše laik, u očekivanju smrti, ispovjedio starijem, pa iako je dobio odrje-šenje, on nije prestao da n grozničavom zanosu ponavlja riječi kajanja i ulomke molitava:

- Lju ... ljubim te, Gospodine bože moj, jer si ti dobro najveće ...

31- Šta šapćete, psi vam majku poganu! Dohvati malu pušku i opali u mračan kut u kom su ležali fratri. Nasta lelek, pa stenjanje. On odmah skoči, ogrnu se i izvede konja. Sasvim zaboravi na Jusufagića i zamišljenu šalu s fratrima. Uzjaha brzo kao da bježi on od njih.

Jahao je šumom i smirivao se noćnim hladom, a konj je prezao od izvaljenog korijenja i strigao osluškujući daleke glasove. Sve tako dok se ne pro-kide noć i u dnu neba ne zabijelje. Onda leže pod neke bukve i pokri se kabanicom. Proze ga studen i uspava tišina. Odmah usni san.

Nađe se u boju na Orljavi. Uglavio se među dvije mrke stijene niz koje voda curi i mahovina raste, pa se upire plećima, dok sprijeđa na njega navaljuju dva brata Latkovića, krupni i bijesni hajduci. On se dobro brani, ali mu se pogled otima preko njihovih glava, i u dnu horizonta, gdje se pješćana ravnica spaja s nebom, vidi gdje se pomalja žena u crnini, s rukama na grudima i iskrivljena lica. On je zna i zna zašto rukama dojke pritište i zašto joj je lice bolno iskrivljeno. Iako sve to misli i gleda u ženu i sjeća se kako ju je, u Erzerumu, zatekao samu u sarafovoj kući i kako se očajno otimala, ipak se prisebno brani od dvojice hajduka. Otima se ženi i sjećanju, i samo gleda da odbije dvije hajdučke sablje, ali gnjev ga prevlađuje.

- I nju ste doveli! Malo vas je dvojica, kučke hajdučke! Ima li vas još?

Strelovito odbija, ali mu hajduci ljuto dodija-vaju unoseći mu vrhove sabalja u oči, a on se sve jače pribija uza stijene, da ga probija vlaga i jeza.

Budi se ostudenio, s grčem i psovkom u slijepljenim ustima, vas protrnuo. Sunce tek izlazi i golica mu očne kapke.

32

Videći da opet nije spavao nego kratak čas, i da više nema mirna sna ni pred zoru, jeknu od nemoćna bijesa, savi se i stade da bije glavom o zemlju. Tako se dugo bacao i režeći, vas zapjenjen, grizao crvenu kabanicu, dok se dizalo sunce, nad planinom, visokim nebom.

Vas izgužvan i slomljen, pođe niz brdo vodeći konja za sobom. Zaustavi se tek kad stiže u ravnicu, kraj česme. Mlaz vode, svijetal, i debeo kao ruka, padao je u korito od izdubljena bora. Voda se prelijevala i naširoko natapala zemlju i stvarala lokve i plitke bare, iznad kojih su titrali, u jutarnjem sjaju, leptirovi i gusti rojevi mušica kao nemirni velovi.

Konj je dugo pio, topeći kopita u lokvi i podrhtavajući mišićima na stegnima i bokovima, a on je sjedio na rubu drvenog korita, nekako zanesen i stišan svježinom vode i jutarnjeg zraka na licu. Tada se ugleda u vodi i vidje lice osjenčeno, kao ugljen tamno, ali oko glave mu se savio gust roj mušica, svaka je prožeta suncem i poigrava, pa sve zajedno sačinjavaju oreol titrava i tanka svjetla. I nehotice podiže ruku i u vodi vidje svoje savijene prste, zaronjene u taj žitki drhtavi sjaj, ali na ruci nije osjećao ništa, tako su sitna i bez svake težine bila njihova suncem prožeta tjelašca. Konj mu se nešto plabnu i trže ga, roj se pomače i rastavi, i oreol se razbi.

Sve do podne je jahao kao u snu i, začudo, smiren. Bio bi k- noći nastavio put prema Sarajevu da ga na drumu, u Oitktovu hanu, ne zaustavi Abdu-selanile-", iz O;itić;i, brbljavac i hvališa rijetke brade i plavili očiju. I cijelom hanu oni su bili jedini gosti. Beg ga je zaustavljao na sve načine da s njim prenoći, računajući da sutra stignu u Sarajevo i da ga svijet i znanci vide kad ude s Mustafom Ma-

3 I. Andrić: Nemirna godina

33 kao drugom i saputnikom. Pristade. Spa-imi dan se primiče kraju, a njega sve hvata san koji zapravo nije nego neki umor u kom sve zna i osjeća. Pripeče sunce, a zlovolja se diže do grla " guši ga.

Napi se samo vode, pa leže i ne pogledavši više Abduselambega, a handžiji zaprijeti da će ubiti svakoga ko ga probudi, bio pas, kokoš ili čovjek.

Najprije zaspao, ali tada najednom, kao uvijek kad se najmanje nada, iziđoše preda nj ona djeca s Krima, plava i podšišana, ali nekako kruta i glatka i snažna, pa se izmiču kao ribe. I u očima im nema one zamrlosti, nit im zjenice u strahu zapadaju, nego su uporne i nepomične. On se zadihao i neprestano ih hvata, ali zapaža svaku i najmanju promjenu. I dok se tako muči i srdi što nema snage da ih uhvati i zadrži, čuje kako mu neko iza leđa govori:

- Trebali ste ih peći, pohvatati pa na žaru ... ali sad je dockan.

Bjesni od muke. To je trebalo: peći! I ponovo se diže da ih hvata, ali samo uzalud maše rukama, jer je nejak i smiješan, a dječaci se izmiču i, najednom, lete kao oblaci.

Budi se vas u znoju i tegobi, dašćući i lomeći ha-suru pod sobom. Odmakao dan, smrkava se. Uhvati ga strah. Ostudenje znoj na njemu. Promuklo viknu Abduselambega, poruči kavu i rakiju i svijeću lojanicu.

Tako su dugo sjedili njih dvojica i pili; između njih gori nemirna svijeća, kutovi puni mraka i ne-stalih sjenki, a na malom prozoru parče modre noći. Glasovi odjekuju oštro i neugodno u praznoj sobi.

Abduselambeg je govorio mnogo o sebi, o bojevima i svojoj familiji. Pričao je o svojoj straži na

M

Gabeli. Ali je Mustafa, pogružen, ćutao i samo se stresao poslije svake čaše. Da bi ga razgovorio, Ab-duselam počeo da priča o banjalučkom boju i kako je gledao njega, Mustafu, gdje skače sa splava na splav, sam pada na obalu i satire Nijemce.

- Pa zar se ispod jorgana moglo da vidi?

- Štaa? Kako?

Mustafi su sjale i igrale oči, a beg se uozbiljio ne znajući da li da se uvrijedi ili da stvar uzme kao šalu. Mustafa prvi prasnu u smijeh, a beg odmah prihvati.

- Šala, maškara.

- Bezbeli.

I odmah nastavi da priča kako je dočekivao Nijemce koje je Mustafa razgonio.

- Aman, ja mislim da sam ih četeres" sasjeko, k"o jednog.

- Ja, ja.

- E, beli, što bijaše jedan, omalen a brz, pa nago da bježi, a ja se naturio za njim. Pa, kako me je bog dao brza, poteci, te poteci, te poteci...

- Pa stiže li ga?

- Sad ćeš čut. Kad bi uz neku stranu, vidim ja: rm malaksava, te ti ja pristigoh, pa kvrc! K"o pile.

- Eh, eh.

Madžar samo frkće i odihuje, a beg se raspričao. Noć i rakija i plitka pamet nemaju mjere, pa sve niču nova i sve čudnija junaštva još njegova djeda i pradjeda; i njegovo puškaranje na Gabeli sasvim se preobrazilo.

- lakog ine, zar, bog stvorio da nemam straha. Izidemo na mrlvii si nižu prema Mlečiću, pa svi drhte i šapuću u nunkii, a ja se ispnem na meteriz, pa zapjevani šio me grlo nosi, a glas u mene, bog dao, k"o žurna. Pa poslije vlasi raspituju koji je to

35Turčin tako silan i gazija, a već naši znaju ko je: ko more drugi bit?

- E, mnogo lažeš.

Zanesen svojim maštanjem i riječima, beg ne ču dobro.

- Šta kažeš?

- Lažeš, brate, mnogo - odgovara Mustafa, nestrpljivo i preko volje, grčevito kupeći usne i gri-skajući brk.

Tek sad beg kao da izroni iz svojih lagarija. Mračnija mu dođe soba. Svijeća se povija i titra pod njegovim dahom koji se ukršta. Sasvim blizu vidi dva nejednaka, zakrvavljena i opasno svijetla Mustafina oka, kao i mrtvački žuto čelo i lice iznad crne brade. I uvrijedi se i prepade. Skoči. Prevrnu se peškun, tupo lupnu svijeća i ugasi se.

Ako je i pijan, Mustafa se instinktom iskusna ratnika, povuče do zida, napipa kabanicu i pusat i izvuče malu pušku. Između njih je bio prevaljen peškun, a u dnu prozor koji je sad, u potpunom mraku, izgledao kao svijetla! kvadrat. U tišini, su-spregnuta daha, ču mek i siktav ton: to beg vadi nož iz korica. Najednom, kao da ga to sjeti na bezbrojne zgrade u životu, u krvavoj mržnji on pomisli opet: koliko gada ima na svijetu! Ali to samo časak, i odmah se sabra i odmjeri i sračuna položaj.

- Beg je kukavica i lažov, a takvi lako ubijaju. U njega nema puške u rukama, a ako hoće da mi priđe, mora da prođe pored prozora.

On podiže pušku, uperi je posred prozora, i tako čekaše. Zaista, časak kasnije, najprije se ocrta ruka na prozoru, pa ga onda sasvim zakloni begov struk. Mustafa okinu. U prasku i ne ču kako beg pade.

Stari handžija Omer ili nije ništa čuo, ili nije smio da se javi.

36

Te noći putovaše bez prestanka kroz šumu. Konj mu je zastajkivao od umora i zazirao od sjenki. Tada i on sam počeo da posmatra čudne oblike osamljenih panjeva i njihovih sjenki u svijetloj noći bez vidljiva mjeseca. Prezaše i zaobilazaše one koji su imali opasan i čudan stav. Najednom mu se učini kao da uz svaki oblik ide i naročit

glas, šapat, doziv ili pjevanje; tihi, jedva čujni glasovi koji se izmjenjuju i prepliću s oblicima. Svi utonuše u pucaanju kandžije kojom je šibao konja. Ali čim bi prestao da šiba, stadoše glasovi da se roje i navaljuju. Da bi ih opet ušutkao, on viknu i sam:

- Aaaa!

Ali tad mu šuma sa svih strana, iz svih šupljina i sa svakog stabla i lista, odgovori još jače i nad-vika ga i zasu glasovima.

- Aooo!

Naprezao se i vikao svom snagom, iako mu se grlo stezalo i dah ga izdavao, ali su ga nadvikivali bezbrojni i neodoljivi glasovi i prijetila stabla i grmovi. Jurio je ne osjećajući konja pod sobom, vas u trncima. Grao je, ali je vikao bez prestanka dok god ne iziđe na čistinu, gdje se i glasovi stišaše i razbiše.

Osvanu na Gorici, više Sarajeva. Zastade među šljivicama. Pod njim je svaki čas posrtao konj ras-krvavljenih cjevanica i upalih bokova. Sve je nebo bilo ozareno i tanki oblaci sasvim prožeti sjajem. Nad gradom je ležala niska magla iz koje su stršili samo vrhovi munara, kao jarboli potopljenih lađa.

Prede rukom preko rosna lica. Uzalud je nastojao da rastjera dva crna nemirna koluta kroz koje mu se mutno ukazivao vas sjaj dana i grad pod njim. Pipao je sljepočnice, okretao se lijevo i desno, ali su se s pogledom zajedno pomicali i crni koluti kroz koje je sve pred njim izgledalo splinuto, drhta-

37v"" I Hiimio. I tišina je gluva, a u njoj se čuje krv lutko lutsjeda bez prestanka i bije muklo u šiji. Ne mule da se sjeti gdje je ni koji je dan. Pomišlja uh Nnnijevo, ali sve mu se nameću i pletu, u misli, knvkuski gradovi i njihove munare. Na mahove mu ne sasvim gubi vid.

Jedva nekako iziđe iz zamršenih šljivika i plotova, i kad siđe u prvu mahaluh zaustavi konja pred jednom kahvom, gdje su na širokoj i zelenoj meraji, kraj groblja i česme, već sjedili neki Turci i srkali kavu. Sjaha i uđe. Zgužvan, kaljav, nesigurno stupa kroz pomrčinu koja mu je na očima. Sagleda lica oko sebe, pa onda ih najednom nestane, da se opet za tren ukazu, umnožena i isprevtana. Sjede. Kroz huk krvi u ušima sluša njihove razgovore, ali teško dovodi u vezu pojedine riječi. Oni su govorili o progonima koje je počinio sultanov izaslanik, kul-će-haja, Lutfibeg.

Poslije mnogih i dugih ratova, bijaše se namno-žilo besposlenjaka i pijanica, koji su po Sarajevu i ostaloj Bosni otimali, ubijali i činili nasilja svake vrste. Kad u Stambolu dodijaše žalbe, sultan posla ovog svog naročitog izaslanika s neograničenom vlašću. Taj visoki čovjek, što je prolazio ulicama kao kakav isposnik, blijed, pognut, oborenih tankih brkova, bijaše neumoljiv, svirep i brz. Nikad se nije osjetila tolika strogost vlasti. Koga god uhvati pijana ili besposlena, ili koga mu prokažu kao ubicu ili otimača, on ga baci u Žutu tabiju, gdje su njegovi dželati Anadolci davili tvrdim gajtanima sve redom, bez ispita i istrage. Bilo je dana kad je uda vi j eno po šezdeset zlikovaca za jednu noć. Raja se radovala. Turci počеше da mrmljaju na njegovu strogost. Ali on uhvati i udavi dvojicu sarajskih. dućandžija, koji su ga javno ogovalali, prije nego Sto se iko mogao za njih zauzeti.

Vi

Na ulicama su se viđali leševi onih koji su poginuli braneći se, u pijanstvu ili gnjevu, od čehajinih pandura. Sve se ispuni strahom. Krv se viđala svuda. Nikad nije bilo lakše poginuti.

I sad su ovi Turci u kahvi govorili o čehajinoj strogosti. Ne usuđujući se da javno kažu šta misle, oni su samo žalili što pogiboše toliki Turci, među njima i čuveni junaci i mejdandžije. Jedan starac je govorio prekorno:

- Valahi će nas poplaviti raja. Naši ginu, a krš-tenog gada se nakotilo, kraja mu nema.

Razabirajući riječi, Mustafa se mutno učini da to ima veze s njegovom mišlju. S velikim naporom se sabra:

- I krštenog i nekrštenog: svijet je pun gada. Svi se okrenuše na taj glas, sasvim promukao i

šištav kao šapat. Tada ga vidješe kako je vas raskidan, umrljan travom i žut od ilovače. Taman kao ugljen u licu. Tek tada vidješe da su mu oči sasvim zalivene krvlju, u kojoj je ostala zjenica samo kao crna tačka u sredini, da mu se ruke neprestano grče, da mu je razdrljeni vrat nabrekao, a lijevi brk izgrizen i kraći.

Zgledaše se. A on, kroz mrak od krvi, nazre kako se prema njemu okreću sva ta lica, i učini mu se da se spremaju na navalu. Maši se sablje. Svi sko-ćiše. Stariji uza zid, a dvojica mlađih, s noževima, stadoše naprijed. Obori prvog, ali, obnevideo, promaši drugog. Prevrnu stupu u kojoj se kava tuca. Braneći se, kao slijep potrča na ulicu. Turci za njim. Sjatiše se prolaznici. Neko je mislio da to čehajini ljudi hvala ju zulumce, neko da Turci gone čehajina zaptiju. U posljednjoj doba su bili navikli svakodnevno na takve gužve, i svi su učestvovali u njima s nekom krvoločnom zlužnošću, pa ma na kojoj strani.

39Obnevideo, on se zaplete u vratnice, i u isti čas sklopiše ga i Turci iz kahve i oni sa ulice. Mnogo ruku ga hvata. Zderaše s njega džemadan, osta u košulji. Pade mu saruk. Puca i košulja. Otima se bijesnom snagom i ne pušta sablje iz ruku. Kako ih je bilo mnogo, tanke vratnice se najednom s praskom oboriše, rpa se zaljulja i popada, a Mu-stafa im se istrže, razmahnu sabljom i stade da trči niz strmu mahaluh. Sva gomila za njim.

Bježao je, ništa ne videći pred sobom, ćelav, go do pasa i rutav. Svetina je alakala za njim:

- Drži ga, mahnit je!

- Ubi ćoj"ka!

- Rsuz!

- Fataj, ne daj!

Neki prolaznici uzalud pokušale da ga uhvate. Obori zaptiju koji mu se bio ispriječio. Mnogi nisu ni znali zašto ga gone, ali rulja za njim je rasla. Iz kapija su izlijetali sve novi i pridruživali im se. Sa čepenaka su ih dućandžije hrabrile i bacale se na njega nanulama i kantarskim jajima. Uplašeni psi su bježali uporedno s njim. Kokoši su prhale i kre-Slalc. Svi se prozori okitiše glavama.

Gonjenu i udaranu sa svih strana, još jednom mu se u ugašenoj svijesti malo razgali: Svijet je prepun gada. Odasvud!

Iako sasvim izvan sebe, on nije podlijegao udarcima i trčao je mnogo brže od svih njih. Već se primicao zelenom groblju na Čekrkinci, kad iz jedne kovačnice iziđe Ciganin i, videći da gone po-lunaga čovjeka, baci se na njega komadom starog gvožđa, pogodi ga u sljepoočnicu i obori na mjestu.

Krupna zvijezda preleće preko mračna i uska ne-b;t, a 7.3. njom se osuše sitnije. Učas zgasnu i posljednja. Mrak i tvrdo. Tvrdo. To je bilo posljednje slo je osjetio. Progonitelji su pristizali.

40

PRIČA O VEZIROVOM SLONU

Bosanske kasabe i varoši pune su priča. U tim ponajčešće izmišljenim pričama krije se, pod vidom neverovatnih događaja i maskom često izmišljenih imena, stvarna i nepriznavana istorija toga kraja, živih ljudi i davno pomrlih naraštaja. To su one orijentalne laži za koje turska poslovice veli da su "istinitije od svake istine".

Te priče žive čudnim, skrivenim životom. U tome one liče na bosansku pastrmku. Ima u bosanskim rečicama i potocima jedna naročita vrsta pa-strmke, ne velika, posve crna po leđima, sa dve-tri krupne crvene pege. To je neobično proždrljiva, ali i neobično lukava i brza riba, koja leti kao obnevide-la na udicu u veštoj ruci, ali je nedostižna, čak i nevidljiva za onoga ko nije vest tim vodama i toj vrsti ribe. Takav čovek može, sa udicom u ruci, vazdan gaziti kamenjar oko rečice pa da ništa ne ulovi, čak i da ne vidi drugo do s vremena na vre-me crnu i munjevitu brzu prugu kako preseca vodu od jednog kamena do drugog, a liči na svašta pre negoli na ribu.

Sa tim pričama je slična stvar. Možete da živite mesecima u nekoj bosanskoj kasabi pa da ne čujete nijednu od njih pravo i potpuno, a može vam

41 se desiti da slučajno zanoćite negde i da vam ispričaju i tri i četiri takve priče, i to od onih posve ne-verovatnih koje najviše kazuju o mestu i ljudima.

Travničani, najmudriji ljudi u Bosni, najviše takvih priča znaju, samo ih retko kad pričaju strancima, isto kao što bogati ljudi najteže daju paru iz ruke. Ali zato svaka njihova priča vredi za tri druge; naravno, po njihovoj proceni.

Takva je priča o filu, vezirovom slonu.

Kad je smenjen dotadanji vezir Mehmed Ruždi-paša, Travničani su se zabrinuli, i ne bez razloga. To je bio čovek veseljak, lakomislen, bezbrižan i aljkav u poslovima, ali tako dobar da ni Travnik ni Bosna nisu osećali njegovo prisustvo. Pronicljiviji i pametniji ljudi bili su brižni odavno, jer su predviđali da to neće dugo moći trajati. A sad su se zabrinuli, i to dvostruko: i zbog ovoga dobrog koji odlazi i zbog novog, nepoznatog, koji treba da ga -ameni. I odmah su stali da se raspituju o tome koji treba da dođe.

Mnogi su se stranci čudili što Travničani toliko raspituju o svakom novom veziru, čim čuju za njegovo postavljenje, i podsmevali im se zbog toga, pripisujući to njihovom ljubopitstvu i njihovoj uobraženosti i navici da se mešaju u krupne državne stvari. Međutim, nisu bili u pravu. Podsmevači su uopšte retko u pravu. Nisu ni radoznalost ni gordost nagonile Travničane da toliko raspituju o svakom novom veziru i njegovim najsitnijim fizičkim i moralnim osobinama i navikama, nego dugo iskustvo i velika nužda.

42

U nizu tolikih vezira bilo ih je svakojakih: i mudrih i čovečnih, i nemarnih i ravnodušnih, i smešnih i poročnih, ali i tako teških i opakih da o njima i sama priča prećutkuje najgore i najglavnije, kao što narod, iz sujevernog straha, ne voli da po-minje bolest i zle stvari po imenu. Svaki takav vezir bio je težak celoj zemlji, ali ipak najteži Travniku, jer svuda po Bosni on je vladao tuđom rukom, a ovde je bio lično sa svojom nepoznatom čudi, sa svojom pratnjom i poslugom.

Raspitivali su Travničani levo i desno, trošili i čistili, samo da bi što god saznali o čoveku koji im dolazi kao vezir. Dešavalo se da su plaćali tobože obaveštene ljude, pa tek posle uviđali da su sve to varalice i lazovi. Ali oni nisu čak ni taj novac smatrali potpuno bačenim, jer i ono što se za nekog čoveka može slagati, i to ponekad dosta kazuje o njemu. Iskusni i oštromni kakvi su, Travničani su i iz tih laži mogli često da izvuku zrno istine, za koje ni sam varalica nije znao da se nalazi među njegovim lažima. Ako ništa drugo, laž im je služila kao polazna tačka, koju su posle, kad bi saznali istinu, lako odbacivali.

Stari Travničani ne kažu uzalud da u Bosni imaju tri grada u kojima su ljudi mudri. I odmah dodaju da je jedan od njih, i to najmudriji, Travnik. Samo, obično zaborave da kažu koja su druga dva grada.

Tako su oni uspeli i ovoga puta da o novom veziru još pre njegovog dolaska saznaju dosta podataka.

Novi vezir zvao se Seid Ali Dželaludin-paša.

Bio je rodnom iz Jedrena, školovan čovek, ali kad je sve škole svršio i kad je trebalo da postane imam u sirotinjskom reonu Jedrena, odjednom je sve napustio, otišao u Stambol i ušao u vojnu admini-

43 struci ju. Tu se istakao hvatajući vesto kradljivce i nepoštene liferante, i kažnjavajući ih strogim i nemilosrdnim kaznama. Pričalo se da je jednom prilikom uhvatio nekog Jevrejina, koji je liferovao katran za

vojno brodogradilište, da prodaje suviše ži-dak i neupotrebljiv katran i da je, pošto je proverio stvar i dobio stručno mišljenje dvojice intendantskih oficira, naredio da Jevrejina udave u njegovom sopstvenom katranu. U stvari nije bilo tako. Jevrej-in je uhvaćen u prevari i pozvan pred komisiju koja je imala na licu mesta da ispita vrednost katrana. Jevrej-in je živo optrčavao drveni basen sa katranom, dokazujući neosnovanost optužbe, a Džela-ludin-efendija ga je samo posmatrao svojim nepomičnim pogledom. U nemogućnosti da se skloni od toga pogleda ni da odvoji oči od njega, ne znajući više šta govori i ne gledajući gde staje, nesrećni liferant se okliznuo, pao u basen i tako brzo potonuo u njemu da je to bio najbolji dokaz da je katran zai-sla suviše židak. To je bilo u stvari, ali Dželaludin-efendija nije imao ništa protiv onih koji su širili onu prvu fan-tastičnu i strašnu verziju toga događaja, kao i tolike druge priče i strahote o njegovoj strogosti. On je dobro računao da će se tako pročitati kao "čovjek jake ruke" i skrenuti na sebe pažnju velikog vezira. I nije se prevario. Zdravi i razboriti ljudi koji su radili sa njim u vojsci uvideli su brzo da Dželaludin-efendiji nije u stvari mnogo stalo ni do neke pravde ni do nepovredivosti državne blagajne, nego da on sve što čini, čini po neodoljivom nagonu i urođenoj potrebi da sudi, kažnjava, muči i ubija, a zakon i državni interes mu služe kao zaklon i dobrodošao povod. Znao je lo verovatno i veliki vezir, ali ustanovama i vla-

44

stima koje dotrajavaju i ne nalaze u sebi zdravih snaga ni sredstava za borbu i odbranu, potrebni su upravo takvi ljudi.

Tako je počeo Dželaludinov uspon, a dalje je sve išlo samo od sebe, po potrebama slabe i prestarele države i društva koje propada, i po nagonima koje je on doneo sa sobom na svet. Vrhunac toga uspona predstavljalo je njegovo naimenovanje za vezira u Bitolju.

Tu su se bile osilile nekolike begovske porodice, koje su upravljale potpuno nezavisno, svaka na svom imanju, ratujući među sobom i ne priznavajući nikoga nad sobom. U Bitolju je Dželaludin-paša, kako izgleda, svršio posao na zadovoljstvo svoga naredbodavca, a posle godinu dana određen je za vezira na Bosnu, gde je dotrajali i pregaženi bego-vat odavno izgubio i snagu da vlada i sposobnost da sluša. Tu gordu i buntovnu a štetnu i nemoćnu kastu trebalo je srubiti i pokoriti. Dželaludin-paša je bio određen da to izvrši.

"Ide na vas oštra sablja u brznoj i nemilosrdnoj ruci", poručivao je travničkim begovima njihov prijatelj i izveštač iz Carigrada. I dalje im je pisao o tom kako je Dželaludin-paša postupio sa bitoljskim begovima i prvacima. Čim je stigao u Bitolj, pozvao je prvake sebi i naredio im da svaki useče po hrastov kolac od najmanje tri aršina dužine i da ga donese u Konak, a da svaki na svom kocu napiše svoje ime. Kao omađijani, prvaci su poslušali i izvršili to ponižavajuće naređenje. Jedan jedini nije poslušao rešen pre da se odmetne sa nekoliko svojih ljudi u Šumu nego da izvrši takvu sramotnu stvar, ali su ga vezi-rovci ljudi sasekli na komade, pre nego što je iko od njegovih saplemenika mogao da mu pritekne u pomoć. Zatim je paša dao da se to kolje pobije u 45zemlju u njegovom dvorištu, kao neka mala šumica. Sakupio je još jednom sve prvake u svom dvorištu i rekao im da sada svaki od njih zna "svoje mesto" i da će ih u slučaju ma i najmanjeg otpora u pašaluku sve ispeti na ovo kolje, poredano po azbučnom redu.

Travničani su i verovali i nisu, jer su u poslednjih tridesetak godina mnogo takvih crnih i čudnih iz-veštaja primili i još crnijih i čudnijih stvari videli, tako da su i najjače reci izgubile za njih jasnost i snagu ubedljivosti. Čekali su da svojim očima vide i da se sami uvere. I najposle, došao je i taj dan.

U načinu na koji je novi vezir stigao nije bilo ničeg naročito što bi opravdalo ta pričanja. Drugi su "strašni" veziri ulazili u grad bučno i svečano, sa namerom da već svojim ulaskom uteraju ljudima strah u kosti, a on je stigao neprimećen, noću, i prosto jednog februarskog jutra osvanuo u Travniku. Tako su svi znali da je tu, a niko ga još nije video.

A kad je vezir primio "prve ljude", i kad su ga videli i čuli, to je za većinu bilo novo iznenađenje. Vezir je bio još mlad čovek, nekako između trideset pete i četrdesete godine, riđ i bele kože, sitne glave na dugačkom i mršavom telu. Lice obrijano, oblo i nekako detinjsko, sa jedva primetnim riđim brčićima i sa pravilnim odblescima svetlosti na zaobljenim jagodicama, kao u porculanske lutke. A u tom licu bele kože i svetle dlake dva smeđa, gotovo crna i malo nejednaka oka. U razgovoru, te oči često prikrivaju duge, potpuno svetle i pomalo rumenkaste trepavke, što celom licu daje čudan, ukočen i lako nasmejan izraz, ali čim se trepavke podignu, vidi se jasno po tim mrkim očima da je to varka i la na lom licu nema traga od osmejka. Padaju u

46

oči bleđa malena usta usta lutke, koja se slabo otvaraju pri govoru, i gornja usna što se nikad ne podiže i ne miče, ali iza nje se po nečem naslućuju kvarni i krnjavi zubi.

Kad su se posle te prve posete begovi sastali da izmenjaju mišljenje i utiske, većina je bila sklona da blaže sudi o tom nesuđenom imamu, potcenjujući ga i nalazeći da su vesti o njemu bile veće od njega. Većina, ali ne svi. Bilo je tu i nekoliko iskusnijih i pronicljivijih ljudi, "dobrih poznavalaca vremena", koji su ćutali i gledali preda se, ne usuđujući se ni sami pred sobom da izvedu pun i konačan sud o veziru, ali sa osećanjem da je među njih ušao neobičan čovek i krvnik naročite i opake vrste.

Početkom februara meseca stigao je Dželaludin-paša u Travnik, a u drugoj polovini marta izvršen je pokolj begova i prvaka.

Dželaludin je, po carskom fermandu, pozvao sve bosanske viđene begove i sve ajane i kapetane gradova, na važan dogovor u Travnik. Trebalo je da ih dođe ravno četrdeset. Trinaestorica se nisu odazvala; jedni od njih što su bili mudri i naslutili zlo, drugi po tradicionalnoj porodičnoj gordosti, koja je ovoga puta vredela koliko i mudrost. Od onih dvadeset i sedam pogubljeno je sedamnaest odmah tu u dvorištu Konaka, a desetorica su već sutradan, svi na jednom lancu, svaki sa železnom alkom oko vrata, otpremljeni u Stambol.

Nema svedoka i nikad se neće moći znati kako je bilo moguće namamiti tako iskusne i ugledne ljude u takvu klopku i poklati ih usred Travnika, kao ovce, bez glasa i otpora. Taj pokolj begova i prvaka, izvršen sračunato i hladnokrvno u dvorištu Konaka, na vezirove oči, bez obzira, bez ikakvog poštovanja forme, kako nikad dotad nijedan vezir

47nije vršio ubistva, izgledalo je u očima sveta kao ružan san i zla mađija. Od toga dana svi su Travničani bili o Dželaludin-paši, koga je narod prozvao Dželalija, istog mišljenja, stvar koja se inače retko dešavala. Dosad, oni su za svakog zlog vezira pa i za mnogoga koji nije ni bio tako zao govorili da je najgori, ali za ovog sadašnjeg nisu više govorili ništa, jer od onog najgoreg pa do ovog Dželalije bio je dug i strašan put, a na tom putu ljudi su od straha gubili govor i pamćenje i sposobnost da upo-ređuju i da nađu reč koja bi mogla označiti šta je, ko je i kakav je Dželalija.

April mesec prošao je u studenoj zaprepašćeno-sti i nemom očekivanju šta će biti, ako posle ovoga može još nešto da bude.

Tada je, u prvim danima meseca maja, vezir ■- nabavio slona.

Kad se ljudi u Turskoj ispnu do visokih položaja i dokopaju vlasti i sredstava, često se kod njih javi i pojača zanimanje za neobične životinje. Nešto kao lovačka strast, ali izopačena lovačka strast koja izbegava pokret i napor. Tako je i do sada bivalo da pojedini veziri dovedu poneku životinju koju ovdašnji svet nije nikada video: majmuna, papagaja, angorsku mačku. Jedan je nabavio i mladog pantera, ali za tu tigrovsku rasu nije, izgleda, ova travnička klima bila podesna. Posle prvih ispada i pokušaja da pokaže svoju krvožednu prirodu, zverka je prestala da raste. Doduše, vezirovi dokoni ljudi zalivali su je obično žestokom rakijom i davali joj kolačiće od esrara i afiona. S vremenom, panter je pogubio zube, dlaka mu je izgubila sjaj i linjala se kao u nezdrava marvinčeta. Ugojen, nedorastao, on je ležao u avliji, slobodan i bezopasan, žmirkao na suncu, dok su ga petlovi ključali i nestašna štenad

nepriстойno opkoračavala. A iduće zime uginuo je panter prirodnom i neslavnom smrću običnog travničkog mačka.

Da, i ranije su veziri, kao neobični, strogi i teški ljudi, dovodili čudne životinje, ali ako je po neobičnosti i strogosti, ovaj Dželalija bi morao da drži čitava krda najstrašnijeg zverinja, kakvo se samo na slikama viđa ili u pričama priča. I zato se Travničani nisu mnogo iznenadili čak ni kad su čuli da veziru dolazi slon, ovde dotle neviđena životinja.

To je bio afrički slon, još nedorastao, mlad i bujan bile su mu tek dve godine. Pre slona stigla je u Travnik priča o njemu. Sve se odnekud saznavalo: kako je putovao, kako je čuvan i negovan od pratnje, i kako je dočekivan, prevožen i hranjen od naroda i vlasti. I već su ga prozvali "fil", što na turskom jeziku znači slon.

A fil je putovao sporo i teško, iako je bio još mladunče, ne veće od dobrog bosanskog vola. Ta čudljiva slonovska beba stvarala je svojim pratiocima stotine teškoća. Čas fil nije hteo da jede i prosto bi legao na travu, zaklopio oči i stao da štuca i podriguje, tako da bi pratnja premrla od straha da mu štogod ne bude i od pomisli na vezira, a onda bi lukavo otvorio jedno oko, pogledao oko sebe, digao se i vitlajući kratkim repom počeo da trči tako da su ga momci jedva stizali i obuzdavali. Cas opet nije hteo da ide. Vukli su ga, nagovarali na svim jezicima, tepali mu i obazrivo ga psovali, poneki bi ga i boenuo, kriomice od drugih, u mekotu ispod repa, ali sve je bilo uzalud. Morali su da ga napola nose, da prežu volove koje su uzimali od seljaka i da ga voze na naročitim, niskim kolima koja su zvali "teh-tervan". Niko njegovim čudima nije mogao kraja uhvatiti. "K"o kad je vezirsiko!" I ljudi od bosanske posluge samo su stezali zube da im ne izleti

4 I. Andrić: Nemirna godina

49reč i da ne kažu javno šta u tom trenutku misle o svima slonovima i vezirima ovoga sveta, i proklinjali čas kad im je palo u deo da prate i vode ono što Bosna nikad nije videla. Uopšte, svi su iz pratnje, od najvišeg do najnižeg, brižni i zlovoljni svi oni strepe od pomisli šta ih čeka ako ne izvrše tač-no zadatak; neko zadovoljstvo nalaze samo u zabuni i strahu koji i sami šire svuda gde prođu, i neku naknadu u pljački koju mogu slobodno da vrše u ime vezirovog mezimčeta, fila.

Nije mnogo drugačije bilo ni sa varošima i selima kroz koja su prolazili. Kad bi se u nekoj bosanskoj kasabi koja leži pored glavnog drumu pomolila povorka sa slonom, deca bi sa smehom i veselim dozivanjem istrčala pred nju. Stariji bi se iskupili na trgu da vide čudo neviđeno, ali kad bi ugledali mrke sejmene i čuli ime Dželaludin-vezira, svi bi glasovi umukli, sva bi se lica sledila, i svak bi tražio najkraći put do svoje kuće, trudeći se da i sam sebe uveri da nigde nije bio i ništa nije video. Oficiri, činovnici, muhtari, zaptije, koji po dužnosti nisu mogli drugačije, izlazili su sa stranom i poštovanjem pred nepoznatu vezirovu životinju i, ne usuđujući se da mnogo raspituju, nabavljali su od naroda bezobzirno i brzo sve što se od njih tražilo. Oni su, u većini, prilazili ne samo pratnji nego i mladom slonu sa udvoričkim osmehom na licu, gledali ljubazno dotle neviđenu životinju i, ne znajući šta da joj kažu, gladili bradu i šaputali, ali tako da pratioci čuju:

- Mašalah, mašalah! Ne budi mu uroka! A u sebi su strepeli da se slonu ne desi štogod dok je tu, na području njihove vlasti, i nestrpljivo očekivali čas kad će sva ta vezirova tevabija, zajedno sa čudovištem, krenuti dalje i preći u susjednu naliiju, pod tuđu nadležnost. I kad bi povorka zaista

50

napustila njihov grad, oni bi odahnuli onim muk-lim uzdahom olakšanja i dugo gomilane odvratnosti i mržnje na sve, uzdahom kojim činovnici i "carski ljudi" umeju ponekad da uzdahnu, ali tako da ih ne čuje ni crna zemlja a kamoli živ čovek, pa ma bio i najbliži.

Pa i narod, onaj sitni svet koji ništa nije i ništa nema, nije smeo da govori jasno i glasno o onome što je video. Tek iza dobro zatvorenih vrata oni su se podsmevali slonu i rugali trošku i pažnji kojom se, kao neka svetinja, prevozi životinja zloglasnog vezira.

Jedino su deca, zaboravljajući sve opomene i svaki obzir, govorila glasno, kladila se i prepirala o dužini slonove surle, o debljini njegovih nogu i veličini ušiju. Na igralištima, na kojima je tek nicala trava, deca su se igrala fila i njegove pratnje. Neumoljiva, nepodmitljiva, neustrašljiva i svevideća deca! Jedno od njih je fil; ono ide na četiri noge, maše glavom na kojoj treba zamisliti surlu i velike oborene uši. Drugi predstavljaju pratnju, nabusite i drske sluge i sejmene. A jedan od dečaka predstavljao bi muteselima i sa mnogo istinske bojazni i lažne ljubaznosti prilazio tobožnjem slonu i, gladeći bradu, šaputao:

- Mašalah! Mašalah! Lijepa hajvana! Ja, ja, božje davanje!

A glumio je tako dobro da su se sva deca grohotom smejala, pa čak i onaj koji igra fila.

Kad je fil sa pratnjom stigao do Sarajeva, za njega je važno osveštano pravilo koje važi za vezire same: da na svom putu za Travnik ne svraćaju u grad, nego da noćivaju na Gorici i to najviše dve noći, a za to vreme im grad Sarajevo obavezno šalje što im je potrebno: hranu i piće, svece i ogrev. Pratnja sa filom zanočila je na Gorici.

Niko od sa-

4 51rajcv.skih "prvih ljudi" nije pokazao ni najmanje inleresovanje za stranu životinju. Mnoge njihove porodice bile su ucveljene nedavnim vezirovim pokoljem. Prkosni i bogati sarajevski građani, koji su zazirali od vezira i svega što je sa njima u vezi, poslali su samo momka i upitali kolika je pratnja da bi joj mogli poslati što je potrebno. Za slona ništa, jer su govorili ovako: "Znamo šta jede filov vezir, ali ne znamo čim se hrani vezirov fil, a da mu znamo narav, poslali bismo što treba."

Tako je fil, od varoši do varoši, prošao pola Bosne bez veće nezgode i najposle stigao u Travnik. Po filovom ulasku u varoš moglo se najbolje videti kako svet gleda na vezira i na sve što je njegovo. Jedni su okretali leđa i pravili se da ništa ne znaju i ništa ne primećuju, drugi su se kolebali između straha i ljubopitstva, treći su se domišljali kako d.a ukazu pažnju vezirovom slonu a da to bude zapaženo i zabeleženo gde treba. I najposle, bilo je mnogo sirotinje kojoj nije ni do vezira ni do slonova, i koja je sve to, kao i svaku stvar na svetu, posma-trala sa jedne jedine tačke: kako bi čovek mogao nabaviti, bar jednom u životu i bar za kratko vreme, sve što je potrebno njemu i njegovima.

U stvari, i oni najrevnosniji kolebali su se da li da izidu pred fila u sretanje i tako pokažu svoju pažnju prema veziru i svemu što je vezirsko, ili da mudro ostanu kod kuće. Nikad čovek ovde ne zna u što se stvar može iskrenuti, mislili su oni, i kakva ga šteta i napast mogu snaći. Ko može pred-videti i pogoditi čudi i samovolje carskih ljudi i tirana? To je, valjda, i bio razlog da fila nije dočekala množina sveta i da su ulice kojima je prošao bile prilično puste.

U tesnoj travničkoj čaršiji fil je izgledao veći nego Sto je u stvari bio, a izgledao je i strasniji i glomazniji, jer su svi, gledajući ga, pomišljali više na vezira nego na životinju samu. I mnogi koji su ga samo nazreli u povorci, između mladog zelenog granja kojim je bio opkoljen, nadlagivali su se dugo po kafanicama i prelina, pričajući čuda o strašnom izgledu i neobičnim svojstvima "vezirovog živinče-ta". Tome se ne treba čuditi, jer ovde, kao i svuda na svetu, oči lako vide ono čega je duša prepuna. A, opet, naš čovek je takav da bolje neguje i više voli svoju priču o stvarnosti nego stvarnost o kojoj priča.

O tome kako je fil smešten u Konaku i kako je provodio prve dane, niko nije ništa znao ni mogao da sazna, jer i da je bilo koga ko bi se usudio da pita, nije bilo nikoga ko bi smeo da kaže. Pod ovim vezirovom nije se moglo ni pomisliti da čaršija, kao nekad, javno prepričava i ogovara ono što se radi u Konaku.

Ali što Travničani ne mogu da saznaju, to umeju da izmisle, a što ne smeju da kažu, to hrabro i uporno šapuću.

Fil je rastao u mašti sveta, sticao nadimke koji ne zvuče lepo ni pristojno ni kad se šapuću, a kamoli kad bi se napisali. Pa ipak, o filu je ne samo govoreno nego i - pisano.

Dolački paroh fra Mato Mikić pisao je svome prijatelju, gvardijanu gučegorskog manastira, i javljao mu o dolasku fila, ali tajno, zavijeno i delom na latinskom jeziku, služeći se citatima iz Apokalipse o velikoj zveri. Et vidi bestiam. . . K A uzgred ga je, po običaju, izveštavao o opštem položaju u Konaku, u Travniku i u Bosni.

"Bilo je, kao što znaš, i naših - pisao je fra Mato - koji su, gledajući kako vezir uništava Turke i njihove "prednje ljude", govorili da iz toga može izići neko dobro za raj, jer naše budale misle da

"I vidjeh zvijer ..." - Vuk.

53tuđe zlo mora svakako biti njihovo dobro. Možeš im slobodno kazati, da znaju bar sada kad već ranije nisu mogli znati, da od toga nema ništa. Jedina je novost eto to da je "zvijere nabavilo zvijere" i da dokon narod o tome priča i naklapa koješta. A nekih reformama i poboljšanja nema i neće ih ni biti." I, mešajući oprezno latinske

reci sa našima, kao u nekoj šifri, fra Mato je završio svoje pismo: "Et sic Bosna ut antea neuregiens sine lege vagatur et vagabitur forte do sudnega dankam."1

I zaista, dani su prolazili a iz Konaka ni glasa ni java; ni o čemu, pa ni o slonu. Otkako se za filom, čudovištem iz travničkih prepričavanja, zatvorila kapija, on je potonuo u velikom Konaku, izgubio se bez traga, kao da je postao jedno sa nevidljivim

vezirom.

A vezira su Travničani zaista retko viđali. On nije govorio ni izlazio iz Konaka. Ta prosta činjenica da je vezira teško videti u varoši plašila je već sama po sebi, davala povoda raznim nagađanjima, i tako postala još jedno sredstvo zastrašivanja. A, osim toga, ljudima iz čaršije bilo je od samog početka mnogo stalo da na neki način saznaju još koju pojedinost o veziru, ne samo u vezi sa dolaskom neobične životinje nego uopšte ma šta o njegovom načinu života, navikama, strastima, prohtevima, ne bi li tako nazreli bar neka "vratašca" kroz koja bi mu se moglo pričati.

Dobro plaćeni obaveštaci iz Konaka mogao je o tom zatvorenom, ćutljivom i gotovo nepokretnom veziru da kaže samo toliko da nekih krupnih i vidljivih strasti i prohteva uopšte ne pokazuje. Čedno živi, malo puši, još manje pije, umereno i skromno

I V tako Bosna kao i dosada neuređena, bez zakona, luta i lutuće možda do sudnjega dana.

54

jede, jednostavno se nosi, nije naročito "potrčan" za novcem, nije sujetan, ni razvratan, ni lakom.

Kao mnogu istinu, i to je teško bilo verovati. I nestrpljivi, podsmešljivi Travničani pitali su se, povodom toga izveštaja, ko pokla tolike ljude po Bosni kad takvo jagnje od čoveka živi zatvoreno u Konaku? Pa ipak, izveštaj je bio tačan. Jedina veziro-va strast, ako se tako može nazvati, bila je u tome da je sakupljao raznovrsne pisaljke, finu hartiju i divite.

Tu je bilo hartije iz svih krajeva sveta: kineske, mletačke, francuske, holandske, nemačke. Bilo je divita raznih veličina, od metala, od zada, od naročito preparirane kože. Vezir sam nije mnogo pisao, niti je bio neki naročit majstor u veštini pisanja, ali je strasno sakupljao obrasce kaligrafske veštine i čuvao ih, smotane, u okruglim kutijama od tankog drveta ili u kožnim mapama.

Naročito je mnogo držao vezir do svoje zbirke kalema, pisaljki kojima se na Istoku služe umesto gušćijeg pera. Te pisaljke su od trske, ponajviše bambusove, zašiljene i rasepljene na vrhu u obliku pera.

Sedeći, zanesen i nepomičan, vezir je preturao s dlana na dlan kaleme svih vrsta, boja i veličina. Bilo je bleožutih, gotovo belih, bilo je od crvenkastih i rumenih do potpuno crnih i sjajnih kao kaljen čelik; sve u prirodnim bojama; bilo ih je tankih i potpuno glatkih kao metalne šipke, a bilo ih je i debelih kao palac, sa čvornovitim zglobovima. Na mnogima se ogledala čudna igra prirode, tako da se kalem završavao izdankom u obliku ljudske lobanje, ili su čvorovi na zglobovima trske ličili na ljudske oči. Sve vrste pisaljki iz Turske Carevine, Persije i Egipta bile su bar sa po jednim primerkom predstavljene u toj zbirci od preko osam sto-55trna knlema od kojih nijedan nije ličio na drugi. Nijedan nije bio od onih običnih jevtinih kalema koji se kupuju na tuce, a bilo je i jedinstvenih pri-meraka po obliku ili boji; njih je vezir čuvao uvijene pamukom, u naročitim duguljastim kutijama od kineskog laka.

U velikoj sobi, u kojoj je bilo tiho kao u grobnici, nije se satima čulo drugo do šuštanje hartije i zveckanje tih kalema u vezirovim rukama; on ih je merio i upoređivao jedne s drugima; pisao je njima stilizovana slova i krupnije inicijale mastilima raznih boja, zatim ih je otirao i čistio naročitim sun-đerima i stavljao natrag na njihovo mesto u velikoj zbirci.

U tome mu je prolazilo dugo travničko vreme. A dok je tako vezir provodio sate nad svojim ka-lemima, sav utonuo u taj nevin posao, svuda po Bosni ljudi su se sa pritajenim strahom i neprizna-vanom brigom pitali: šta li radi i snuje vezir? I svaki je bio sklon da veruje najgore i da u povu-čenosti i ćutanju nevidljivog vezira vidi neodređenu opasnost čak i za sebe lično ili za svoje. I svaki je .amiSljao vezira na drugi način, pri nekom drugačijem poslu, krupnu i krvavu.

Pored zabave sa kalemirna, hartijama i pisanjem, vezir je svakog dana obilazio slona, zagledao ga sa svih strana, bacio mu travu ili voće, tiho ga nazivao šaljivim imenima, ali ga nikad nije doticao rukom.

To je bilo sve što su čaršijski ljudi mogli da saznaju o nevidljivom veziru. Za čaršiju, i suviše malo. Strast za pisaljke ili hartiju nije im bila ni mnogo verovatna ni potpuno razumljiva. Stvar sa slonom bila im je razumljivija i bliža. Utoliko pre što je slon počeo da se pojavljuje pred očima začuđenog sveta.

II

Nije prošlo mnogo vremena, i fila su zaista počeli da izvode iz Konaka; morali su to da čine, jer je mladoj životinji, čim se malo pothranila i odmorila od duga i teška puta, Konak postao tesan. Svi su znali da se mladi slon neće moći držati u štali kao poslušno goveće, ali niko nije slutio da će životinja biti tako nemirna i ćudljiva. Lako je bilo fila izvesti, on je sam tražio širine i zelenila, ali je teško bilo obuzdavati ga i čuvati. Već drugog dana on je odjednom pretrčao oplićalu Lašvu, dižući u znak radosti visoko surlu, dok je voda sa veselim žuborom prskala oko njega na sve strane. Naišavši na baštenske ograde odmah je stao, u nestašnoj igri, da gura

žioke u ogradi, kao da proba da li su dobro prikovane, da savija i lomi grane dokle god surlom može dohvatiti. Momci su trčali za njim, a on se vraćao u Lašvu i prskao nestašno vodom i njih i sebe.

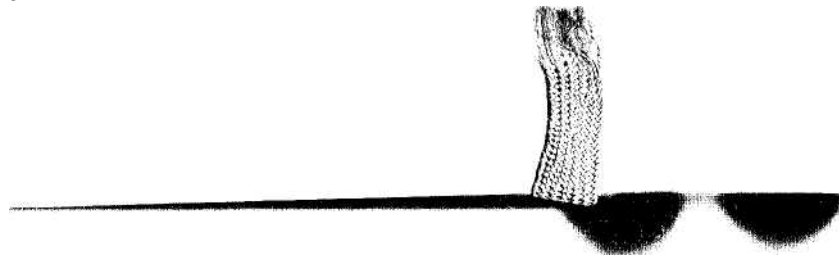
Posle nekoliko dana sluge izmisliše da fila izvode vezanog; naravno, na lep i ukusan način vezanog. Oko vrata su mu namestili čvrst litar od kože; koža je bila presvučena crvenom čohom, a čoha poši-vena bleštavim šljokicama i praporcima. Sa svake strane te kožne ogrlice bio je učvršćen dugačak lanac koji je držao po jedan od momaka. Napred je išao visok i plećat melez mrke kože a kosih očiju; on je bio neka vrsta vaspitača i krotioca mladog slona, jedini koji je pokretom ruke, uzvikom i pogledom mogao da utiče na njega. Narod ga je prozvao Filfil.

Najpre su fila ovako izvodili po obroncima oko Konaka, a zatim su produživali šetnje sve više, dok najposle ne počеше da ga provode kroz samu varoš.

57Kad je fil proveden prvi put kroz čaršiju, svet se držao kao na dan njegovog dolaska u Travnik, uzdrži j ivo, uplašeno, namešteno ravnodušno. Ali te šetnje učestaše, pa postadoše redovne. Fil se odomaći u čaršiji i počе da pokazuje svoju pravu narav.

I sad zaredaše po Čaršiji neobični prizori. Čim se fil sa pratnjom pomoli odozgo sa vrh čaršije, nastaje nemir i uzbuna. Psi, mnogobrojni čaršijski psi, ustimmaraju se i zbune, njuše izdaleka stranu zver-ku, koja je izvan svih njihovih iskustava, i napuštaju svoja mesta oko kasapnica. Ostareli i pregojeni povlače se ćutke, ali mlađi, mršaviji i žustriji, laju kroz tarabe, ili neku rupu u zidu, zlim i ostrim lavežom, u želji da zagluše svoj rođeni strah. Mačke se uznemire, pretrčavaju ulicu i hvataju se perda i uz avlijsku lozu beže na drvene doksate ili čak na krov. Kokoši, koje se iskupljaju oko pazara i pabirče svoj deo ispod zobnica seoskih konja, beže sa uplašenim kreštanjem i lepršanjem krila preko visokih ograda. Sa kvakanjem nespretno trče patke i ruše se sa zida u potok. A seljački konji naročito se plaše fila. Ti sitni, inače tako strpljivi i izdržljivi bosanski konjići, smeđi i kosmati, sa gustim čuper-cima grive koja im pada niz čelo i kroz koju proviruju kadifaste oči, pune nekog tihog veselja, prosto gube pamet čim samo nazru fila i čuju njegove praporce. Oni kidaju ulare, razbacuju sa sebe toware i samare i beže, ritajući se besno stražnjim nogama na nevidljivog protivnika. Očajni seljaci trče i dovikuju po imenu svoje usplahirane konje ne bi li ih umirili i zaustavili. Ima nečeg vrlo bolnog u liku seljaka koji, raskrečenih nogu i raširenih ruku, istrčava i staje pred svog izludelog konja i sa ono malo svoga razuma nastoji da bude pametniji i od svoje izbezumljene životinje i od onih bezumnika što od pustu besa vodaju čudovišta po čaršiji.

5"

Varoška deca, naročito Cigančad, trče iz sporednih ulica i, sakrivena iza kućnih uglova, posmatraju sa strahom i slatkim uzbuđenjem stranu životinju. A kako koji dan, deca bivaju sve smelija i preduzim-ljivija, počinju da viču, zvižde, guraju jedno dingo sa vriskom i smehom na glavnu ulicu, pred slona.

I žene i devojke, sakrivene iza mušebaka, na dok-satima i prozorima, posmatraju fila u njegovom crvenom ornatu, sa njegovom pratnjom dobro odeve-nih i osionih vezirskih momaka. Sjate se po tri-če-tiri oko jednog mušepka, šapuću, prave šale na račun neobične životinje, golicaju jedna drugu i prigušeno se kikoću. Majke i svekrve zabranjuju bremenitim snahama da idu na prozor, da im od toga dete koje nose ne bi, posle, ličilo na čudovište.

Najgore je pazarnim danom. Konji, goveda i sitna stoka da noge polome od straha. Seljanke iz okoline u svojim belim dugačkim haljinama, sa belom, lepo zabačenom maramom na glavi, beže dugim koracima u sporedne ulice, krsteći se, cikteći od straha i uzbuđenja.

A pored svega toga svečano prolazi fil i tako se klata i previja, dok pratnja oko njega oprčava i poskakuje sa smehom i povicima, i tako je sve to novo i neobično da se na mahove čini kao da se sve kreće po nečujnoj, stranoj muzici i da filovu šetnju prate ne praporci i smeh i dovikivanje pratnje i Cigančadi, nego bubnjevi, cimbali, instrumenti nepoznata oblika i porekla.

Fil stupa svojim glomaznim ali snažnim nogama, prebacujući lakim i mirnim ritmom teret s jedne na drugu, kao što stupa svako mlado stvorenje u kome ima mnogo više snage nego što je potrebno da se nosi i pokreće to telo, pa se sav suvišak pretvara u obest i igru.

59I"i I se već odomaćio u čaršiji i sa svakim danom pokazuje sve više obesti, sve više uporstva i domišljatosti u izvođenju svojih želja, a te želje ne može nilco pogoditi ni predvideti, toliko je u njima nekog đavolskog lukavstva i gotovo ljudske pakosti, bar po shvatanju uzbuđene i uvređene čaršije. Čas prevrne nekom siromahu sepet pun ranih šljiva, čas izmahne surlom pa poobara sve vile i grablje koje je seljak izložio na prodaju i prislonio uza zid, na pazaru. Svet se sklanja kao pred stihijom, guta gnev i trpi štetu. Samo je jedanput kolačar

Vejsil pokušao da se brani. Fil je pružio surlu put njegove okrugle daske na kojoj su bili izloženi kolači, ali je Vejsil bio brži i izmahnuo drvnim poklopcem da odbije životinju, i slon je zaista povukao surlu, ali je tada onaj Filfil, koji je bio žilav i snažan a dugih ruku kao majmun, pritrčao i opalio majstor--Vejsilu takav šamar kakav se ne pamti u Travniku. Kad je kolačar došao sebi, fil je sa pratnjom bio već odmakao, a oko njega su bili neki ljudi koji su ga polivali vodom. Na obrazu su mu ostale četiri debele modrice i prokrvavljeno mesto od prstena koji je Filfil nosio na srednjem prstu. I svi su nalazili da je kolačar dobro prošao i da sve to nije ništa prema onom što ga je moglo zadesiti.

Uopšte, ta filova pratnja gore je dodijala čaršiji nego sam fil, nerazumno i strano živinče. Tu je uvek filov glavni čuvar i hranitelj, onaj Filfil kome niko ni pravog imena ne zna, sa dugačkim rukama i neljudskim licem. Zatim dva vojnika kao pratioci, a vrlo često se pridruži i pokoji besposlen pašalija iz Konaka, koji hoće prosto da uživa u strahu sveta i neredu čaršije, u opštoj pometnji, komičnim scenama i smeju koji one izazivaju. Zna čaršija dobro i odavno taj bes nižih i potčinjenih u zemlji labavih zakona i rđavih gospodara, jer su još stari Travničani govorili: teški su zli gospodari, ali su još teže njihove nasilne i drske sluge i čankolizi.

Tako životinju niko ne obuzdava nego, naprotiv, draže je i podstiču na ispade.

Besposlenjaci i Cigančad spremaju se već od samog jutra da sačekaju filovu šetnju i da uživaju u šalama i nezgodama koje će nastati. I nikad ih iščekivanje ne prevari. Jednog dana fil zastane, promeškolji se, kao da razmišlja, pa onda pride dućanu Avdage Zlatarevića, koji je sitan trgovac ali ugledan i cenjen građanin a on sam sebe ceni još više!, pride, nasloni se stražnjim delom tela na drveni direk na kome počiva prednji deo dućana, i stane da se češe dugo i živo. Avdaga se izgubi u malim vratašcima koja vode u magazu, kamenitu pozadinu dućana, pratnja stoji i čeka da se fil izdo-volji, svet se smeje, a ceo se drveni dućan ljulja i škripi u sastavima. Sutradan Avdaga i ne čeka da fil dođe do njegovog dućana, nego se odmah ogorčeno i ljutito povlači u magazu, a slon ide pravo pred njegov dućan, tu se opet primakne onom direku, ali se ne češe, nego raširi malo stražnje noge i pomokri se glasno i obilno Avdagi pred sam čepenak. Zatim se strese, zaigra nekoliko puta mišićima na leđima, strigne zadovoljno ušima i produži svojim svečanim i sporim korakom.

Cigančad, koja idu na odstojanju od desetak koraka iza slona, kikoću se uz glasne primedbe, a pratioci tapšu fila po sapima.

Ima dana kad fil prođe kroz čaršiju i ništa se neobično ne desi, ima dana pa ga i ne izvedu na tu stranu, ali svet je tako navikao na uzbuđenja i na filove ispade da ih izmišlja kad ih nema.

Među onim besposlenjacima koji svakodnevno sačekuju slona vode se razgovori.

61

- Ne bi juče fila - kaže neko.

- Ne bi ga ovdje, a znate šta je bilo u Ciganskoj mahali? - odgovara neki Karišik, alkoholičar i pričalo.

- Šta, bolan? - pitaju dvojica uglas, i u tom trenutku zaboravljaju da je to čovek sa utvrđenom reputacijom najvećeg lazova za Travnik i okolinu.

- Pobacila Ciganka kad je ugledala fila, eto šta.

- Ama, nemoj to govoriti!

- Govorio ja, ne govorio - tako je! Izišla žena, bremenita u osmom mjesecu, da plakne času, i taman zamahnula da prolije vodu, kad joj se nešto dade pogledati uz sokak a otud se valja BI, pravo na nju. A žena ti ispusti času, pa samo što viknu: "A--ah"! i složi se ko fenjer. Odmah, potok od nje. Te unesu u kuću i nju i muško dijete od sedam mjeseci. Sad žena ne dolazi sebi. A dijete živo i zdravo, onako, samo - nijemo, glasa od sebe ne pušta.

Onije-milo od straha! Pa, moj brate!

Sa tim recima "ja, moj brate", završava svaka Karišikova laž, to je kao neka zumba, kao zaštitni znak, na svakoj njegovoj priči i izmišljotini.

Dokoni ljudi se razilaze i pričaju dalje, a većina njih zaboravi da kaže da priča potiče od Karišika.

A čaršija samo vri i očekuje sutrašnji dan i filovu posetu, ili bar novu priču, lažnu ili istinitu, o filu.

Nije teško zamisliti kako se u svemu tome osećaju travničke dućandžije i trgovci, najmirniji i naj-dostojanstveniji čaršijski ljudi u Bosni, ozbiljni, kruti, uobraženi i gordi na svoj čaršijski red i pre-stoničku čistoću i tišinu.

A nevolja sa filom ne prestaje nego raste, i niko joj kraja ne vidi. Ko može znati šta se dešava u životinji, i u ovoj našoj, bosanskoj, a kamoli kad je tuđa, dovedena iz dalekog, nepoznatog sveta? Ko zna na kakve je muke život stavio fila? Ali čaršija

62

nema običaj da misli na život i na tuđe muke, nego na svoj red i svoj interes. Dok država škripi i puca na sve strane i Bosna životari, zapuštena, u strahu i iščekivanju, dok begovat tuguje i smišlja osvetu, ova čaršija zna samo za fila i u njemu gleda glavnog neprijatelja. Ti ljudi inače, po verovanju i po tradiciji, štite sve životinje, čak i štetne, hrane pse, mačke i golubove, ne ubijaju ni gamad. Ali za vezi-rovog slona nije važno to pravilo. I oni su mu radili o glavi, mrzeli ga kao što se mrzi čovek neprijatelj.

A fil, kako prolaze dani i nedelje, krupnja i jača i biva sve življi i nemirniji.

Ponekad juri neobuzdano kroz travničku čaršiju, isto onako kako je nekad, kao sisanče, trčao po afričkoj visokoj ravni, kroz bujnu tvrdu travu koja ga je šibala sa svih strana i budila u njemu mladu krv i bezgraničan apetit, juri kao da traži nešto i, ne nalazeći to što želi, pretura i ruši sve što stigne. Fil čezne možda; filu se igra, verovatno, sa sebi ravnima; filu su počeli da probijaju kutnjaci, zbog toga je nemiran i oseća neodoljivu potrebu da glođe, da grize sve što stigne; a čaršija nalazi u njegovim postupcima Dželalijin duh i stotinu đavolskih planova.

Ponekad fil protrči krotko i veselo, ne gledajući nikog i ne dirajući ništa, kao da trči čoporu mladih slonova, udarajući nestašno sama sebe surlom po glavi. A ponekad zastane nasred čaršije, i stoji nepomičan, tužno opuštene surle, oborenih očnih kapaka sa retkim, svetlim, čekinjastim trepavkama u uglovima očiju, kao da nešto očekuje, i ostavlja utisak izgubljenog i obeshrabrenog stvorenja. A ljudi na dućanima se i tada pakosno podgurkuju.

- Znaš na koga meni liči ovaj fil? - pita jedan kujundžija komšiju.

63

? !

Na vezira. Pljunuti on! - uverava kujundžija, koji nikad nije smeo pogled da digne kad vezir prijaše pored njegovog dućana. A komšija, i ne gledajući životinju, nalazi da je i to moguće i samo otpljune, šapućući nešto gadno i za vezira i za filovu majku.

Takva je njihova mržnja! A kad se mržnja čaršije veže za jedan predmet, ona ga ne napušta nego se sve više tu usredsređuje i hvata, izmeni mu s vremenom oblik i značenje, preraste ga potpuno i postane sama sebi svrhom. Tada predmet postaje sporedan, ostane samo ime od njega, a mržnja se krista-liše, raste sama iz sebe, po svojim zakonima i potrebama, i postaje moćna, domišljata i zanosna, kao neka naopaka ljubav; u svemu nalazi nove hrane i podstreka, sama stvara povode za još veću mržnju. T koga čaršija jednom zamrzi, duboko i ogorčeno, taj mora da padne, pre ili posle pod nevidljivim a upornim i podmuklim teretom te mržnje, tome nema spasa, osim da on uništi čaršiju do temelja i rar.ši jske ljude u semenu.

Ta njihova mržnja je slepa i gluha, samo nije nema. Ne govore mnogo dok su u čaršiji, jer Dželalija je Dželalija, ali uveče, kad se sastanu po mahalama, razdreše se jezici i zatalasaju mašte. A i vreme je podesno za to. Jesen odmakla. Noći su još lepe. Zagasito nebo bogato niskim zvezdama koje se svaki čas krune a svetlaci im preleću svod i svaki od njih, leteći, zaniše čelo nebo, kao platno, u očima onih koji ga posmatraju.

Po strmim stranama gore vatre. Peču se posled-nji bestilji. Kraj tih vatara kreću se ili sede ljudi, u poslu, u razgovoru. I svuda ima i šale i pričanja, i voća i oraha, i kafe i duvana, i gotovo svuda -

64

rakije. A nema vatre ni sastanka kod kojih ne dođe govor na vezira i njegovog fila, iako ih niko ne po-minje po imenu.

- Prevršilo!

Obično se tom osveštenom rečju počinje većina tih razgovora. Nije jedanput izgovorena ova reč u travničkoj čaršiji u toku godina i stoleća. Nema naraštaja kome nije prevršivalo i prevršilo, i to po nekoliko puta u životu. Ne bi se moglo pouzdano odrediti kad zaista neka nevolja prevrši meru i kad se ta reč s pravom izgovara. Ona je tako nešto kao dubok uzdah ili tih jauk kroz zube i, u stvari, uvek je iskrena i istinita za onoga koji je izgovara. Samo se kod raznih vatara na razne načine govori i pretresa ista briga. Uglavnom, ima ih tri vrste. Prve, kod kojih sede mladići koji razgovaraju ponajviše o devojkama i ašikovanju, igrama ili me-hanskim podvizima. Druge, oko kojih se okupljaju čaršijski ljudi, ali oni "tanji", sitni trgovci i esnaf -lije. Treće, kod kojih sede teške gazde, bogataši, "ljudi od posla" i kolenovići.

Kod jedne takve vatre, iz one prve vrste, sede samo dva mlada čoveka. Domaćin Šećeragić i gost mu Gluhbegović. Domaćin je mladić od nepunih dvadeset godina, grbav i bolešljiv jedinač u toj porodici, a gost je njegov vršnjak, visok ali čvrst i prav momak plavih oštih očiju iznad kojih su sastavljene prave i tanke obrve, kao metalna šipka savijena i zašiljena na oba kraja. Iako po svemu različni, nerazdvojni su drugovi i vole da se izdvoje od društva i da nasamo i slobodno razgovaraju o svemu što oduševljava ili muči ljude njihovih godina.

Danas je petak. Ostali drugovi su otišli u mahale da kroz tarabe ili odškrinute kapije šapuću sa devojkama.
5 I. Andrić: Nemirna godina

65

Dok se oko kotla sa uzavrelim bestiljom kreću neke nedorasle devojčice i momak koji ga mesa, dva mlada čoveka razgovaraju tiho, pušćći.

Zagledan u vatru i sav nekako utonuo u se, grbavi mladić govori drugu do sebe:

- Ni o čem drugom i ne govore nego o veziru i njegovom filu.

- Pa prevršilo svijetu!

- Dodijalo mi da slušam sve to isto: vezir-fil, fil-vezir. I kad dobro razmislim, bude mi nešto žao i tog živinčeta. Sta je i ono krivo? I njega su ulovili tamo negdje preko mora i vezali i prodali, a vezir ga je doveo da se ovdje u tuđoj zemlji muči, samo samcito. Pa onda, nešto mislim: a i vezir je došao na silu, i njega su poslali drugi, ne pitajući ga hoće li, neće li. Pa i taj koji je njega poslao, morao je nekog da pošalje da Bosnu smiruje i uređuje. I tako, čini mi se, sve jedno drugo gura, niko nije tamo gdje bi htio biti, nego tamo gdje ne voli i gdje ga ne vole, po nekoj nuždi i po tuđoj volji.

Gluhbegović ga prekide:

- Ode ti daleko, moj garibe! Ne valja ti to što misliš. Dok ti ispitaš ko je koga pošlo, ovaj ti se pope na glavu. Zato: ne ispituj ništa, nego ne daj na se i udri onog koji ti je najbliži i koga možeš.

- Eh - uzdiše grbavi mladić - ako svaki udari onog ko mu smeta i ko mu je najbliži pri ruci, to onda nema kraja; ode bitka do na kraj svijeta.

- Pa neka ide! Šta se mene tiče drugi kraj svijeta?

Šećeragić ne odgovori ništa, samo se još više uvuče u sebe i još pažljivije zagleda u vatru.

Od onoga što se govorilo kod te vatre nije bilo nikakvih posledica ni po varoš ni po fila, niti ih je moglo biti, jer razgovor posla ne sviđa.

66

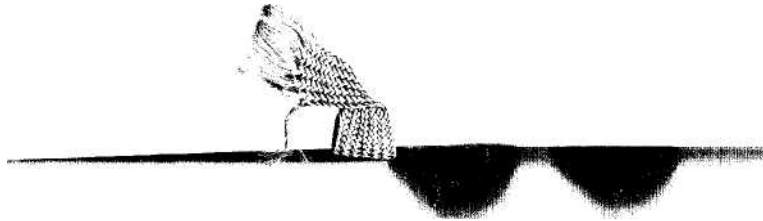
Za drugom vatrom, u susjedstvu, drugačiji ljudi i razgovori. Tu je čitavo prelo. Desetak čaršijskih ljudi, ali od onih "tanjih", pijuckaju rakiju, jedni strasno i mirno, a drugi obazrivo i nećkajući se. Razgovor ide, raste, pretvara se u šale, u pakosna zajedanja, u svečane monologe, u duga hvalisanja i zamršene laži, u kratke, munjevite istine. Rakija pokreće u ljudima neslućena osećanja i svakojake pomisli, nalazi nove reci i stvara smele odluke koje tu, između vesele vatre i tame koja pokriva pospali i zamukli svet, izgledaju prirodne i lako ostvarljive.

- Vala, prijatelji, gori mi obraz od onog vezi-rovog krmeta, i meni i svoj butum čaršiji. E život mi se, beli, ne mili! - govori tiho i gorko Avdaga Zlatarević.

I odmah se zametne prigušen a živ razgovor u kom svi učestvuju i svaki ispoljava svoje ogorčenje na svoj način, već prema čudi, imovnom stanju i stepenu u kom ga rakija hvata. Brzo se stvaraju dve grupe besednika. Jedni su borbeni i nasrtljivi, smeli na reci i bezobzirmi u predlozima, drugi pomirljivi, obazrivi u govoru, i više skloni zaobilaznim putevima i sredstvima kojima se bez buke i reci, nevidljivo ali sigurno dolazi do cilja.

Jedan mali agica, riđ, okošt, ljut i oštar čove-eić, nakostrešenih kratkih brkova, odobrava sve i ježi se od sramote koju moraju da podnose u svome i na svome. I psuje Travnik i ko ga je zakopao na tom mestu. Zapaliti bi ga, kaže trebalo da izgori i miš u duvaru. Psuje svekoliku Bosnu, uzduž i popreko. Asli i nije zemlja kao druge što su, kaže on crveneći od gneva, nema toga ko je nije gazio; samo je još slon falio i, evo, doveli su i njega da se i to čudo vidi. Eh, kaže, dođe mi da uzmem pušku, pa kad se primakne mome dućanu da mu saspem dva-

5 67

cs" drama olova u čelo, pa poslije nek me čereče na pazaru.

Samo jedan promukao glas, glas čoveka koji nije trezan ni došao ovamo, promrmlja nešto kao odobravanje. Svi ostali ćute. Znaju oni dobro i čoveka i njegovu pretnju. Mnogo je puta on pucao sa tih istih dvadeset drama

olova, a svi oni koje je gađao i dan-danji zdravi i živi hleb jedu i sunce ih greje. A znaju i to da travničke puške ne okidaju lako, a kad zaista biju i pogađaju - ne pucaju glasno.

Razgovor ide dalje. Onaj agica jednako preti. Prete i drugi, samo tiše i manje određeno, ali najviše se sašaptavaju. Padaju i predloži. Mnogi su mišljenja "da se nešto mora učiniti", iako ne znaju pravo da kažu šta. Drugi su za umerena a sigurna sredstva, a dotle da se čeka i trpi.

- Dokle ćemo čekati - upada jedan od borbe-nijih - zar dok fil ne poraste i dok ne počne u kuće da nam upada i u čeljad dira? Znete li vi da slon živi preko sto godina? A!?

- Može biti da živi slon - kaže jedan postariji bled trgovac mirno - ali ne živi njegov gazda - vezir.

Na to svi oni pomirljivi klimnuše značajno glavom; borbeniji, prisativši se odjednom ko je filov gazda, učutaše za trenutak, a razgovor opet pređe u sašaptavanje.

Ni kod vatara kao što je ova, sa ovakvim glasnim hvalama i šaputavim grdnjama, nije moglo biti stvarnih zaključaka ni nekih korisnih rešenja. Nicali su samo smeli predložiti kako da se čaršija oslobodi filova zuluma, koji su oduševljavali samog predlagača a ponekad i one koji slušaju, ali sutra, na dnevnoj svetlosti, nije niko ni pomišljao na njihovo ostvarenje. Iduće večeri, opet tako uz vatru,

68

počinjala je igra mašte i pričanja ponovo. Ako se nekad, po izuzetku, i desilo da se sutradan povede ponovo razgovor o nekom sinoćnom predlogu i pomisli na ostvarenje, nije to nikad bilo ozbiljno i stvar je svršavala obično nekom novom pričom. Tako je postala i ova priča o Alji i filu.

Jedne septembarske noći bese toplo a vedro. Pe-vaju oni što mešaju bestilj, razgovaraju oni koji dokoni sede kraj vatre uz kafu, rakiju i duvan. Slatka čoveku svaka reč koja izgovori i milo mu sve što očima vidi i prstima takne. Nije život lak ni slobodan ni siguran, ali može o njemu da se mašta bogato i priča mudro, pronicljivo, šaljivo. Oko jedne vatre naročita graja. Iskupilo se oko Alje Kazaza desetak dućandžija, od onih "najtanjih", ali upravo zato najborbenijih.

Aljo ima u čaršiji malu ali dobru i dobro poznatu svilarsku radnju u kojoj upreda gajtane, plete širite, prodaje svilene kese i pojaseve. Ovi Kazazi potiču od velike i moćne, izumrle porodice Šahbe-govića. Samo je ta njihova grana sticajem prilika ostala bez zemlje, prešla na zanat i zaradu, i već više od pedeset godina drži svoje mesto u kaza-skom esnafu. Tako su se i prozvali, po svom esnafu, Kazazi. Svi su oni važili kao dobri ljudi i vesti majstori. Takav je i ovaj Aljo, samo je pomalo osobenjak i na svoju ruku čovek. Visok i krupan. Rumeno lice sa crnim očima, uvek sjajnim od nekog osmejka, obraslo crnom, retkom i nejednakom bradom. Važio je kao velika šaljivčina, i naivan i bezazlen i mudar i otresit, kao čovek koji ume i sme tla kaže ono što drugi neće, i da učini ono što drugi nikad ne bi učinili, a za koga se nikad pravo ne zna kad tera šalu sa celim svetom, a kad pušta da je 69drugi sa njim teraju, kad govori istinu kroz šalu, a kad se šali sa ovim što drugi zovu istinom.

Kao mlad čovek išao je nekad s vojskom, pod Sulejman-pašom, na Crnu Goru, gde se istakao svojom hrabrošću koliko i svojom šalom.

Još Aljo nije ni seo, a oni ga dočekaju s pitanjima.

- Aljo, evo mi se prepiremo: Šta je najgore i najstrašnije, a šta najbolje i najslade na svijetu.

- Najgore ti je zanočiti u crnogorskom kršu, na vjetrovitoj noći, sa jednom četom Crnogoraca ispred sebe a drugom za leđima.

To Aljo izgovori brzo, bez premišljanja, kao stvar koju zna napamet, ali se onda odjednom trgne, za-ćuti i umudri se. Svi navaljuju na njega da odgovori i na drugo pitanje, a on ih dugo gleda svojim crnim sjajnim očima, prkosno i obešenjački, pa tek onda im kaže tiho:

- Šta je najslade? ... Šta je najslade? ... Je li: šta je najslade? Pa to samo budala može da pita, a svaki pametan čovjek zna šta je najslade. To se zna, to se ne pita. Ajde, jadan!

Ali posle prvih nevinih šala govor odmah prelazi na fila. Uobičajene žalbe, pretnje, hvalisanja. Neko predlaže da se izaberu petorica ljudi iz čaršije, da odu do vezira i da mu se otvoreno požale na fila i njegove pratioce.

Sitni i bolešljivi Tosun-aga, terzija, iskapi fildžan rakije, pa othuknu oštro rakijski dah traži jake reci!:

- Evo, ja ću prvi!

To je senka od muškarca, čovek poročan i ne baš na najboljem glasu, ali upravo stoga tako sujetan, da je sujeta bila u njemu jača od svega ostalog, pa i od straha. Dok je to govorio, izgledao je pri jakoj svetlosti vatre još bleđi i još više izmožden i slab,

70

sa malo života u sebi i kad bi mu ovog časa glavu skinuli, ne bi se moglo kazati da je mnogo izgubio.

- Ajde, jadan! Ako ti pođeš prvi, ja ću makar treći - kaže Aljo kroz smeh.

Ali i ostali iskapiše i zaredaše da se nadmeću:

- I ja ću!

- I ja!

Dugo su se tako junačili i nadmetali oštrim recima. Dockan su se razišli te noći, sa utvrđenim planom i svečanim zakletvama da se sutra pred Tosun--aginim dućanom nađu izabrana petorica, da odu m Konak i zatraže da iziđu pred vezira, da mu kažu čelu istinu i pravo mišljenje čaršije i naroda o filu i njegovim bezdušnim i obesnim čuvarima i da ga zamole da im tu napast skine s vrata.

Te noći se mnogi budio, pitajući se sa strahom je li moguće da je on, u piću i razgovoru, dao reč da će izići pred lice Dželaliji, ili je to samo lud sa" usnio.

III

Kad je sutradan svanulo i došao ugovoreni sat, na mesto sastanka stigla su trojica od petorice. Onu drugu dvojicu nisu mogli nigde da pronađu. Putem je jedan od trojice dobio takve grčeve u crevima da je skrenuo u jednu od gustih bašta pored puta i tu se nepovratno izgubio. Ostao je Aljo i s njim Tosun-aga.

Išli su polagano, obojica sa istom mišlju u glavi: da se treba vratiti sa opasnog i besmislenog puta. Ali kako nijedan nije hteo da prvi izgovori tu misao, išli su dalje. Tako su, sve zazirući jedan od drugog, došli i do mosta na Lašvi, pred Konakom. Tosun-aga je već bio malo zastao, a Aljo se spremao

71

da zastane kod samog mosta, pa da se otud sporazumno vrate i ne gube ludo glave. Iz tog razmišljanja trgoše ga oštri glasovi. Iz straže koja je stajala s druge strane mosta vikala su nešto dvojica u isti čas. On u prvi mah shvati to kao da ga teraju i, sav srećan, htede da se vrati ali, naprotiv, oni su ga zvali mašući rukama:

- Ajde!

- Ovamo, ovamo!

Straža je bila pojačana, kao da nekog čeka. Dva bezbrka stražara pođoše mu u susret. Aljo pretrnu, ali se nije imalo kud; i kad je već tako, on brzo i predusretljivo pođe prema njima.

Pitali su ga oštro kuda se zaputio i šta traži ovuda. Bezazlenim i prodornim tonom Aljo im odgovori da je pošao tu gore u Haliloviće zbog nekih šljiva, pa se zagovorio s nekim komšijom, koga je sreo uz put, i u razgovoru, eto i ne primećujući došao sve do pred Konak. I on se nasmeja sam sebi i toj svojoj rasejanosti širokim, do gluposti dobrim i naivnim osmejkom. Stražari su ga gledali još jedan trenutak podozrivo, pa onda onaj stariji reče omekšali m glasom:

- Ajde, prolazi!

Oslobodivši se prvog straha, Aljo je, već potpuno pribran, osećao veliko olakšanje i čudnu želju da razgovara sa ovim dobrim mladićima, da se našali sa opasnošću koja ga je minula.

- Neka, neka, djeco, čuvajte vi, čuvajte dobro! I slušajte! Da vam bog pozivi starješinu!

Dželalijini vojnici, okorele i višestruke ubice, gledali su ga sa osmejkom na tupim licima.

Idući uz strminu, pored spoljnog zida kojim su ograđene vezirske bašte, on se okrenu još jednom i osmehnu se vojnicima koji ga nisu više ni gledali. U isto vreme baci brz pogled na drugu stranu Lašve,

72

mm,

gde se Tosun-aga odavno izgubio bez traga, napuštivši druga i izneverivši sve sinoćne zakletve.

Kad se dobro ispeo, izlokanim putem, sve između ograda, naiđe na mali zaravanak ispod visoke obrane kruške na kojoj se već sušilo lišće. Tu sede, izvadi duvan i zapali.

Ispod njega je, utonuo, u dubini nevidljivi Konak, sa desnom stranom Lašve, a ceo Travnik je izgledao samo zbijena gomila crnih i sivih krovova iznad kojih su se vili modri i beličasti kućni dimovi, sastavljali se po dva-tri u jedan, širili se, tanjili i gubili pod nebom.

Tek tu, sa prvim dimovima cigarete, kad se malo pribrao i smirio, njemu puče pred očima kako su ga jutros gadno prevarili i napustili, i šta je s njim uradila čaršija, isturivši ga na ono strašno mesto da sam i neuk napada na ono što njemu, na kraju krajeva, najmanje smeta, i da brani ono što oni sami nemaju nrabrosti da brane.

Sa te uzvisine on je u čudnoj kosoj perspektivi kao novim očima gledao sada taj svoj rodni grad. Ima toliko godina da nije u ovo doba dana napustio dućan ni bio u ovom kraju ni ispeo se na ovu visinu. Ovaj predeo mu izgleda kao stran i nepoznat, a misli neprestano naviru u glavu, i tako su nove i neobične i tako krupne da potiskuju sve drugo i da vreme prolazi brzo i neosetno. U takvim mislima presedeo je na toj uzvisini i vreme ručka i čelo poslepodne. Ko bi mogao kazati šta se sve rojilo toga blagog septembarskog dana u toj kazaskoj glavi, u kojoj su se inače šala i zbilja smenjivale kao plima i oseka, potirući jedna drugu bez traga? Mislio je neprestano i mnogo, kao nikad dotle, o svemu i svačemu: o onome što se jutros desilo, o filu, o čaršiji, o Bosni i Carevini, o vlasti i narodu, o životu uopšte. Nije to glava koja je navikla da oštro

73i pravilno misli, ali danas je, ovde, i u njegov mozak prodirao zračak, slab i kratak zračak svesti o tome u kakvoj varoši i kakvoj zemlji i carevini živi on, Aljo, i još hiljade ovakvih kao što je on, malo luđih i malo pametnijih, malo bogatijih i mnogo siromašnijih; kakvim životom žive, tankim i nedostojnim životom koji se ludo voli i skupo plaća, a kad čo-vek razmisli, ne vredi, brate, ne vrecti. A sve te misli svode se u njegovoj glavi na jedno: nemaju ljudi hrabrosti ni srca.

Plasljiv je ovaj kleti insan, dolazio je Aljo uvek do istog zaključka, plasljiv i zbog toga slab. Svak je u ovaj čaršiji manje ili više plasljiv, ali ima sto raznih načina na koje ljudi svoju plasljivost prikrivaju, pravdaju pred

samim sobom i pred drugima. A ne bi trebalo da je čovek takav, ne bi! Trebalo bi da je ponosan i srčan i da dobro pazi na to da ne dopusti nikom ni krivo da ga pogleda. Jer, otrpi li samo jednom i najmanju uvredu i ne plane ne plane, jer nema vatre u sebi!, gotov je, gaziće ga svak, ne samo sultan i vezir nego i vezirove sluge, i slonovi, i svaka životinja, sve do gnjide! Ništa ne može bili od ove Bosne dok u njoj Dželaludin vlada, danas Dželahtdin a sutra bogzna ko drugi, gori i crnji od njega. Nego treba udariti rdom o zemlju, ispraviti se i ne dati nikom na se. Nikom! Ali kako? Zar u ovoj čaršiji, u kojoj pet ljudi ne možeš sastaviti da jednu istinitu i pravu reč kažu veziru u lice. Ništa, ništa se ne može! Tako je to već odavno ovde u nas: ko je srčan i ponosan, taj brzo i lako gubi hleb i slobodu, imetak i život, ali onaj koji povije glavu i preda se strahu, taj opet toliko izgubi od samog sebe, toliko ga strah pojede, da mu život ne vredi ništa. A ko se zatekne u ovo Dželalijino vreme cla živi, ima da bira jedno od tog dvoga. Upravo, ko može da bira. A ko je taj koji može? Eto, i on sam

74

što sve ovo ovako misli, i on sam - šta može da kaže za sebe? Uvek se isticao svojom hrabrošću i hvalio se da je srčan za trojicu, za desetoricu, za polovinu Travnika, i to onu srčanu polovinu. Hvalili su ga i drugi. Pa? Sinoć je bio srčan, pored vatre, i sad je, čini mu se, isto toliko, ali gde mu je bila srčanost kad je razgovarao sa stražom, kad ga je napustilo sve osim ludog straha i jedva mu noge iznele stražnjicu uz brdo? Zar bez one četvorice pišman-efendija nije istina ostala istina i ono što je pravo, pravo? Ne, ne, nemaju više krvi ni snage ni Travnik ni njegova čaršija, a i ono malo daha što im je ostalo troše na šalu i podsmeš i lukavstvo kako da nadmudre komšiju, prevare seljaka i od groša naprave dva. Zato tako i žive misle da žive! i zato im život ne valja, baš ništa ne valja.

Mislio je Aljo dugo sve neke takve i još mnoge druge neobične misli, i svaku je na kraju ostavljao nerešenu, u njenom ćorsokaku.

Prenuo se iz misli kad je čuo zvona na stoci koju su čobančad vraćala niz brdo u grad. Sa sumrakom on je polagano silazio u varoš. I tako se spuštao niz breg, u njemu se polako stišavala ona uzbuna novih i nerazmrsivih misli sa zaravanka na visini, i on je postajao opet stari Aljo, čaršijski čovek koji voli da se našali i podrugne, a sa svakim korakom sve se više i određenije javljala u njemu želja da vrati žao za sramotu svima čaršilijama i da ih za njihovu praznu hvalu i veliki kukavičluk namagarči kako zaslužuju. Od te misli lice mu se razvlačilo ponovo u njegov stari obešenjački osmej. Nastojeći da sporednim sokacima dođe neopažen do kuće, on je živo smišljao šalu kojom bi se osvetio i narugao svima.

Kod kuće su ga dočekali žena i deca sa suznom radošću koja nastupa posle teške brige. Večerao je 75dobro i spavao još bolje, a sutradan, kad je izišao iz kuće, nije u njegovoj glavi bilo traga od jučerašnjih mučnih misli, ali je zato nosio u sebi gotovu i do u pojedinosti smišljenu priču o svom odlasku u Konak i viđenju sa vezirom.

Kad su čaršijski ljudi juče pootvarali svoje dućane, odmah su primetili da je zatvoren dućan Alje Kazaza. Ubrzo se saznalo da se Tosun-aga vratio više mrtav nego živ, a da je Aljo nestao među stražarima u Konaku. Zabrinuti, jedni su sa svojih čepa-naka bacali skrivene poglede na Aljin dućan, drugi su slali šegrtu, ali dečak bi se uvek vraćao sa istom vešću, da se dućan Alje Kazaza ne otvara.

S tom brigom čaršija se te večeri i zatvorila. A kad je jutros prošao, zdrav i nasmejan, i spustio kao uvek svoj čepenak i počeo mirno da suce po-vesmo žute svile duž celog dućana, trgovcima je odlaknulo. I dok su juče bili u velikoj brizi za Alji-nu sudbinu a to znači i za svoju, sad su, ljuti pomalo na svoj jučerašnji strah, već odmahivali hladno rukom i tvrdili da su oni znali da će se sve dobio svršiti, jer se sulude glave dobro drže na ramenu. Neki od ljubopitljivih i dokonih već su prošetali ispred Aljinog dućana. On se veselo pitao sa svima, ali osim njegovog bezazleno-lukavog osmej-ka nije niko od njih ništa drugo poneo sa sobom. Tako ceo dan. Čaršija gine od radoznalosti, ali Aljo uporno ćuti. Tek pred večer on je ispričao jednom od esnaflija i komšija tiho i u poverenju svoju priču o jučerašnjem danu.

- Tebi mogu da kažem sve - šaputao je Aljo - jer znam da ti nećeš nikome. Pravo da ti kažem, nije mi bilo lako kad sam upao u stražu i vidio kako Tosun-aga zamiče za čoše, ali vidim: nema se kud. Pravim se ja kao da sam pošao svojim poslom i da ću u. Vilenicu do Halilovića, ali oni ne daju opepe-

76

liti. Znamo mi, kažu, sve: u Konak ste vi pošli, pa evo Konak ti je otvoren. I dovedoše me u Konak, pa kroz jednu avliju, pa kroz drugu, pa u neku veliku mračnu prostoriju. Sve gledam oko sebe, a mnogo bih dao da sam na drugom mjestu. Tu me ostaviše sama. Čekam ja, čekam; svakojake misli po glavi preturam i sve se pitam hoću li ikad svoju kuću očima viditi. Vidim neka dvoja-troja vrata, ali sva zatvorena; iz jednih kroz ključanicu svijetli ko sunce. Pridem na prstima i sagnem se da provirim; još nisam ni oko prislonio, kad ti se ona vrata otvoriše, a ja onako pobauljke upadoh u neku svijetlu i prostranu sobu. Kad se ispravim, imam šta viditi. Bogata prostirka i svaka zgoda. Sva soba miriše amberom. Tu dva čovjeka pod čohali dola-mama i teškim oružjem, a između njih, malo podalje, sam Dželaludin-paša. Odmah ga poznadoh. Upita me nešto, ama ja, onako zbunjen, slušam a ne čujem. Opet me pita: ko sam i šta hoću, a glas mu ko svila. Ja stadoh nešto na mucam, ko tuđim ustima: da smo se, eto, zbog fila dogovorili i došli eto, da molimo.

- Ko je još s tobom? - pita mene vezir onim istim glasom, kao da govori odnekud izdaleka, a pravo me u oči gleda.

Ukočih se, krv se u meni zblanu. Obrnuh se i pogledah iza sebe makar onog krepanog Tosuna, a znam da nema nikog, da su me svi izdali i ostavili na tom strašnom mjestu, i da mi valja sada samom dževapiti. E, tu se u meni nešto prevrnu. Ispravim se, okrenem lice pravo veziru, priklonim glavu a metnem ruku na prsa ko da sam se za to spremao odavno! i počnem da govorim slobodno:

- Mene su, svijetli pašo, poslali ispred cijele čar-šije ne da učinim biuzur tebe ko bi to smio i pomisliti?, nego da zamolim teftedar-efendiju, biva,

77

lit" II un kaže našu želju i našu molbu: ovaj tvoj III, liivii, dika je i ukras našeg grada i naša bi čar-"In hl hi rada da vidi bar još jednog ovakvog da tittlmvift, pa da možemo da se ponosimo pred cijeli u u Jušnom, a i živinče da nije ovako samo i bez tvoga para, biva. A već mi smo ga toliko zavolili tlu svoj hajvan ne volimo koliko njega. Eto, to je Slo su me poslali da ti kažem i da te zamolim ispred sve čaršije, a ti znaš najbolje šta ćeš i kako ćeš uraditi. Samo, što je do nas čaršijskih ljudi, i tri i... četiri ovakva da nabaviš, nama neće biti teško. I da ne vjeruješ ako čuješ neke druge riječi koje samo lažni i nevaljali ljudi mogu da iznesu, a sa kojima mi iz čaršije ništa nemamo i nećemo da imamo. I oprosti što sam ti i nehotice pred oči izišao!

Tako ja govorim, a sam ne znani otkud mi sve to u pamet dolazi. Kad sam završio, ja padnem i poljubim vezira u skut i u ruku, a on reče nešto jednom od pratnje, ali ja ne čuh šta, i izgubi se nekud. A mora da je nešto dobro rekao, jer me ona dvojica izvedoše ne može biti ljepše u onu mračnu sobu, pa u avliju. Tu vidim: iskupila se sva tevabija vc.irova, ima ih deset-dvanaest, svi se osmjehuju na mene i svi mi čine temena ko da sam u najmanju ruku kadija. Priđoše dvojica i dadoše mi u jednu ruku oku dobrog duhana a u drugu kesu punu gurabija i šećeriema, i izvedoše me tako na kapiju kao mladu.

E, beli, kad sam ugledao ćupriju i Lašvu, kao po drugi put da sam se rodio.

Tako ti ja iznesoh živu glavu. A, beli, da bi po čaršiji i po onima koji su bili sa mnom krenuli, ne bi se moj ćepenak otvorio, nit mene jutros sunce grijalo. Samo ti, molim te, ne kazuj ovo nikom, po živu glavu ... Znaš kako je.

7"

- Ama znam, de, ne brini. Nego šta ti misliš, hoće li vezir zbilja nabaviti još jednog slona?

Aljo sleže ramenima i širi ruke.

- Ah! ... Bog jedini zna, i čaršija neka brine

O tom, jer ja, poslije ovoga, ne mislim više za ovog mog života da se bavim ni vezirima ni slonovima.

- Uh! - othukuje komšija i hoće svakako da izvuče bar još reč-dve, ali Aljo se samo smeška i neumoljivo čuti.

Kad je tako završio svoju priču i oprostio se sa svojim sabesednikom, Aljo je znao da je to isto kao da je pustio telala niz čaršiju. I zaista, do mraka nije bilo dućana u kom se nije znala priča o Aljinoj poseti Konaku do u najsitnije pojedinosti.

Tih jesenskih dana mnogo se ponavljala Aljina priča po dućanima i kod vatara. Jedni su ga grdili kao luckasta i podmukla čoveka koji se narugao celoj čaršiji, drugi su mu odobrali i osuđivali one koji su stvar pokrenuli pa napustili čoveka u po-slednjem trenutku, treći su uvređeno ćutali i tvrdili da drugačije i ne može biti kad kojekakve terzije

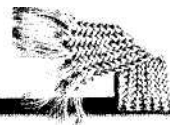
I kazazi vode stvari i spremaju žalbe veziru, četvrti su odmahivali glavom u ogorčenoj nedoumici, ne znajući šta da misle o ovakvim ljudima i o vremenima kao što su ova. Ali kazazova priča se širila brzo, i idući od usta do usta već se pomalo menjala i po obliku i po sadržim. A sam Aljo neće ništa da kaže, ni crno ni belo, ni da ni ne; pa i kad navratu uveče kod vatre, on se na sva zapitkivanja samo smeška, gladi bradu i govori:

- Mene je čaršija dobar nauk naučila, hvala joj, evo ovako!

I klanja se duboko, sa rukom na prsima.

A ljudi se ljute, smatrajući ga lakrdijašem s kojim se ne može ozbiljno govoriti, i to kažu i glasno - kad on nije prisutan.

79

Postoji i treća vrsta vatara. One su najmalobroj-nije, pored njih sede slični likovi, ali je raspoloženje posve drugačije. To su "prvi ljudi" iz čaršije, većinom stariji, sedi i smireni, i svi bez izuzetka bogati. Tu nema rakije ni

smeha ni veselog žagora, nego odmeren razgovor u kom duga zastajkivanja, rečiti pogledi i nemo uspijanje usana kazuju više, mnogo više od reci.

I među njima se redovno povede govor o filu, ali sve tako nekim opštim izrazima i blagim recima, koje same po sebi ne znače ništa i kojima tek oni pogledi i pokreti lica daju stvarni smisao, jer ti znaci su drugi i pravi jezik najvišeg reda čaršij-skih ljudi. Pa ipak, upravo kod tih vatara, bez vaj-kanja i krupnih reci, bez pretnji i zakletava, reša-valo se o tome kako da se čaršija odbrani od fila, ili da ga skine s vrata jednom zauvek. Tu je, kod starih i bogatih čaršilija, jedino moglo biti rešeno to pitanje, ako mu rešenja ima. Jer, ono je moglo biti rešeno samo lukavstvom, a lukavstvo ide uz bogatstvo, ono mu i prethodi i prati ga doveka.

IV

Tako je čaršijski svet po mahalama i baštama, oko vatara, terao šalu i smišljao priče, šapatom ili glasno proklinjao fila i onoga ko ga je doveo, maštao, ogorčavao se i žalio, ali i ćutke snovao podmukle planove. Nigde kletve i žalbe, sašaptavanja i planovi ne ostaju dugo na samim recima, a ponajmanje u Bosni. Dugo vremena izgleda sve to prazno i uzaludno; samo reci i reci i nemoćna odmahivanja rukom i poigravanja mišića na vilicama od nevidljivo stegnutih zuba. Pa ipak jednog dana, niko ne zna kad ni ot-

kud ni kako, sve se to zkusne, uobličili i postane delo. Dečaci ili mladi i nepromišljeni ljudi redovno su prvi koji nađu snage i domišljatosti i počnu da ostvaruju žalbe i nemoćne pretnje starijih.

Kad su stali da prispevaju orasi, fil se pokazao veliki prijatelj mladih i dozrelih travničkih oraha kokavaca. On ih je tresao sa grana tako da su se padajući na zemlju oslobađali već sasušene, napukle i tamnozelenene kore, a zatim ih uzimao surlom, krčkao u velikim, nevidljivim ustima, vesto ispljuvavao tvrdu ljusku sa pljuvačkom, a sa zadovoljstvom žvakao i gutao mlečnu jezgru.

Dečaci su bacali orahe na ulicu pred fila i on ih je pažljivo kupio, smešno savijajući veliku glavu na kratkom vratu. I tada je neko od dece došlo na neobičnu misao. Raspolovilo je ljusku od oraha, izvadilo iz jedne pole jezgru, a na njeno mesto stavilo živu pčelu. Zatim je slepilo obe pole, tako da je orah izgledao kao ceo, i bacilo ga pred fila. Slon je smrskao orah, ali u tom trenutku stao je da maše glavom, da pušta čudne glasove, da se otima pratiocima. Tek kad je stigao na Lašvu i stao nemilice da srče hladnu vodu, smirio se malko. Sprovodnici su mislili da ga je neki obad ubo.

To domišljato i svirepo a naivno sredstvo pokazalo se kao nesigurno i slabo za slonovska usta. U većini slučajeva fil bi smrskao i orah i pčelu i sve to progutao ne trepnuvši okom. Ali to je bio samo početak. U opštoj mržnji, ljudi postaju uporni, zlo-misljeni i dovtljiviji.

U dečje šale umešali su se stariji, sve oprezno i neprimetno. Pred fila su sada počeli po sokacima da izbacuju jabuke, i to ne kakve mu drago, nego lepe krupne senabije i zelenike, tako da pratioci nisu mogli ništa posumnjati. Međutim, na ponekoj

1. Andrić: Nemirna godina

od lili jabuka Travničani bi isekli čep, izrezali srce u Šupljinu sasuli malo tucanog stakla i sičana u prahu, pa čep opet utisnuli u jabuku, tako da je izgledala čela. Staklo je bilo stučeno u fini prah, a sičan u malim količinama. A sa čepenaka i iza zatvorenih prozora ljudi su posmatrali fila, očekujući dejstvo toga otrova za koji im je rečeno da je spor, ali tako siguran da i slonu može dohakati. Ali tu su Travničani mogli da vide kako je teško otrovati slona zbog njegove sposobnosti da podnese svaki otrov. Tako je fil, uporno i uzaludno trovan, još dugo "provodio svoje" po travničkoj čaršiji. Pa ipak, kad je naišla zima on poče da slabi i da pokazuje razne poremećaje u stomaku i crevima. Najpre za-braniše da mu narod pruža išta od hrane, a zatim prestadoše potpuno da ga provode kroz čaršiju. Izveli bi ga kratko na obronke oko Konaka. Tu bi fil malo živnuo. Pažljivo i svečano je gazio plitak sneg, pipao ga surlom, prinosio ustima, pa ga onda bacao ljutito uvis. Pa i ti izlasci su bivali sve kraći, jer se fil sam vraćao u svoju štalu. Tu je ležao na slami, tiho ječeći i tražeći sve veće količine teč-nosli. Dok je fil tako bolovao, čaršija je nastojala svim mogućim sredstvima da sazna šta je i kako je sa njim. Mnogo se iz Konaka nije moglo čuti, ali za dobre pare saznali su od sigurna čoveka: prvo, "da fil leži povazan i da od njega teče i sprijeda i straga"; drugo, da posluga u Konaku već raspravlja o tom "koliko vrijedi slonovska koža"; jedni tvrde da вреди hiljadu groša, drugi to pobijaju, a treći dopuštaju, ali dodaju da njeno štavljenje traje godinu dana. Čaršiji, koja ima urođen i oštar smisao za ono što je glavno, to je bilo dosta. Oni su platili tu vest koliko вреди i produžili da čekaju bez reci,

82

izmenjujući samo između sebe kratke neme poglede koji mnogo znače. I nisu čekali dugo. Jednog dana prošao je čaršijom šapat da je fil uginuo.

- Crk"o fil.

Ma koliko ispitivali, nikad nećete moći saznati ko je bio prvi koji je izrekao ove reci. Kad kažem "izrekao", vi ćete, bojim se, odmah zamisliti neki jasan i živ razgovor, gotovo neko pobjedničko klik-tanje. Pomisliti tako nešto, znači potpuno ne poznavati ovaj grad. Nikad se tako ovde nije govorilo, a ponajmanje u vreme fila i Dželalije. Oni i ne mogu tako govoriti. Oni to prosto ne bi umeli. Rođeni i odrasli u vlazi i na promaji u ovom planinskom gradu, u kome otkako svet pamti sedi vezir sa svojom silom i pratnjom, prisiljeni da žive u strahu kome se menja uzrok i ime, ali koji ostaje uvek isti, oni su nasledno opterećeni sa stotinu čaršijskih obzira koji nikad ne umiru, dok se rađaju novi. A kad se desi ovako da im se u grudima javi neko osećanje pobjedničkog zanosa, ono se podigne do izvesne visine, kod nekih čak i do grla, pa se onda vrati tamo odakle je i došlo, da legne zauvek, pored tolikih zanosa, ogorčenja, protesta, koji su se nekad isto tako dizali i, neizraženi i nečuveni, legli u to isto groblje.

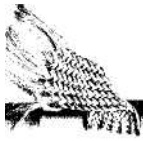
Dakle, tako je i takvim glasom neko negde prošaputao te reci, i one su kao nevidljiva voda iz neznanog izvora, koja se samo po šumu naslućuje, potekla čaršijom, od grla do grla, od usta do usta; tako je "pukao glas" i tako su ga ta nikad dovoljno neiskašljana bosanska grla i večno nedovoljno otvorena usta pronela kroz ćelu varoš.

- Crk"o fil!

- Crk"o?

- Crk"o, crk"o!

6 83

Samo tako, cvrkne ta reč kao kaplja vode na usijanoj crepulji, i svak zna sve i ne pita i ne govori ništa dalje. Jedno je zlo otišlo pod zemlju.

Ali dok su u čaršiji nagađali gde bi fil mogao biti zakopan i u isto vreme sa strahovanjem očekivali šta bi vezir na sve to mogao uraditi, našao se drugi čovek, sigurniji od onog sigurnog, i za mnogo manje pare prodao travničkoj čaršiji drugu vest, ovog puta istinitu: da je fil živ. Pre nekoliko dana slon je bio zaista "došao do lipsanja", ali onda je jedan od pašalija stao da ga leci nekom mešavinom od konjskog bosioaka, mekinja i zejtina. I sad je životinji bolje; već ustaje na noge. U konaku veselje među poslugom i činovnicima koji su, uporedo sa filom, umirali od straha pred veziirom. - Eto, to je dostavio nevidljiv čovek, čija je istina bila jevtinija od laži. I čaršiji se može desiti da se prevari.

Neprijatna vest je prošla kroz varoš gotovo istom brzinom kao i ona prva, ali bez reci i mnogog šapata.

Pogledaju samo jedan drugog, pa obore oči i napuće malo usne.

- Živ? - upita sa ogorčenim čuđenjem poneki mlađi i nprekaljen čaršijski čovek, a drugi mu i ne odgovaraju nego samo odmahnu zlovoljno i pre-korno rukom, i okrenu glavu.

I zaista je bio živ. Nekako početkom marta me-seca fila su izveli prvi put iz njegove prostrane štale. Čaršija je poslala naročitog, naoko neugledna i bezazlena a sigurna i oštroumna čoveka da vidi i oceni stvar. I zaista je video. Fil je bio opao, prepолоvio se: glava mu je došla manja i čoškasta, jer se ispod kože naslućuje kostur, oči mu upale u ogromne očne duplje, tako da izgledaju veće; uop-šic, koža je na njemu kao tuđa preširoka haljina, relka dlaka još reda, na mestima sivožučkasta.

H4

Momci su sa uzbuđenjem i pažnjom obilazili oko njega, a on kao da ih nije primećivao, samo je okretao leđa već ojačalom suncu i neprestano i sporo nihao glavom levo-desno, levo-desno, njušeći bleđo-žutu travu među retkim krpama snega koji se naglo topio.

Sa svakim danom koji je primicao Travnik pro-leću i proleće Travniku, filovi izlasci bivali su duži. On se sporo ali vidno oporavljao. Razočarana čar-šija je sa strepnjom i udvostručenom mržnjom očekivala dan kad će fil potpuno ozdraviti i kad će ponovo početi da ga provode kroz čaršiju sa bogzna kakvim novim besovima i pakostima.

Vezirovi momci, a naročito onaj melez kome je bio poveren nadzor nad filom, bili su uvereni da su ga čaršijski ljudi s planom i podmuklo trovali; stoga vodaju sada slona pobjedonosno i gledaju krvavo oko sebe, smišljajući osvetu. Još zimus, dok je fil bolovao, oni su nagovarali vezira da kazni čaršiju; već od straha da ne kazni njih. Ali veziru nije do toga. Njegove su misli od nekog vremena na drugoj strani, jer se ne radi o filovoj glavi nego o njegovoj. On je ispunio svoju neodoljivu želju da vlada, sudi, kažnjava i ubija; i da su se zamršene stvari u Bosni i tadašnjoj Turskoj Carevini mogle resiti samo silom, krvlju i zaplašivanjem, on bi mogao govoriti o uspehu, ali za njihovo rešavanje trebalo je mnogo više od toga, a to se nije moglo naći u Carevini, a najmanje su joj to ovakvi kao što je Dželaludin mogli dati. A kad se nasilje pokaže kao nemoćno i nesposobno da resi postavljeni zadatak, ono se okreće protiv nasilnika. Tako je oduvek bilo u Turskoj, a pogotovo sada, 1820. godine, kad Carevina diše trećinom pluća, a napadaju je sa sto strana i spolja i iznutra. Tako je i sa Dželalijom. On je od one vrste silnika što su samo krvnici i ni-

85šta drugo i koji se, prema tome, samo jednom mogu upotrebiti, a ako im taj udarac ne ispadne za rukom oni sami ginu od njega.

Sve to ovom Dželaliji nije bilo ranije znano, pa ni sada potpuno jasno, ali je bilo očigledno da njegov udarac nije uništio begovat ni umirio Bosnu, a da on sam, posle svoga udarca, ne zna šta da radi ni kako da produži delo za koje sama sila nije dovoljna. Trebalo je tražiti nov način rada i novog vezira na Bosni, a to je značilo po vladajućem običaju, da za ovoga nema mnogo mesta na zemlji i da ga očekuje grob ili progonstvo slično grobu. Toliko je mogao da uvidi i Dželalija, a takva su bila i obaveštenja koja je imao.

Bez korena i bez nekih naročitih veza u Carigradu, samoživ i osobenjaka, on nije imao nikakve nade da bi se s vremenom mogao izvući iz progonstva i doći opet do slobode i položaja, kao što je to bivalo sa drugim vezirima. U njegovom slučaju progonstvo je značilo kraj svega, sporo, ružno i nedostojno skapavanje. I za njega nije moglo biti dvoumljenja da je bolja od toga preka i dobrovoljna smrt. Po suštini svoga bića nasilnik i mučitelj ljudi, on niti je mogao više da živi bez nasilja nad drugima, niti je imao snage da ga snosi nad sobom. U martu mesecu stigao je naročiti izaslanik iz Carigrada, sa fermanom: da je na Bosnu postavljen nov vezir, a da Dželaludin-paša treba da preda upravu zemlje čehaja-paši, da se povuče u Jedrene, i da tamo čeka dalja naređenja.

Izaslanik mu je usmeno saopštio, kao sigurnu stvar, da će biti naimenovan rumelijskim valijom i poslan da uguši pobunu na ostrvu Moreji, i čestitao mu na tome. Sve je to izgovorio brzo i mehanički kao naučenu lekciju.

Dželaludinu nije bilo teško da nešto pićem, nešto mitom izmami od izaslanika

H6

priznanje da mu je naročito naređeno da to kaže veziru, a u stvari je za rumelijskog valiju već naimenovan drugi čovjek "jake ruke". Dakle, klopka. Tada je Dželalija shvatio da je nastupio presudan trenutak i da je ovaj Travnik poslednja tačka na svetu do koje su ga doveli njegovi i njemu samom nepoznati nagoni.

Tada se moglo videti koliko je Dželaludinu bila bliska misao o smrti uopšte, pa i o svojoj rođenoj, koliko se bio srodio s njom.

Pažljivo i savesno je napisao testament i podelio sve što je imao svojim saradnicima i pomoćnicima, krvnicima kao što je i sam bio. Izdvojio je lepu svotu novca za turbe koje će sagraditi nad njegovim grobom, predvideo je sve i najsitnije troškove oko ukopa. Ostavio je i natpis koji će biti urezan na njegovom bašliku, nadgrobnom kamenu, i koji je počinjao recima Kurana: "On je živ i večan". Svoju bogatu zbirku kalema, pisaljki od trske, spalio je sam, polažući sve jedan po jedan na vatru koja je tih poslednjih dana meseca marta gorela u njegovim sobama isto kao i usred zime. Za sve to niko u varoši nije znao, isto kao što niko nije znao ni mogao naslutiti da je svome pisaru Omer-efen-diji ostavio Divan stihova, skupoceno kaligrafsko delo. U toj zbirci bile su ispisane trideset i dve naj-lepše pesme persijskih i arapskih pesnika, i u tim pesmama sve se sjalo i orilo od ruža, zumbula, vina, devo jaka, česama, frula i slavuja, u slavu crne zemlje i jarkog sunca "koji sve to raskošno pružaju čoveku i opet mu uzimaju da bi drugom dali".

Kad je sve to posvršavao, vezir se povukao u svoju spavaću sobu, naredivši da ga momak probudi posle jednog sata, kad bude vreme ručku. Tu je uzeo kašičicu belog praška u čaši hladne travničke

87vode, ispio kao što se ispija gorak lek, i nestao sa ovoga sveta isto onako tiho i neprimetno kao što je u svoje vreme ušao u Travnik.

Kad su, nekako pred podne, sa munara travničkih džamija stali da se javljaju mujezini, svet je brzo razabrao da to nije obična podnevna molitva, nego džezaza, molitva za pokojnika. A po dužini molitve i revnosti mujezina moglo se naslutiti da se radi o nekom moćnom i bogatom pokojniku.

Brzo se pročula vezirova smrt, i to je bila prva stvar koja je dolazila od Dželalije a na koju čaršija nije imala ništa da primeti. U tom opštem ćutanju on je i sahranjen još istog dana. Na sahrani su učestvovala ćutke i pobožno sve čaršilije, ne govoreći ni tada ni posle pogreba o veziru ni zlo ni dobro. To je bila pobeda kojoj nije bilo potrebno likovanje. Niko od njih nije imao ništa protiv toga da Dželalija počiva tu u njihovom gradu, dva aršina ispod zemlje, nepokretan i nemoćan, sa svakim danom sve manji i sve manje nalik na živa čoveka.

Čehaja je još pre sahrane ušao u Konak, a Dže-lalijino društvo je prsio na sve strane, nastojeći da zametne trag i da izbegne osvetu.

Fila je vezir poklonio onom melezu koji ga je doveo i čuvao celo vreme u Travniku, koga je čaršija prozvala Filfil i na koga je bila kivna više nego na životinju samu. Preporučio mu je da ga povede sa sobom u Carigrad i ostavio mu za to potreban novac. Ali to zaveštanje nije bilo lako izvršiti melezu koji nije znao ni kuda će sa svojom glavom. U tim prilikama nije bilo lako izneti iz Bosne ni iglu, a kamoli slona koji nije više vezirov. Tako se desilo da je omraženi melez pobegao još iste noći u nepo-nalom pravcu, a čaršijski ljudi našli su odmah načina da unesu u Konak i doture filu jači i sigurniji otrov nego što je stucano staklo u jabukama.

Četvrtog dana posle Dželalijine sahrane uginuo je i fil. Bio je napustio svoj ležaj od slame pored vrata i povukao se u najdalji ugao. Tu su ga našli idućeg jutra, savijena i mrtva. I odmah su ga negde zakopali kako i gde, to niko nije raspitivao, jer kad se čaršija jednog zla oslobodi, ona ga za neko vreme ne pominje više u svojim razgovorima, i tek docnije, kad stvar pređe u priču, opet će stati o tome da govori, ali tada već kao o nečem davnom i dalekom što sa šalom i zadovoljstvom može da se kazuje, sred novih nedaća.

Tako je fil legao pod zemlju, kao i vezir. Pod zemljom ovde za svakog ima mesta.

Granulo prvo proleće bez Dželalije. Strah menja oblik i briga ime. Smenjuju se veziri. Teče život. Dotrajala Carevina. Vene Travnik, a u njemu živi još čaršija, kao crv u otkinutoj jabuci. Saznaje se da na Bosnu dolazi za vezira Ornosbeg Zađe Šerif Siri Selim-paša. Prvi glasovi koji su stigli o njemu kažu da je dobar i učen čovek, starinom Bosanac. Ali neki u čaršiji već nišu zabrinuto glavom:

- Kad je tako dobar što će mu toliko dugačko ime?

- Ah, ko zna, moj brate, šta taj opet nosi u sebi i vodi sa sobom!

Tako čaršija živi u iščekivanju novih vesti i sigurnijih podataka. Narod strada, šapuće i brani se, ako ne može drugačije a ono ovako pričama u kojima živi njegova nejasna ali neuništiva želja za pravdom, za drugačijim životom i boljim vreme-

89nima. Nad Dželaludinovim grobom zidaju majstori turbe. A kamenorezac urezuje natpis na vezirovom bñšliku od mekog kamena i već je ispisao prvu rečenicu. Po Bosni ide, i uz put raste, priča o Alji i I ilu.

00

NEMIRNA GODINA

U prvoj polovini marta meseca nastupa u bosanskim kasabama neko naročito doba godine, koje nema svoga imena ni u kalendaru ni u narodnom govoru. To su dani kad sunce počinje da jača, kad sneg okopni, kiše nema, a jugozapadni vetar sa-suši zemlju po baštama, blato po drumovima i ulicama, kad nigde još nema na pomolu lista ni vidljiva pupoljka, travke ni cveta, samo se po zimskim oranjima vidi tek isključala pšenica kao razli vena, tanka, zelenkasta svetlost, i oko ponekog retkog drveta, breskve, ili šljive ranke, poigrava u jutarnjoj vedrini rumeno-zelen, ustalasan oreol, slutnja budućih pupova i dalekih, neizvesnih plodova. Sve ostalo, polje, šumarci, livade, bašte, lica i krovovi kuća, sve je u jednom isposničkom sivo-smeđem tonu. Sivi su i nebo i površine reka i bara, čak i vetar - koji nosi trunje i prašinu, i čovek ga ose-ea grlom, plućima, kožom i svima čulima - izgleda iste boje.

Spečeno, sivo, suvo, posno. Oko uzalud luta tražeći neku drugu boju. U zenicama bolan nemir i u ustima suvoća koja odgovara opštoj sivoj oskudici i jednoličnosti. Želeći da rastera tu suvoću, čo-

91vkv tñiita svoju pljuvačku, a u njenom ukusu nalazi opol istu suhu čamotinju koju vidi i oseća svuda oko sebe. To je vreme najveće oskudice i najteže čamotinje u kasabi. Dotrajale su i najbolje zimnice, pre-sahle pozajmice, iscrple se rezervne snage, radosti i strpljenja u ljudima. Stoka se linja i krmelja. Domaćice ne znaju šta da pristave za ručak. Deca nemaju čime da se igraju. Sa planine slaze seljaci i traže u varoši, bez obzira na uslove, malo hrane "do novog".

Možda jedini stvor za koga je to vreme u kasabi povoljno, to je zajmodavac, zelenaš. Samo, njegova radost nevidljiva je i gubi se u opštoj sivosti.

U sobu u kojoj sedi gazda Jevrem ne dopire ni oskudica ni siva čamotinja pretprolećnog vremena. Ove godine manje nego ijedne. I ove godine je potreba za novcem ili životom velika i uslovi vrlo teški za onoga koji traži, a vrlo povoljni za onoga koji daje zajam. Gazda-Jevremovi poslovi idu dobro. U čaršiji i po selima kaparisavaju njegovi ljudi žita koja tek kličaju i šljive koje još ni pupove izbacile nisu. Gazda Jevrem može biti zadovoljan, kao što je, manje ili više, svake godine u ovo doba. Ali radost koja ispunjava sada njegovu sobu nije jedna ni od jedne vrste samo. Ima u toj sobi čudne, nove i radosne promene, tako čudne i tako nove da i jeste radosna i nije, kako kad i kako za koga.

Ima petnaest godina kako taj sedi krupni čovek ne može na noge. Nije mu bilo mnogo više od četrdeset godina kad mu se oduzeo donji deo tela. Otada sedi kod kuće gotovo posve nepomičan, a dvore ga žena, kći udovica sa ženskim detetom, i sva bliža i dalja rodbina, i sva kućna i dućanska posluga. I ne samo oni. Moglo bi se kazati da mu služi sva ova varoš, sva sela oko nje, pa i mnogi ljudi iz drugih, daljih varoši i varošica. Jer, gazda Jevrem sedi doduše nepomičan, ali "sjedi na parama", kako svi kažu. A novac privlači i odbija ljude i čini od gazda-Jevrema živo i nepomično središte oko koga se okreće čitav jedan mali svet.

I kasaba je tako navikla da na gazda-Jevrema gleda kao na stvarnog gospodara od koga nevidljivo i posredno zavisi sve i svak, ne samo među kršte-nim narodom nego i mnogi od muslimana, pa i turska vlast sama. A sve što ima, sam je zaradio i stvorio. Otac Jevremov, gazda Marinko, bio je tanak trgovac, bolešljiv čovek, bez preduzimljivosti, poštovan u čaršiji više zbog svoje dobrote i poštenja nego zbog imetka i trgovine. Potkraj života bio je sasvim popustio.

Slučaj je hteo da je gazda Marinko najmlađeg od svoja četiri sina, Jevrema, dao za šegrtu u čuvenu kuću sarajevskih trgovaca Čukovića. Dečak je proveo u Sarajevu četiri godine i pokazao se kao neobično darovit i okretan u trgovini.

Stari Čuković je za njega govorio:

- Ovo je dijete pametno mimo sve ostale šegrtu, i šteta je da ode u kasabu i da tamo potone kod onog Marinka. Za njega je Sarajevo i veliki svijet.

Ali Jevremov otac nije hteo ni da čuje o tome, govoreći da on zna da mu je sin bistar i okretan i da baš zato i hoće da ga ima pored sebe, jer nije ga davao da postane Čukovićev momak, nego trgovac i čovek u svojoj kasabi.

I Jevrem je zaista postao sve što je u kasabi i u tim vremenima mogao da postane. I to više i drukčije nego što je mirni i savesni gazda Marinko želeo. Nasledio je oca u radnji, izdigao se nad svu braću, 93z;ii;io, iz bogate kuće se oženio, stekao ugled, ono Slo se u trgovačkom svetu zove "ugled", to jest pravo ilita može da bude u poslovima kakav hoće, da idu niko ništa ne može, da je on potreban drugima a ne drugi njemu, da ne zavisi od njihovog mišljenja ni od njihove dobre volje. Taj svoj "ugled", koji je u isto vreme i siguran bedem i svemoćno oružje, gazda Jevrem je čuvao i naročito negovao; do njega je držao koliko i do novca samog. Od samog početka ponajviše je radio sa novcem, a već odavno to mu je jedini pravi posao. Njegov novac kruži po čitavoj istočnoj Bosni. Po selima oko kasabe duguje mu svaka četvrta kuća, a u kasabi samoj gotovo i nema trgovca koji ne zavisi ili nije zavisio, bar u prvim godinama rada, od gazda-Je-vrema.

To je sada snažan i težak čovek sa velikom se-dom glavom. Krupne smeđe oči, oči koje sve znaju i imaju svega jedan pogled; njihov izraz menja se samo spuštanjem ili dizanjem kosih očnih kapaka koji su ispresavijani i teški kao prestarele svećane zavese. Beli retki brkovi padaju preko mladalački punih i rumenih usana, koje su uvek nepomične jer ih izgovorena reč ne pokreće, a osmejak ne poznaju. Pokriven je do pasa, ali gornja polovina tela uvek je čisto i uredno odevena. Na glavi vazda fes. Takav on sedi na uzdignutom mestu i na šiljetu koje je naročito za njega napravljeno. Oko njega čekmedžeta, tefteri, ključevi i svakojaki sitni predmeti, sve nadohvat ruke, ako mu zatreba kad je sam. Ali gazda Jevrem je malo kada sam.

Tu su, pre svega, njegovi. Žena Štaka, ćerka Dra-ginja i unuka Jevra. Uvek je bar po jedna od njih u sobi ili u blizini, tako da je može dozvati. A doziva ih udarcem štapa u jednu malu bakarnu tepsiju koja visi pored njega kao gong. Po nekoliko-

94

puta u danu stanu sve tri žene pred njega, uplašene i pokorne pod njegovim teškim i strogim pogledom, pred kojim se, kako svi veruju, ništa sakriti ne može i od kog se zbuni i uznemiri i ko ništa nema da sakrije. I on gleda to svoje kućno roblje: tri ženska stvorenja tako slična i opet tako različna po obliku, nošnji i godinama starosti. Te tri žene su pred njegovim prodornim pogledom kao neka vrsta spojenih sudova. Prosto vidi kako se životna snaga sa svakim danom preliva iz jedne u drugu. Sve što je s godinama izgubila baka dobila je njena kći, jedra udovica, a ona je jedan deo toga već prelila u ćerkicu, kojoj je dvanaest godina, a koja, počinje da krupnja i nadolazi. - Ograničena količina životnog soka koja se ne gubi, nego samo menja sud u kome je.

Tu su momci iz gazda-Jevremove magaze, koji dolaze po nekoliko puta preko dana i oborenih očiju stupaju pred njega, drhteći od straha da se ne zbune ili ne pogreše štogod. Jer tada gaza. Jevrem spusti otežale očne kapke i samo kaže kroz zube:

- Priđi!

I još se ne pamti da se našao ikad iko - staro ili mlado, muško ili žensko od porodice ili od posluge - ko tu reč nije poslušao. Svaki prilazi, iako zna dobro šta ga čeka. A gazda Jevrem ga hvata za uho, povlači k sebi i treska i tuca glavom o zid, jače ili slabije, duže ili kraće, već prema veličini greške i stepenu svoga hladnog gneva. A taj čovek uzetih nogu ima silnu snagu u rukama.

Zatim, tu su rođaci, bliži i dalji, pa drugovi iz čaršije ili ortaci u poslovima. Znalo se šta znači poslovati sa gazda-Jevremom: pretrpeti i štetu i sramotu. Jer on najpre svojim nipodaštavanjem umanjii čoveka i oslabi ga, pa mu onda otima koliko smatra da može i da treba. A ipak su svi dolazili

95i iraili njega i njegovu pomoć, jer je tih godina u kasabi bilo nemogućno ma šta od poslova predu-zeti a ne sresti na svom putu gazda-Jevrema ili njegov novac.

I najposle, tu su mnogobrojni strani ljudi koji navraćaju po svakojakim poslovima, jer sve je vezano za novac; moliooci kojima treba zajam, ili produženje roka, ili preporuka, ili savet. Tu dolaze, u posetu, i vladika i muftija i rabiner i muteselim i drugi varoški prvaci i ugledni putnici-prolaznici, da se porazgovore i - obaveste. Jer ovaj nepomični čovek zna ljude i prilike, promene i događaje bolje od svih ovih što povazdan na svojim nogama hodaju. A on želi i voli da mu ljudi dolaze, iako to nikad i ničim ne pokazuje. Ko god od posetilaca otvori vrata njegove sobe, ma ko taj bio, on ga presreće jednom jedinom uvek istom rečju:

- Kazuj!

I nema toga ko se toj zapovedničkoj reci može odupreti. Posetilac govori ono što zna, kao hipno-tisan. A gazda Jevrem ga gleda onim svojim teškim i jedinim pogledom, zamišljen kao da odmah, još u toku govora, deli laž i zabludu od istine i stvarnosti. Tako on, vezan za sobu, zna sve bolje od svakog pojedinca od kog se obaveštava i više od svih njih zajedno. Isto kao što i stiće brže, ima više i drži sigurnije od ma kog zdravog i pokretnog čoveka u ovoj varoši i u celom kraju.

Takva je bila gazda-Jevremova sila, koju su priznavali i uvažavali svi, i državna vlast i crkva, a ne samo ljudi koji su posredno ili neposredno zavisili od njega. Niko nije video granice te sile, jer je on uspeo da napravi od nje bauka, i svet oko njega, i inače brz na mirenje, mirio se sa mišlju da

96

mu se dok god samo prstom miče na svom šiljetu, niko odupreti ne može i da njegova mora biti od svačije starija.

- Ko mu šta može! - govorili su ljudi iz čar-šije koji su i dobro poznavali i duboko mrzeli i prezirali gazda-Jevrema.

- Bog neće, a ljudi ne mogu! - odmahivali su rukom drugi.

I tako su završavali svi čaršijski razgovori o gazda-Jevremu.

Pa ipak, život ne stoji na mestu, kao što se to čini nemoćnim ljudima, i ničija sila i moć nije tako jaka i trajna kao što izgleda onima koji hoće ili moraju da je trpe.

Pre nekoliko godina gazda-Jevremova žena Štaka uzela je neko siročće koje je zaista bilo "ostalo na putu". Te godine vladala je glad u cei ož zemlji. Po drumovima se namnožili Cigani koje je gladna godina terala da menjaju prebivališta brže nego obično. Bilo ih je odasvud i svakojakih, i onih koji sebe smatraju muslimanima i onih drugih Cigana, koritara, koji se rede pojavljuju i koje narod naziva Karavlasima, a koji se smatraju hrišćanima. Sve su bežali pred istom bedom. Oko kasabe su nicale i nestajale njihove čerge. Među njima se te godine pojavio trbušni tifus, i oni su ga uneli u kasabu. Svet iz kasabe skočio je na njih, da ih pobije. U bežanju, umirali su pored drumova i zaselaka u koje ih nisu puštali. Dešavalo se da su iza tih raznih ciganskih grupa, zaraženih, gonjenih glađu i ogorčenim svetom, ostajala napuštena deca bez roditelja. Tako je nađena i jedna devojčica kojoj je moglo biti sedam do osam godina. Smatralo se da je od onih krštenih Cigana-koritara, iako je to, po dronjcima i nečistoći u kojoj se napušteno, izbolovano i izglednelo dete nalazilo, teško bilo tačno od-

7 I. Andrić: Nemirna godina

97redili, a sama, onako slaba i uplašena, nije umela imi;" da kaže o sebi ni o svojim. Gazda-Jevre-ii lova žtMia uzela je tu devojčicu da bi učinila dobro-Iclo i da bi došla do jevtine posluge. Uzgred treba kazati da su te protivrečne pobude odgovarale osnovnim raspoloženjima ove žene, i da su se mogle otkriti ne samo u ovom nego i u većini ostalih njenih postupaka.

Prve godine braka ona je gazda-Jevremu rodila ćerku. Porodaj je bio težak; posle njega je dugo болоvala i jedva živu glavu iznela. Ali to nije više bila ista žena. Nikad nije bila lepa ni vesela; sad je osta-rela pre vremena i preko mere. Rano smežurana i usukana, ona je revnosno vodila kućne poslove, sva se ukopala u njih. Posle nekoliko godina gazda Jevrem je kao uzgred rekao: "Izjalovila se!" Samo toliko, ali to je bila presuda nad njom i njenim životom, zauvek. I što je više brinula i radila, to se više osećala izlišnom i sitnom pred tim mužem koji je sve više rastao u njenim očima i najposle narastao do zlog i fantastičnog božanstva kome je ona svim svojim snagama služila, bez nade da bi mu ikad mogla ugoditi. Videći da mu svojim telom i radanjem više poslužiti ne može, ona je utoliko predanije služila onim čim je mogla. Kućila je kuću, sticala, štedela i branila stećeno, dok se njena štednja nije pretvorila u svirepo bezrazložno tvrdićenje kojim se gazdarica zbog svoje zle sreće svetila, i nehotice, ćelom svetu i samoj sebi. Pa ipak nije nikad mogla da postigne ne samo milost i priznanje nego ni najmanji znak zahvalnosti svoga strašnog gospodara.

Ovakve žene, hladne od prirode a nesrećne u braku, kao što je ova Jevremovica, obnevide od svoje nesreće za sve drugo u životu, a to slepilo im donosi nove nesreće. Utonula u mračni i za nju jedini

98

svet doživotne kućne brige i neosetljiva za sve druge ljudske potrebe i nagone, ona nije mogla ni slutiti da od te devojčice neće biti ni koristi ni sevapa.

Nađeno dete na kom, kao što je gazdarica govorila, nije bilo ni krsta ni imena, nazvano je u kući Gaga. U početku je bilo divlje i kruto. Ne seća se ranijeg života ni ikog od svojih, ali se savija teško i prilagođava polako. Godina dana je prošla u grdnjama, batinama, suzama, leganjima bez večere, a dete je bilo uporno i podmuklo kao i prvog dana, ali gazdarica ga je toliko mesila i kršila da je moralo ili popustiti ili podleći, kao sve ostalo što ona dohvati svojom mračnom snažnom voljom i svojim beskrvnim kvrgavim rukama koje, kao kandže ptice grabljivice, nisu umele da puste ono što jednom uhvate. Tek treće godine devojčica je počela da "menja narav" i da se povija prema zahtevima kuće u koju je pala, da usvaja njihove nauke i njihov porodični jezik, da služi bez pogovora. A kad je gazdaričin "uspeh" bio potpun, devojčica je već bila ušla u petnaestu godinu i veoma malo je ličila na Ciganče koje je pre nekoliko godina ušlo kao naježeno zverinje mladunče u gazda-Jevremovu kuću.

Gaga "sluša" gazdaricu, radi od zore do mraka, sve pevušeći nešto jedva čujno i nerazumljivo, i u poslu sve zna i sve može. Ali Gaga i raste, i to ćudno, naglo i pre vremena. Gazdaričina stisnuta šaka ne hrani ukusno i obilno nikog koga ne mora, pa ni Gagu, ali nje se sve što pojede prima i sve se odmah pretvara u krv, u snagu. Tanji se u struku i duži u licu, a buja i krupnja u kukovima i grudima. Kraća i tešnja odeća na njoj tako da gazdarica mora da joj nabavi novo ili, još češće, prekroji nešto od starog, svog ili ćerkinog. Nije to, naravno, ni skupo ni bogato, jer je inerenom gazdaričinim

7

99okom, ali što god Gaga obuće, to sine na njoj u novim bojama i zaigra neočekivanim naborima. Sve procveta na njoj, kao da cveta ona sama. Lice joj došlo uže i mršavije a oči krupnije, kosa dobila sjaj i legla u talase koji se sami od sebe stvaraju. Krije oči i povezuje tu kosu, ali se hod ne da sakriti, a hod joj se menja iz dana u dan, kao i njeni pokreti pri poslu koji bivaju sve snažniji i sve ljup-kiji, bez njenog znanja i njene volje. Tako celim svojim držanjem i izgledom sve više odudara od ostalog ženskinja u gazda-Jevremovoj kući.

Razume se da je sve to išlo polagano i postupno, kako stvari uopšte u prirodi zru: svaki pojedini stadij zrenja prelazi odmah u drugi, viši, i teško ga je pojedinačno sagledati, jer dok ga mi ispitujemo "jeste - nije", "jeste - nije" i dok se kolebamo na toj nestalnoj crti koja deli "jeste" od "nije", on ne samo što jeste ono što izgleda da je nego je već i više od toga. Tako sazreva sve na svetu, a žensko ćeljade pogotovu.

Od prirode hladne krvi, a sva zagnjurenjena u svoj krličnjak, gazdarica nije ništa primećivala od svega toga; po njoj bi sva lepota sveta mogla cvasti i ostati tu pored nje a da ona ništa ne primeti. Zato je njena kći udovica, obdarena sa nešto više ženskosti, koju je udovištvo potisnulo i pojačalo, imala bolje oko i više razumevanja. Ali prvi koji je primetio i odmah ocenio promenu na Gagi bio je ćutljivi i na svom šiljtetu nepomični gazda Jevrem. Ona je prvih godina izlazila pred njega samo retko i izuzetno, sa velikim snebivanjem, uplašeno i lepršavo, kao ptica koja uleti na jedan prozor i izleti kroz drugi. Ali od prošle jeseni to se dešava češće i sa zastajanjem.

100

Toga jesenjeg dana Gaga je nešto unela i odmah krenula ka vratima, sa talasom novih dimija koji je izgledao kao da je nosi.

- Stani! - viknuo je neočekivano i promuklo gazda Jevrem.

Stala je, okrenula se, i pogledala ga pravo u oči. Pogled joj je bio nesiguran, zamagljen i vlažan, negde u dnu kao nasmejan. Gledao je nekoliko trenutaka u nju. Na licu mu se nije ništa moglo pri-metiti, ali - nezapamćena stvar!

- gazda Jevrem je u sebi bio iznenađen, uplašen, moglo bi se reći, kad bi bilo moguće da se i on nečega uplaši.

- Prolazi! - rekao je zatim muklo i tišim glasom.

I tako danas, tako sutra - "stani!", "prolazi!" - gazda Jevrem je sve češće prizivao Gagu i nalazio ponešto da joj naredi ili primeti. Između starog gazde i njegove sluškinjice, koju doskora nije ni primećivao, zametnula se tajna igra bez predaha i prestanka.

Gaga je i dalje bila bojažljiva i pokorna, i recima i pokretima plaćala uobičajeni danak straha, koji svako živo ljudsko stvorenje mora da plati gazda-Jevremu.

- Priđi! - kaže gazda, pošto je silom našao neki povod za ljutnju.

Devoj čiča prilazi.

Kad je nesigurnom rukom našao u gustoj i neposlušnoj kosi njeno uho, on mu se dugo svetio, stežući ga svirepo, grčevito.

Tako jednom, dvaput, dok se jednog dana, upravo jednog od ovih suvih i sivih pretprolećnih dana, ne desi ovo.

Priđi!

101R;č je bila izgovorena oštro, i preoštro možda, ali sa suviše daha, jer za njom je išlo nešto kao nagoveštaj uzdaha, kao prigušen grcaj.

Na to se devojčica, onako u hodu, okrenu, izvi se neočekivano i čudno, samo gornjom polovinom tela, kao mlada topola na vetru, i iz tog prosto ne-verovatnog položaja koji je brkao sve starčeve misli, odgovori kratko i potmullo:

- Neću!

Smešila se samo onom vlagom u očima.

A gazda je u svojoj nepomičnosti postao još ne-pomičniji, zaboravljajući da ima išta zdravo i pokretno na sebi.

Sve se odjednom ukočilo u njemu i na njemu: misao, jezik, ruka. Samo su oči gledale u iskošenu i zakrenutu devoj čiču, ali i one ukočene od čuđenja. Jer, gazda-Jevremu se činilo da je odjednom ugledao pred sobom biće iz drugog nekog sveta, koje ničim ne liči na ljude koji su se dosad kretali oko njega, i nije podložno ni jednom od zakona koji vladaju u ovom gradu i u njegovoj kući.

I tada se desilo nešto kao čudo. Otkako se zna da ovaj mali i zatvoreni gazda-Jevremov svet ide kako ide i da gazda Jevrem sa šiljteta upravlja njime, prvi put je on morao da ponovi svoju reč, jer nije bila odmah poslušana.

Ali ta reč je već imala izmenjen zvuk, kao naprsla.

Posle je opet bivalo sve kako treba i prividno izgledalo po starom.

- Priđi!

I ona prilazi, ali nekako nasmejana i lako, bez senke straha i kao od svoje volje. Čak se dešavalo da sama priđe, bez poziva i reci od njegove strane. Tada nije mogao sakriti da mu ruka drhti. Time ga je razoružala dokraja. Ali često se već sutradan posle toga dešavalo obrnuto. Nije htela da priđe nikako, gluva za sve njegove pretnje i molbe i pro-

W2

mukla dozivanja. Samo bi kao lasica šmugnula kroz jedva odškrinuta vrata i bez šuma ih zatvorila za sobom.

Ta čudna i na izgled nevina igra povukla je u svoj vrtlog nepristupačnog i nepomičnog gazda Jevre-ma. Ono što nisu mogli da učine događaji ni ljudi ni godine, učinila je, i ne sluteći to, ciganska devojčica od nepunih petnaest godina; ona se uvukla u njega, načela ga i stala da ga rastače kao što crv rastače drvo, nevidljivo, iznutra. U očima stranih ljudi on je isti onakav kakav je vazda bio, ni u govoru ni u držanju ničeg blažeg ni čovečnijeg, nigde znaka promene ni slabosti. Ali ukućani, koji su stalno oko njega, naročito kći Draginja, mogli su s vremena na vreme da primete na njegovom licu nov i neobičan izraz, u isto vreme bezbrižan i zamišljen. To je bivalo samo kratko i prolazno. Sekund zaborava. Pa ipak, taj izraz ih je zbunio više nego ijedan od njegovih nastupa gneva, uplašio ih, kao da su ugledale pečat strašne, nepriznavane bolesti, početak raspadanja.

Draginja je bila prva koja je dala znak za uzbunu. Jevremovica, neosetljiva za te stvari, kao uvek, opet je pogrešila, ne uviđajući i ne shvatajući da je za poslove ove vrste ona najmanje pozvana i da njena volja i njena ruka tu ne pomažu i ne mogu ništa. Zgranuta, kao da je guju otkrila u kući, naredila je Gagi da kupi svoje prnje i da ide u cigan-luk iz kog je došla. Devojčica je samo slegla ramenima. Ali tada se gazda Jevrem isprečio snagom

koju gazdarica nije mogla ni da nasluti, a još manje da je shvati i da joj se odupre. Gromovnik, kakav je uvek bio, i još jači i strasniji, on je sa svog šiljteta bacio na kolena i slomio i ženu i kćer, zapre-tivši da će on njih u gurbetluk oterati "ako djetetu išta bude".

103Posle loga sve je, bar prividno, ostalo po starom. Gazda je i dalje, i još češće, tražio da ga u sitnim potrebama poslužuje Gaga.

Otkako je čuo pred svojim vratima njeno tiho pevušenje u poslu, dešava se da je zaustavi u sobi:

- Pjevaj!

Ona ga gleda, okleva jedno vreme, a onda stane uza zid, opuštene ruke sastavi ispred sebe, zglob preko zgloba, da izgledaju kao vezane, nagne lako glavu u stranu i tiho zapeva. Peva mehanički i malo zlovoljno, kao deca koju roditelji nagone da otpe-vaju nešto pred gostima, ali peva prilježno i save-sno svaku započetu pesmu od početka do kraja. Pri pevanju, on je više gleda nego što je sluša. A biva da je prekine u sredini:

Dosta!

Ona ga pogleda začuđeno, kao probuđena, još otvorenih usta.

- Dosta. Ne treba više! - kaže on suvo, isto onako kao što je govorio kad bi mu pohvala na ruke ili točila vodu u čašu, a devojka se povlači, malo u nedoumici.

Ali se dešava i to da ona neće da peva, i umesto tražene pesme samo zašušte i blesnu preko sobe njene dimije, zacakte sitno papuče i prigušeno lupnu vrata za njom.

A sutradan opet peva, dugo i predano, ako on zatraži. Bez njegova traženja ne počinje ni pesmu ni razgovor, nit se zadržava u sobi duže nego što je neophodno. A i njemu se dešava da danima ništa ne kaže i ništa ne traži od nje. Nikad je više ni za uho ne povuče, kao što čini sa drugima. Nikakvog dodira nema između njih, gotovo ni reci. Samo njeno prisustvo i njegovi pogledi. On je još više ćutljiv i nepomičan, a ona ulazi i izlazi čas po njegovoj želji, čas po svojoj čudi, jer za nju, kad neće, ne

104

postoji ni "priđi!" ni "stani!" Leprša oko njega, a on ponajviše samo ćutke gleda njene pokrete, kao da ih čita i da iz njih pod starost saznaje ono što je o životu zaista trebalo znati, a što on nikad, ni u mladosti, slutio nije.

A od toga saznanja bez imena i granice kao da je sve oživelo, okrilatilo i podiglo se, i može da se kreće i diže do neslučenih visina, zajedno sa njim ovako nepomičnim. U licu ove devojčice svet ima hiljadu lica. I sve je to novo i nepoznato. Slatko i kao opasno, a ne znaš tačno kakva je to slast i ne vidiš u čemu bi mogla biti opasnost; ne razaznaješ se uopšte. Jer sve to nikad ranije nije imalo značenja u njegovom životu ni uticaja na njegove misli, raspoloženja i postupke. Tome odgovaraju neke vesele i na sve rešene snage koje gazda Jevrem oseća u sebi, tome odgovara i njegovo ogorčenje na ženu i kćer zbog njihove zloće i mržnje prema Cigančici. Branio bi je, čini mu se, ne od ove la-jave i bezglave ženskadije, nego i od drukčijih, mnogo većih sila. I to ne zbog Cigančice, nego zbog same ove vesele rešenosti u sebi. A naravno da je sve to neznano i nevidljivo, samo za njega i samo u njemu, dok je on sam prema svima i svakom isti onakav kakav je uvek bio, mrgodan, krut i neumoljivo miran.

I žene u kući izgledale su mirne, kao da daha u njima nema, ali prividno samo. Sa teško prigušenom mržnjom u sebi, one su budnim okom pratile svaki korak i svaki pokret toga novog i opasnog stvorenja koje se odjednom iščaurilo iz Ciganke Gage i na svoj način zavladao u njihovoj kući. A u isto vreme dogovarale su se sa tetkama i stričevima i sa drugim starijim i iskusnijim članovima bliže i dalje, jako razgranate rodbine. Kao slučajno i pod vidom trgovačkih poslova dolazila su gaz-

705itaričina braća čak iz Foče. Glomazni ali moćni porodični mehanizam bio je nečujno pokrenut i sad je radio, sporo ali uporno.

Toga proleća vodila se jedna od onih gluvih porodičnih bitaka u kojima niko ne priznaje istinske svoje namere i niko ne naziva stvari pravim imenom, ali svak čini sve što može da osujeti protivnikove ciljeve a postigne svoje, ne birajući sredstva i ne štedeći nikog.

Žene su u ovoj borbi bile nemirne i govorljive bar šapatom, a muškarci ćutljivi i mračni.

- Čini su na njemu! - govorila je Jevremovica suzno i prigušeno - gurbetsko je to, pa općinilo čovjeka. Onakvog čovjeka!

- Čini, čini! - uzdisale su žene za njom.

I sve su zajedno tražile načine kako bi se drugim i jačim vradžbinama suzbile vradžbine kojima je Gaga općinila gazda-Jevrema. A muškarci su ih samo gledali popreko i prezrivo, ali brižni su bili i oni, jer iako su bolje od žena znali u čemu je gazda--Jevremova "bolest" i kakve su Cigankine čini, ipak ih je sve to bacalo u brigu. U pitanju su i ugled i inleres. Gazda Jevrem je po svom bogatstvu i položaju njihov rodonačelnik, zajednički ponos cele porodice, i sad, ako se proćuje da je toga gazda-Jevrema mogla da obendija jedna Cigančica, on će izgubiti mnogo od ugleda kod sveta, a sa njim i oni. Jer takva slabost se u kasabi i trgovačkom svetu ne prašta i označava prvi znak nemoći i početak opadanja. Jevremova snaga je uvek bila u tome što nikad ni o kom nije vodio računa, nikad se nije zaustavljao na pojedincu čoveku, ma ko on bio, jer mu niko nije bio potreban. A sada: žensko i Cigančica, i u rođenoj kući. Zatim, poznato je da je star čovek uvek široke ruke prema mladoj ženi, i kad jednom počne da dariva, ne zna se gde će se to

106

zaustaviti, jer tu čovek dajući ima iluziju da prima. A oni znaju svi kakav je krvav i pomaman uvek bio njihov Jevrem u primanju i otimanju.

Mučila se tako porodica i grčila kao organizam koji hoće da izbací strano telo koje je upalo u njega i muči ga i ugrožava. Vodili su se dugi i mnogi razgovori, ali ništa nije prodiralo napolje u svet, jer te porodice, inače tako lako uzbuđljive i grlate, umeju da se pretvaraju i da tvrdo ćute kad se radi

o njihovom ugledu ili, što je isto, o njihovim interesima. Jedino gazda Jevrem ih prozire i još je tvrdi i stroži prema njima. Ženu nije ni primećivao, samo je kćeri rekao jednom prilikom:

- Slušaj ti, zmijoglava! Ti i ona tvoja majka,

I svi koliko vas ima, da skratite jezike i da ne mislite što mislite, jer će vas đavo odnijeti.

Draginja se pretvara kao da ne razume i pita o čemu se radi, ali on ume da je učutka jednim pogledom. I držeći je za uho, dodaje kroz zube, govoreći joj u same oborene oči:

- Ja sam te stvorio, ja ću te rastvoriti kao da te bog nikad dao nije!

I to sve kratko, stegnuto, i kao uzgred. A ipak, njegova pretnja ostala je među njima kao stvarna snaga i brkala im misli i kočila svaku odluku.

U porodičnim razgovorima i dogovorima, koji nisu prestajali, stalno se ponavljalo "mi" i "ona". - Kad neko iz tih velikih porodičnih zajednica kaže "mi", on u stvari uvek, pre svega i iznad svega, misli na sebe i na svoju ženu i decu; pa ipak, mogu oni u izuzetnim slučajevima, kao što je ovaj, da se privremeno povezu u jaku zajednicu i da obore i uklone i jačeg protivnika nego što je Gaga, Cigančica i sluškinja. Ali iza Gage je stajao gazda Jevrem. I dani i nedelje su prolazili u sašaptavanju i u kovanju planova, a stvari u gazda-Jevremovoj kući 107nisu išle nabolje nego nagore. Molitve i vradžbine nisu pomagale baš ništa. Tada su muškarci iz porodice počeli da pomišljaju na jača sredstva. Gazda--Jevremov sinovac, visok i crn mladić, krupnih očiju ukočena pogleda, jedan od najbližih budućih na-slednika, već je pominjao kroz zube nekog Kajtaza, ubicu i aramiju, koji za dobre pare može bez traga i glasa da makne sa sveta i drugačijeg čoveka nego što je nađeno siročić bez roda i korena. Ali pred takvim rešenjem ustuknuli su u prvi rnah i ostali muškarci, a pogotovu gazdarica Štaka. Nema tog zla ni tih muka koje ona ne želi Gagi, ali da tako otvoreno uzme njenu krv na svoju dušu, to ne može. "To nama nije u naravi", kaže ona. A kći Draginja zanemela od užasa, potvrđuje glavom da je tako. U stvari, ne plaše se one toliko greha i zločina koliko same pomisli šta bi posle toga radile i kako bi ostale žive u kući sa gazda-Jevremom.

Izgledalo je da stvar nema kraja, da ipak bez velikog zla i bez nečije pogibije neće moći da prođe. Kasaba je prebolela ono sivo i oskudno pretproleć-no vreme i ušla u pravo proleće. Olistala je pa pro-cvetala zemlja, i plod se već zametnuo. Sve je izgledalo lepše i svet je bio radosniji, ali tajna bitka u gazda-Jevremovoj kući nije popuštala. Gazda Je-vrem, kakav jedino i može da bude, tvrd i nepopustljiv. Gaga živi. Cveta pred gazda-Jevremovirn očima, gore, na spratu, a dole u prizemlju oseća na svakom koraku da je žene muče koliko smeju i mogu, i da je njihovo neprijateljstvo goni iz kuće; a ipak radi i pevuši, bezbrižna u svojoj nevinoj le-poti koja se menja iz dana u dan, i menjajući se - raste. U porodici zavera napreduje; i najumere-niji popuštaju i sve se više priklanjaju i najtežem rešenju.

108

Ali upravo tada život je sam po sebi resio stvar koju nisu mogli da rese oni koji ga žive. Život, koji nikad ne stoji u mestu, a najmanje kad su ovakva vremena, promenio je odjednom tok stvari u kasabi, pa i u gazda-Jevremovoj kući, i okrenuo ih u neočekivanom pravcu.

Naišla je vojska.

Još od proleća širili su se po Bosni glasovi o carskoj vojsci koju će dovesti serasker Omer-paša i pomoću nje uvesti tanzimat i pokoriti neposlušne begove i ajane, i ostvariti red i pravdu o kojima se uvek govori a koje niko još nije video ni na sebi osetio. Videle su se i osećale samo vojske koje su ranije, pod drugim pašama, pokušavale da postignu to isto, i sa vojskama svi oni tereti i sve nevolje koje one uvek donose.

Za raju ovih krajeva, seljaka i građanina, "carska vojska" označava tek delimično i mutno ono isto što označava svuda u svetu, to jest organizovanu silu sa određenim brojem vojnika i oficira jedne države, sa živim i mrtvim inventarom, sa određenom tradicijom, zastavom, uniformom, pravilom službe itd. Ali zato ta reč ima za njih mnogo šire značenje ili, bolje rečeno, čitav niz značenja. Na osnovu vekovnog iskustva, reč vojska znači ovde isto što i rat, nasilje i pljačka, i kuluk i glad, i poplava i suša, i sve to zajedno; ukratko: svako zlo i nesreću, naličje života i svega što je čoveku u životu prijatno, drago i sveto.

I kad taj svet čuje da je zavojštilo i da ide vojska, on ne pita mnogo koja vojska, na koga, i zašto, nego po nasleđenim navikama spašava glavu i čeljad i od dobara ono što se spasti dade. Pre svega, gleda da je što dalje od drumu i svakog saobraćaja.

109Ali, ako seljak može da se skloni u šumu i gradska sirotinja da zaždi uzbrdo, u neki cestar gde vojska koja prolazi nema kad da zaviruje, građanin to retko i samo po izuzetku čini. Takav je njegov položaj i lakva su njegova shvatanja da je kao puž vezan za kuću i imanje i da se od njih živ ne odvaja, nego gleda da prođe sa što manje žrtava.

Nekad su kroz ovu kasabu prolazile vojske u oba pravca, iz Bosne dalje na istok i sa istoka u Bosnu. Nijedna vojska nije mogla mimo nju proći. Ali za poslednjih dvadesetak godina vojske su rede navraćale u ove krajeve.

Samo stari ljudi sećali su se šteta i nezgoda koje su velike vojske, prolazeći kroz kasabu i zadržavajući se u njoj, pričinjavale ovom kraju. Zato su stari ljudi i sada pokazivali najviše uzbuđenja i zabrinutosti, i zato su mladima, koji malo pamte, njihove mere predostrožnosti izgledale preterane i njihove staračke bojazni pomalo smešne. Ali kad se jednog dana vojska zaista pojavila, videlo se da su sve mere nedovoljne i da ni najgore bojazni nisu potpuno neopravdane, jer ako se i ne ostvari sve ono čega se čovek boji, desi se mnogo koješta gore i teže, što niko nije predviđao.

Vojska koja je naišla bila je samo prethodnica Omer-pašine glavnine. Bataljon nizama u novim propisnim uniformama i sa savremenom evropskom opremom. Pored toga, odred konjice i dva topa, nova i sjajna, najnovijeg tipa.

Ušli su u dobrom poretku kakav se ranije nije video kod turskih trupa, uz treštanje truba i oštru viku nizamske komande. Trupe su srneštene na uzvisinama iznad kasabe, a oficiri po kućama. Neki dućani su ispražnjeni za sanitet kakav se dotle nije zapamtio. Sve je izgledalo strogo i ubojito, ali uredno i disciplinivano.

110

Tako je bilo pri ulasku. Ali već sutradan bilo je jasno i poslednjem neukom kasabaliji ono što se među upućenim ljudima još odranije šaputalo, da to nije "prolazna" vojska, nego da joj je Bosna cilj i da joj je ovde poprište budućih operacija. Videlo se da je moderno uređena i opremljena samo u sebi i samo za sebe, a da se njen odnos prema zemlji i njeni postupci prema narodu ne razlikuju mnogo od ranijih carskih vojsaka i ordija. Za dvadeset i četiri sata naraslo je tih pet do šest stotina ljudi, kao pod kvascem, i rasturilo se po putevima i za-seocima.

Rekvirirali su stoku i hranu, isto tako i nekadašnja carska vojska bez uniforme i zapadnjačkog egzercira, a jedina razlika bila je u tome što su sada izdavali priznanice koje oštećeni redovno nije umeo da pročita, a u koje niko nije verovao, i što nisu činili razliku među stanovništvom po veri ni po ugledu i položaju.

Prva dva dana bilo je još neobaveštenih seljaka koji su nailazili sa konjima, ne sluteći zlo, i odjednom se nalazili pred desetinom vojnika u crnim uniformama, kao pred strašnim sudom od koga se po-beći ne može. I na glavnom drumu i po sporednim putevima vidali su se uvek isti prizori.

Vojnici mašu rukama i puškama i alaču, a seljak, zaprepašćen, ne zna šta će pre, šiba očima oko sebe, pravi se da ne razume. A kad, umesto usmenog objašnjenja, stanu da mu otimaju ular iz ruku, on raširi i odupre svom snagom noge o zemlju, ispruži ruke, upinje se, čini sve što može da zadrži konjče koje mu otimaju uz nerazumljivu viku. Naj-pre ga drži za ular pri samoj njušci, a onda pred jačom silom popušta, ali sve malo-pomalo. Santime-tar po santimetar klizi mu zategnuti povodac kroz očajnički stisnute šake, ali oseća još da je konj njegov, iako sve manje i manje. Najposle, izmakne mu

111 konopac, a on ostane još trenutak-dva onako raširenih nogu, ispruženih ruku; slika nemoći, trunka ljudske prašine, uzvitalana u neravnoj borbi sa vihorom koji se zove "carska vojska". Zatim gleda kako bi skrenuo s puta, na koji je u zao čas izišao, i izgubio se u grmlju, ali ga vojnici zaustavljaju da primi priznanicu koju podoficir, sedeći pored puta, piše na kolenu. Seljak čeka strpljivo, računajući i to u veliku štetu koja ga je zadesila, kao šlep prima parče hartije i mehanički ga zadeva za pojas, a pogledom je sav kod konjčeta koje mu odvođe.

Posle dva dana putevi opuste; i poslednje selo je obavešteno. Tada vojska, u potrazi za onim što joj treba, mora da ide po kućama i dućanima u kasabi i po zaseocima oko nje.

Ali ne pati zemlja kroz koju vojska prođe samo od zvaničnih rekvizicija. Mnogo carskoj vojsci treba; hiljadama očiju i hiljadama ruku ona traži i otima i troši što joj je potrebno, ili uništava bez nužde i potrebe. Ne treba vojsci samo hleba i smoka, i mesa i soli, i tovarnih konja i zaprežne stoke i stočne hrane, nego i pića i rasonode i žena, jer vojsku sačinjavaju ponajviše ljudi mladi, dokoni, gladnih čula; a izuzetni naponi, vojnička stega i stalna blizina bolesti, rana i smrti, samo pooštra-vaju tu glad čula. U tuđoj zemlji i daleko od svoje kuće, asker se ostrvi i, osećajući da ga ne štede, ne štedi ni on nikog i ništa; slabo snabdeven i neredovno plaćan i hranjen, on se pomaže kako zna, nemilosrdno rekvirira, često krade, ponekad i otima.

Takva vojska donese zemlji kroz koju prolazi niz svakojakih iskušenja. Kud god prolazi njena bujica, sve živo i mrtvo izloženo je opasnosti, ali ne sve na isti način ni u jednakoj meri. Ta bujica otkine i

112

otplavi najpre i najlakše ono što joj je nadohvat, što je izloženo i slabo učvršćeno: voćke koje su nagnute preko ograde, stoku koja je na paši, robu koja se ne može sakriti ni zaključati, čeljade koje nema ko da zaštititi i odbrani, koje se ne ume skloniti ili nema čime iskupiti. A sve što ima jaka ko-rena, što je vezano društvenim i porodičnim vezama, to je manje ugroženo i lakše se brani ako u opasnost dođe.

Znali su to stariji i imućniji ljudi i prema tome se ravnali. Znao je to dobro i gazda Jevrem. Za vre-rne trajanja velike bune u Srbiji on je bio već odrastao dečak, pa mladić. Tada su tokom godina prolazile vojske kroz kasabu, često logorovale u njoj, i on pamti dobro kako je svome ocu pomagao da sklanja imanje i čeljad. Od njega je naučio da sa vojskom šale nema, da joj treba odmah dati ono što se mora da bi se sačuvalo ono što se sačuvati može. Sa svog šiljteta gazda Jevrem je sada, držeći se toga iskustva, izdavao naređenja momcima i de-lio ortacima i rođacima uputstva i savete koji su bili kratki i oštri, ali obično tačni i korisni. Sve je tako udešavao da njega i njegove ova prethodnica ošteti što manje i spremao se da na isti način dočeka i isprati i glavnu vojsku toga strašnog seraske-ra o kom su išli zli glasovi.

U glavi, gazda Jevrem je sabirao gubitke koje je imao u vezi sa prolazom ove vojske, i sve je dosada tačno odgovaralo njegovim predviđanjima. Uvek se ponosio tom svojom sposobnošću da sve predvidi i izračuna unapred; a što je bivao stariji, to sve više. Osećanje gordosti zbog te sposobnosti ublažavalo je donekle neprijatnost zbog gubitaka.

A nije se malo tražilo od gazda-Jevrema kao od prvog čoveka u kasabi; ponekad i sasvim neočekivane stvari. Tako je odmah prvog dana morao da učini

8 I. Andrić: Nemirna godina

113jedan poklon lično komandantu Alibegu. Komandu ni je tražio da mu se u kasabi nabavi bure dobrog vina. Nastala je opšta zabuna. Tako otvoreno nije se niko nikad ovde ogrešio o propise i dobre običaje islamskog sveta. S vremena na vreme čulo bi se za neke turske činovnike ili oficire da potajno piju vino, znalo se da ga hrišćani drže po kućama, ali ga otvoreno niko u kasabi nije točio ni trošio. Vlast se ustumarala. Vino je valjalo naći, i nađeno je onde gde se i moglo očekivati, u najimućnijoj hrišćanskoj kući, u gazda-Jevrema.

Tom prilikom bilo je dosta govora o komandantu, i gazda Jevrem je mogao da čuje i sazna ko je i kakav je eovek taj Alibeg. Pripadao je odredu koji se zove "murtad-tabor"¹ i koji je Omer-paša, i sam poturčenjak, sastavio od raznih stranaca, stvarno ili prividno poturčenih izbeglica raznih vrsta i sa raznih strana sveta. Među njima je bilo najviše Poljaka i Mađara, koji su posle neuspelih revolucija 1836. i 1848. godine izbegli u Tursku. Ovaj Alibeg bio je poljski plemić, sposoban oficir i hrabar čovek. Već desetak godina je u turskoj vojsci; doterao je do pukovnika i otišao bi po svojim sposobnostima i dalje da nije teška pijanica, pust čovek i osobenjak.

O tom da turski komandant javno traži i troši vino, govorilo se mnogo u kasabi. Među muslimanima stvar je izazvala nemo a duboko zaprepašćenje i pojačala težak utisak koji je na njih i inače ostavljala ova čudna vojska, sastavljena od poturčenjaka iz bela sveta, a upućena ne protiv neprijatelja Carevine i islama, nego protiv bosanskog begovata. Neki, najugledniji, govorili su o tom otvoreno i žalili se čak i pred gazda-Jevremom.

Slušajući ih, kod

" "Murtad-tabor" - odred onih kojđ su izdali svoju vjeru.

114

njega se javljao osmejак. Naravno, unutarnji osme-jак koji nije menjao nijednu crtu lica. Poslao je bure s vinom, zlurado i bez žaljenja, trljajući ruke i razmišljajući jednako o mogućnostima koje za raju otvara ovakvo vreme u kom turski komandanti piju vino bez sakrivanja i zazora.

Najveća neprijatnost nije za gazda-Jevrema bila u onom što mu je vojska, kao i ostalim trgovcima, odnela u robi i u sitnoj stoci, nego u tome što se u njihovu "malu kuću" uselio vojni lekar.

Ta "mala kuća" bila je na drugom kraju velike avlije, potpuno odvojena, ali je ulaz u avliju bio jedan, a na sredini avlije bila je česma kojom su se zajednički služili i lekarovi pomoćnici i gazda-Jevre-mova čeljad. Gazda Jevrem se opirao tim gostima koliko god je mogao, ali su ga i domaći ugledni ljudi molili da učini tu žrtvu, jer je ipak manja nezgoda da se ti čudni i raznoverni oficiri usele u njegovu kuću, nego u koju od muslimanskih porodica, gdje ženski svet mora da se krije. Gazda Jevrem je dobro odmerio svoje izgledе i otpor i sve moguće posledice toga otpora i - primio neželjene goste.

Lekar, Jevrejin iz Poljske, sada Junuz-efendija, bio je miran i pristojan već postariji čovek, ali dva njegova pomoćnika i vojnici od posluđe uzimali su drva sa kamare u avliji, umivali se i prali svoje rublje na česmi, i svojim ponašanjem bili prilično na dosadi ukućanima. Zbog toga se ženskinje nije gotovo ni pomaljalo iz kuće. Ukoliko su žene baš morale da pređu od jednih kućnih vrata do drugih, pretrčavale bi taj prostor pokrивene maramom. A momak je donosio vodu sa česme.

Jednog dana kad u kući preko avlije nije bilo nikog od vojnika, Jevremovica je poslala sa momkom Jevtom i Gagu da donesu vode za ceo dan. Posle je uvek sama sebi govorila da ju je "sam

8 115Bog umudrio" da to učini. Dok su oni stajali pored sudova koji su se punili vodom, velika avlijska vrata otvorila su se naglo i u avliju je upao komandant Alibeg sa pratnjom. S njima je ušao ble-sак i pokret. Ljudi u sjajnim uniformama bili su veseli, smejali se i glasno govorili među sobom. Po beloј kaldrmi kuckale su njihove dugačke sablje. Sva se avlija ispunila neobičnim šumom. Uputili su se kući u kojoj je stanovao lekar, lupali na vrata i prozore, ali nikog nije bilo kod kuće. Komandant, visok plav čovek srednjih godina, crven u licu, gospodskog držanja i naglih pokreta, stao je raskoračen i zagledao se u česmu. Onda je jedan od oficira iz pratnje prišao česmi i sa nekoliko izlomljenih reci zapitao čija je devoјka. Jevto je, u strahu, umeo samo da pokaže rukom na kuću, a Gaga je, naslonjena na česmu, oborila glavu i spustila oba pera na marami, koja su samo uokvirila njeno lice, više zbunjeno nego uplašeno, a ulepšano tom zbu-njenošću.

Kod same kapije komandant se osvrnuo još jednom i pogledao devoјku na česmi. Izišli su tiše nego što su ušli. To je bilo sve. Ali istog dana pred večе počeli su čudni pregovori koji su uzburinili ćelu kasabu, a naročito gazda-Jevremovu kuću. Komandant je poručio da bi se oženio devoјkom sa česme, i to, odmah. Stvar je u prvi mah izgledala besmislena i nevero-vatna. Gazda Jevrem je odlučno odbio taj čudni zahtev. Devoјka je bez ikog svog, služi u njegovoj kući, i on je odgovoran za nju kao za svoje dete. Komandant je bio uporan. Poručivao je da on prosi devoјku kao što red i običaj traže, da nije ništa gori od ma kog drugog prosca, da sile i otimačine neće, nego želi da se sve lepo i po zakonu svrši, ali od zahteva ne odustaje i iz kasabe neće otići dok se

116

pred kadijom ne venča sa devojkom, ili dok ona ne izjavi da ga neće. Ali devojkju treba pitati pred sve-docima, a ne da njen gazda govori u njeno ime.

Ovu poruku gdCLa. Jevrem je primio prividno mirno, iako je osećao kako mu krv naseda ispod kože na temenu i kako se šiljte pod njim diže pa spušta, diže pa spušta, i to tako naglo da mu se od toga krati dah i magli svest. A kad je ostao sam, skinuo je sa obe ruke teškim pokretom fes sa glave i stavio ga pored sebe, pažljivo kao da je od stakla. To se dešavalo samo u trenucima velikog uzbuđenja i bezizlaznosti, koji su kod gazda-Jevrema bila veoma retki. Zatim je nekoliko puta prošao prstima kroz retku sedu kosu na pocrvenelom temenu.

Te noći nije spavao, ali mu se činilo da sniva. Na prolazu kroz kasabu, kroz njegovu, gazda-Jevremovu kasabu, pijani belosvetski oficir ušao mu je u kuću, odgurnuo ga u stranu i, sa sabljom i u čizmama, seo na njegovo šiljte. I ceo svet to vidi i zna. I čovek čoveku kazuje da je gazda Jevrem nadjačan i nadmudren.

Svanulo je, a san je ostao na svom niestu. Ta rumena letnja zora ličila je na davnašnja i davno zaboravljena hladna svitanja iz teških vremena u Sarajevu, vraćala ga na godine dečastva i šegrtova-nja, oskudne, neblagodarne godine u kojima je život pun želja i strahovanja a bez moći i izgleda. Tek kad je sunce izišlo, on se pribrao i spremio da bi mogao i dalje da pregovara sa komandantom o njegovoj ludoj želji i neočekivanoj zahtevu, onako kako dolikuje gazda-Jevremu.

Okolo toga komandantovog zahteva stvorio se za dvadeset i četiri sata vrtlog koji se sve više širio i u sebe uvlačio sve veći broj ljudi.

Gazda-Jevremu su dolazili svakojaki posrednici. Bilo je lazova i ucenjivača i pezevenka, koji iskrnsu 117ii ovakvim prilikama. Ali bilo je i uglednih kasa-halija od obe vere, koji su želeli da se nađe rešenje i tla se tako digne ova vojska koja je pritisla kasabu i, očigledno, neće otići iz nje dok se komandantu ne učini po volji. Stari i dobri gazda-Jevremovi poznanici, kao Su-lejman-beg Osmanagić i Daut-hodža, dolaze mu, sede ćutke, sa snebivanjem i obaraju pogled, govore o poslednjim vremenima i izmenjenim naravima, ali na kraju celim držanjem pokazuju da misle da gazda Jevrem treba da popusti, iako im obraz gori od stida.

Umešale su se i revnosne mesne vlasti naravno, ne u korist gazda-Jevremovu. Komandantovi pove-renici i razni gazda-Jevremovi prijatelji proturaju vesti koje neupućeni i zbunjeni ljudi primaju bez proveravanja i prenose dalje. Najpre govore da de-vojka nije ni bila krštena, nego da je od nekih muslimanskih Cigana ugrabljena, data u gazda-Jevremovu kuću i tu pokrštena. Stoga bi trebalo da je gazda Jevrem srećan što to niko poblize ne ispituje i što će stvar ovom njenom srećnom udajom dobiti najpovoljnije rešenje. Zatim menjaju taktiku i govore u poverenju da je komandant kršten čovek a samo prividno Turčin, i da će devojka, kojoj je ispala neočekivana sreća, moći ostati u svojoj veri. - Ukratko, govore što god im na um padne, a učiniće što su naumili samo da zadovolje ćud i prohtev jednog sumanutog i ostrvljenog čoveka, koji nikad nije potpuno trezan, ali koji sada drži u svojoj ruci sudbinu ove kasabe i svih ljudi u njoj.

Zbog svega toga brzo se kod sveta stvorilo uve-renje da bi vojska, koja leži kao teret na kasabi, otišla onog časa kad bi gazda Jevrem popustio i dao devojkju. Ogorčeno nestrpljenje raste. Muškarci, od kojih su mnogi pamtili gazda-Jevrema po zlu, a

ItS

svi mu, u sebi, zavideli na bogatstvu, sili i nepokolebljivom usponu, teško prikrivaju zloradost. "Šta misli taj Jevrem? Da vojska i kasabu zapali, samo da se njegova ne poreče!" A žene dodaju svoju notu, na koju muškarci prezrivo i ljutito odmahuju rukom. "Šta hoće ta gazda-Jevremova Cigančura? Čeka valjda da vezir dođe i da je zaprosi!"

Tek sada je gazda Jevrem mogao da vidi da ni njegovo iskustvo ne obuhvata sve, da ni njegova moć predviđanja i pronicljivost ne važe uvek i ne dopiru svuda, da to što se jednim imenom zove "carska vojska" ima sto lica i hiljadu prohteva, i krije u sebi toliko opasnosti da ih niko ne može sve predvideti i otkloniti. To ne samo što pljačka i bije i ubija nego i laže i vara i uvlači se u život čoveku, pogađa ga u najskrivenije i najosetljivije mesto. I ne otima samo grubom askerskom rukom niarvinče ili robu, na drumu i u magazii, nego izvlači iz kuće, ispred očiju, iz srca, najtajnije i najdraže; i to nevidljivom i neodoljivom silom carske vlasti, pomoću straha koji oko sebe širi, koji ne možeš da vidiš, izmeriš, i kome se niko potpuno oteći ne može. A i. ono što ti ostane nije više kao što je bilo, nesigurno je i ne mili ti se kao da nije tvoje.

Teški i nemirni su bili ti dani ćudnih pregovora. Pregovarači su, naravno, nejednaki po snazi i položaju. S jedne strane, neuračunljiv čovek koji u ovom trenutku sve može, a koji i inače nema šta da izgubi i za koga zakon i obzir ne postoje, za koga sami njegovi ljudi pričaju da se na svojim pohodima već nekoliko puta na ovaj isti način ženio, a s druge strane, gazda-Jevremov mučki ali jaki otpor.

Komandant šalje neprestano nove poruke, preko novih posrednika. Gazda Jevrem ih gleda i sluša, i samo se ćudi. Nikad nije imao visoko mišljenje o

11911 iii 111 n; i, ali nikad nije slutio da toliko nevaljalaca, .poMuhiiili za sve, ima na svetu. I kao da ih je malo ovle, došli su sa vojskom novi i nepoznati.

I"ivd veće trećeg dana došao je gazda-Jevremu iifo.nat čovek, neka vrsta komandantovog sekre-liua za ovakve poslove. Po govoru se nije moglo vide ti odakle je, ni po odelu šta je. Bio je visok, mršav, riđ, male glave i lica pirlgavog kao tućije jaje, hladnog bestidnog pogleda, tihog ledenog glasa. On je izgovorio svoju poruku bez

predaha i ne skidajući očiju sa svoje žrtve. U poruci se kaže ovo: gazda Jevrem je, kako izgleda, mišljenja da su sa carskom vojskom došli neki rđavi ljudi koji hoće da mu na-nesu štetu i sramotu. Ali gazda Jevrem je čovek trgovac koji poznaje svet i mora da zna da rđavih ljudi ima uvek i svuda, pa svakako i u ovoj kasabi ili oko nje. Takvi ljudi mogu imućnim i uglednim građanima uvek da nanesu velike i nepopravljive štete, a da nije potrebno da se tek sa strane dovode. A ako gazda Jevrem misli ipak da je carska vojska dovela u svojim odredima i takve ljude, onda neka to kaže otvoreno. Nek se žali, i stvar će biti ispitana. Zna se put svake žalbe. Nijedna nije ostala bez odgovora, pa neće ni njegova. I gazda Jevrem može biti siguran da će odgovor dobiti.

To je bilo sve. I gazda Jevrem koji je, sam čuteći, umeo da natera svakog da govori, nije iz ovog mračnog posetioca mogao izvući više nijedne reci. Čovek je otišao kao da je ta poruka jedino što on u životu ume da kaže. Uostalom, gazda Jevrem ne zna ni sam šta bi to mogao da ga još pita. Poruka je saopštena na tajanstven način, ali pretnja koja je sadržana u njoj potpuno je jasna, jasnija nego što je gazda-Jevremu milo.

120

Te večeri, kad je komandantov čovek kao senka izišao iz njegove sobe, gazda Jevrem nije zvao da mu donesu svetlost, a niko se od ukučana nije usuđivao da se nezvan ispne na sprat i pojavi pred njim. Sedeo je u polutami, a pored njega komandantova pretnja, živa kao da je tu i onaj koji je upućuje. S njom je gazda Jevrem vodio te noći duge neme razgovore, a kad je svanuo dan, on se odjednom resio i popustio. Tvrdio, kratko i bez mnogo reci presekao stvar, kao što je uvek u životu radio. A tada je sve išlo prosto i kao samo od sebe, kao stena kad se otkine od brega i otisne niz strminu. Traje još, a već je svršeno. I sve se izvršilo, kao u snu, brzo i lako, kao da je i za tu izuzetnu stvar odavno postojao utvrđen red i obrazac.

Kasaba, koja je želela takvo rešenje i požurivala ga, osuđujući gazda-Jevremovo oklevanje, i likujući što se i nad gazda-Jevremom našao gazda, bila je odjednom iznenađena. Ljudi kao da su progledali i postideli se nasilja koje su odobravali i mnogih laži koje su sami širili. Nestalo je razgovora i ogovaranja, a nastalo odjednom ono neobično ćutanje koje uvek prati izuzetne događaje. I u ćutanju je sve i svršeno. Nije se moglo znati šta ko misli i oseća; znalo se samo šta komandant hoće, i to je izvršeno.

Otišla je vojska i njen komandant Alibeg i mala Ciganka Gaga, i to, kako kažu, kao njegova zakonita žena.

U kasabi je nastupilo zatišje i olakšanje, i želja za odmorom i zaboravom, koja uvek nastupa posle velikih uzbuđenja. Svak je pokušavao da ne misli ni na glavnu vojsku koja dolazi, a pogotovu na onu koja je otišla i sve ono što se u vezi s njom desilo. Jer svak hoće da živi, nadoknađujući izgubljeno ili

121 sličujući novo, da živi svojim životom, na svoj način i u i prostoru na kom se zatekao, pa makar taj pro-slor ne bio širi od podlanice, između dve vojske u prolazu.

Ta druga, glavna, vojska došla je brže nego što se kasaba nadala. Ali, začudo, prošla je lakše i sa manje nemira i štete nego što je iko mogao misliti. Strašnog i slavnog Omer-pašu, seraskera, nije niko čestito ni video, kao da je taj zanimljiv i opasni prizor namenjen samo velikim gradovima. Imali su pravo oni koji su govorili: "Gori su seraskerčići od seraskera!"

U kasabi je sve mirno. Smiruje se i gazda-Jevre-mova kuća. Žene rade. Rođaci dolaze. Razgovori su opet glasni i obični, kakvi su i ranije oduvek bili. U tim razgovorima pokopana je Cigančica koja ih je bila toliko uznemirila i zabrinula. Samo gazdarica Štaka ne može da se savlada da pred ćerkom ili pred nekom najbližom rođakom ne pomene slučaj sa Gagom. Ne izgovara njeno ime. Pusti samo jedan dug uzdah, ali nekako pobeđnički, i kaže:

- Pomor donio, rat odnio; njihova je i bila.

Kad je prošlo neko vreme po Gaginom odlasku, gazdarica je pozvala popa-Jevrema da očita molitvu i okadi kuću. Sve se to izvršilo samo na donjem spratu, krišom od gazda-Jevrema. Čak su na stepeništu zatvorili vrata da miris tamjana ne bi dopro gore do njega. A pop Jevrem i inače nije želeo da se bez velike nužde penje do svog imenjaka. Imao je za to i razloga.

Za onih nekoliko mučnih dana, kad je Alibeg sa vojskom sedeo u kasabi i kad je gazda Jevrem, ne govoreći nikom ništa, pokušao da se odupre i da ne da Gagu, on je pomislio u jednom trenutku da pozove popa-Jevrema i da sa njim, kao sveštenik-

122

kom, porazgovara o celoj stvari. Nije bio gazda-Je-vremov običaj da traži pomoći i saveta od svojih kasabalija, a ponajmanje od popa imenjaka, koga nije baš nimalo uvažavao, ali vreme je bilo zbilja teško, slučaj izuzetan i, najposle, radilo se o jednoj krštenoj duši, a to je bar popovsko. Slao je po njega, ali popa nije nigde bilo. On se mudro izgubio, nalazeći da upravo tih dana treba da sveti vodicu po visokim selima oko kasabe. "Rđa!", rekao je gazda Jevrem u sebi. Kad je vojska napustila kasabu, pop se već sutradan pojavio. Odmah je otišao do gazda-Jevrema.

- Čuo sam da si me tražio nešto.

- Jok ja! - kaže hladno i prirodno gazda Jevrem.

- Ama rekoše mi kod kuće.

- Jok!

- Eee, eto! - oteže pop, u želji da zametne kakav bilo razgovor, i u neprilici otkopčava i zakopčava bez potrebe dugme na džemadanu.

Tako je i izišao, sve nešto zamuckujući, a guran s leđa prezrivo ćutanjem gazda-Jevremovim, kao stvarnom i osetnom silom.

Eto, zbog toga se pop Jevrem neće tako skoro pojaviti pred svojini imenjacom.

A gazda Jevrem, gore u svojoj sobi, bio je za tih ietnjih dana već u sobi mirniji i pribraniji. Nije se pomirio sa gubitkom, to ne, jer nije ni mogao, niti je pokušao da mu izmeri i odredi težinu, da tačno predoči sebi ni šta je to što je bilo ni čega to sada nema. Tu misao staje, tu je zamračeno me-sto i preko toga se prelazi. Nije se pomirio, ali je mirniji. Više ga ne muči ono teško osećanje da je unazađen, vraćen na polaznu tačku, u nezrele i mrske godine dečastva i šegrtovanja. Isto tako, sad je siguran da je na vreme popustio, da niko u ka-123sabi nije naslutio pravi uzrok njegovog otpora, ne-tf da mu taj otpor, naprotiv, čini čast u očima svela. Ugled je spašen. A to je glavno.

Sto ima gubitaka i nezgoda, to je u njemu. To niko ne vidi i ne zna, a to je kao da ih i nema. Pa i tu biva lakše, ako ne lakše a ono vedrije. Kako koja letnja noć prolazi ovako kraj otvorenih prozora i mirne svece, koju tek pretponoćni vetar stane da povija, gazda Jevrem sve bolje uviđa da sve što leprša tako leprša! mora jednog dana da odleti. Ničemu se nije nadao od te kasne, velike radosti; ničem, ponajmanje ostanku. Pa ipak, nikad nije pomišljao da će to biti tako brzo i naglo i na tako neobičan način. Oseća da bi trebalo da je više žali. Oseća, ali ne žali. Lepota odlazi i gubi se lako. Ništa u životu nije stalno, a to - manje od svega. Lepota čili. To i ne može da traje. Otišla je lepota. Otišla sa vojskom. Došla je i prošla i nova vojska. Doći će možda i neka treća, sa novim gubicima; on je već unapred spreman na njih; nastojace, razume se, da budu što manji, a biće onoliki koliki budu. U te gubitke spada i ova izgubljena lepota, i ono što je tako ćudljivo i nesigurno obećavala.

Misleći na tu izgubljenu lepotu, on vidi još jednom Cigančicu, ali ne onakvu kakva je za poslednju godinu dana ulazila i izlazila, uvek drugačija a sve lepša, nego je vidi izmenjenu, spremnu za polazak kako stoji pred njim i po drugi put izjavljuje da pristaje da pođe za Alibega. "Hoću" - kaže izme-njena devojka, kao da je od njega naučila kako se jednom jedinom rečju odgovara svakom i na svako pitanje. U glasu hladna rešenost i nešto kao prkos i pretnja, na licu tvrd i nov izraz, dok oči gledaju nekud iznad njegove glave u neki samo njoj vidljivi svet. Taj svet je pun nepoznatih gospodara i moćnika od kojih sve jedan natkriljuje drugoga. A ona

124

se ne plaši toga i spremna je da krene, i hoće tu svoju spremnost celim svojim držanjem svakom da pokaže.

Tako mu je i prišla ruci i poljubila je, kao što se celiva ravnodušan pokojnik. I otišla je tako, ne okrenuvši se. I na Alibega misli gazda Jevrem, ponekad, u tim još toplim noćima kasnog leta, ali i na njega misli mirnije i bez onog mračnog i nemoćnog gneva prvih dana. Naprotiv, što češće i više misli, sve se više navikava na njega. I, čudno ali istinito, taj nepoznati, daleki čovek bez svoje zemlje, bez kuće i kućišta, čak i bez prave vere i pravog imena, pijanica, neuračunljiv bolesnik i sabijaš krvava zanata, dolazi mu nekako blizak, ponekad kao najbliži od svih ljudi, kao neki rod, kao dvojniki.

On sedi ovde, na svome i među svojim, prikovan za šiljete, zatočen u sobi iz koje kroz dva nevelika prozora zna i prati tok godišnjih doba. Živi za svoju radnju i kuću, za dobar glas u kasabi i u trgovačkom svetu, za ono što njegovo ime i njegov novac znače među ljudima. A onaj drugi preleće sa svojim askerom s kraja kraj Carevine; čas je u Arabiji, čas u Arnautluku, čas u Bosni, napada koga mu naredi i obara ko mu se suprotstavi, od života i njegove lepote otima što se tako u letu da oteti, opija se da bi zaboravio ko je bio i da bi mogao da bude ono što je. Sve što ima nosi u jednim bisagama, a sve što mu treba, od hrane i pića do žene i postelje, nalazi tamo gde dođe, u večitom menjanju me-sta i prilika. Tim menjanjern svega oko sebe zamračuje svest o sebi, a što promena ne može da učini to vino i rakija čine sigurno. Ne seća se sebe ni ko je ni kakav je nekad bio, ne vidi krv, ne boji se rana ni smrti, ne žali sebe ni drugog. A u trenucima odmora - Gaga mu poliva na ruke.

125Tu gazda-Jevremova misao preskače ono zau-vck zamračeno mesto i nastavlja svoj tok.

Tako živi taj njegov dvojniki, tako ili slično. Pa i to je život. A bliskost i srodnost koju oseća ponekad u noćnim satima sa tim svojim dvojnikom tolika je da mu se učini da ne sedi na šiljetu, nego na malom vreloom čerkeskom sedlu, da to što dolazi kroz otvoren prozor, kroz lozovo lišće i preko cveća u saksijama, nije noćni vetar, nego moćna struja vazduha koja udara u lice konjanika u trku, i da to što kuca i bije u njemu nije njegova rođena uzbuđena krv, nego lupkanje široke sablje o stegno.

Tu se gazna Jevrem prene, odmahne rukom, i sam se čudeći svojim dečaćkim maštanjima i snovima. I gasi svecu, želeći da u tami, potraži sna bez snova.

Prošlo je leto, a sa njim, kao neka letnja bolest, i sva ova gazda-Jevremova sećanja. Jesen je pood-makla. Već se pomalja zima.

Godina nije bila naročito rodna, iako nije ni od onih najgorih. I vojska je dosta štete nanela. Ali gladi nema ni po selima ni u kasabi, i neće je ni biti -■ do prvih prolećnih dana. Tada će, naravno, tražiti onaj koji nema a davati, i postavljati uslove, onaj koji ima i može. Sve se zabavilo raznovrsnim i ozbiljnim jesenskim poslovima. U tome se sve manje i sve mirnije misli na ono što je bilo.

Gazda Jevrem je već potpuno miran. Sedi zamišljen, puši i gleda za dimom koji se gubi, ali to nije čovek koji misli na lepotu i gubitak, na Gagu i Ali-bega. Sasvim su drukčije njegove misli i u posve drugom pravcu se kreću. - Stižu vesti da Omer--paša lomi otpor begova i ajana, počeo je i da ih zatvara i ubija, ili šalje u

progonstvo, i da im pleni imetak. I sprema se na crnje i gore. Sve više postaje jasno da neće otići iz Bosne nesvršena posla i da će mnoga begovska kuća ostati bez glave i mno

126

go imanje bez sopstvenika i na prodaju. Mnogi su ih lomili, ovaj će ih, izgleda, slomiti. A gde jedni gube, i to oni najjači i najimućniji, tu inia uvek posla i zarade za druge.

Sve to prati gazda Jevrem iz svoje sobe. Ljudi dolaze kod njega da se obaveste i da čuju njegovo mišljenje. On im kazuje onoliko koliko hoće, malo ili ništa, a od njih i mimo njihove volje saznaje ono što mu treba, ili dopunjuje ono što već zna.

Kad se oholi Semsibeg Alagić sa Okolišta potrudi da dođe do njega, gazda Jevrem zna dobro šta to znači, a iz razgovora saznaje još više. Beg je u godinama, ali vitak, pravilna lica sa orlovskim nosom i modrim krupnim očima. Ne pita ništa, malo kazuje sam, ali se vidi šta hoće. On ima dve kuće, jednu u samoj varoši a drugu na Okolištima. Ovu u varoši bi prodao. Nije mu s ruke, kaže, i više mu je troška od nje nego što vredi. Ali, ko dan-danji ima toliko gotovine da kupi takvu kuću? A ne bi tražio mnogo.

Gazda Jevrem ga gleda i sve mu je jasno. Plašljiv je postao i onaj koji nikad nije bio, pa i ovaj Semsibeg. Da pobegne iz reda ljudi kome pripada, to ne može, a ne bi to, najposle, ni hteo, ali vremena su takva da nije dobro biti među prvima ni imati kuću na suviše vidnom mestu. I šta će mu kuća u kojoj ne živi? I ova koža u kojoj je postaje mu tesna i teška. Osigurava se čovek. Ko ga ne bi razu-meo i ko bi mu to mogao zameriti.

A kad beg ode, gazda Jevrem posmatra vrata koja su se za njim zatvorila.

- Počinju da prodaju. Počinju.

Pomisli to u sebi, a od jakog i prikrivenog zadovoljstva usne mu podrhtavaju i usta mu se krive, iako slovca izgovorila nisu.

127 Žalim obori glavu i zagleda se u šareni čilim kojim je zastrta soba; posmatra šare na njemu, i te šare. Sto ih više gleda, sve se više pretvaraju u plan i raspored kasabe i svih kuća, imanja i zemljišta na njoj i oko nje. Taj plan postaje sve pregledniji i gazda Jevrem ga čita lako, i u isto vreme prebire u mislima šta je čije, pošto je kupljeno nekad, šta vredi sada, čije je bilo ranije i čije bi još moglo biti. Čuje zvuk novca kojim je plaćeno i šuštanje tapija koje idu od bivšeg sopstvenika novom sopstveniku. Sve čuje i vidi i o svemu misli živo i jasno, a kako god okrene, na kraju ispada da dolaze vremena velikih i naglih gubitaka za jedne i, naravno, opreznog i postepenog sticanja za druge. A među tim drugima je i on. - I gleda gazda Jevrem, i gleda, i procenju-je, i pomera i premešta imanja, i menja sopstveni-ke, kupuje i preprodaje, ide sve dalje i dublje, i gubi se u računima i svakojakim smicalicama, dok mu ne zablešti vid i ne zaigraju šare pred očima, i sve se ispretura i pomeša, da se ne zna više ko je ko, ni šta je čije.

To je ispunjavalo i zimske dane i večeri gazda--Jevremu, i činilo mu i to godišnje doba lakšim i prijatnijim. Jer, gazda Jevrem ne voli zimu, zlo godišnje doba, sa kratkim danima a dugim noćima koje san ne može da ispuni. Zimi, po njegovom mišljenju, čovek vene kao jabuka na rafu, a tek mu leto vraća izgublenu snagu.

I ove zime, kao i svake ranije, kad otvorite vrata na gazda-Jevremovoj sobi, slika je ista. Svetio i toplo. Vazduh miriše na opaljene kore od jabuka. Na svom šiljtelu sedi gazda Jevrem, pokriven do pasa, sa modrom čurdijorn na sebi i tamnocrvenim fesom na glavi. Dočekuje vas oštrim pogledom i jednom ili nijednom rečju, a uvek tvrdom i zapovedničkom. Ali kad malo sednete i bolje zagledate, možda ćete

128

videti da ima neke promene na njemu i da ova godina nije prošla bez traga. Tako bar kazuju oni koji mu odlaze i viđaju ga. Jer kasabalije, trgovci koji gazda-Jevrema nose već godinama kao moru na sebi, i rođaci koji u svojim planovima često uzimaju u račun mogućnost njegove smrti, drže ga stalno na oku. Zapažaju svaku i najmanju promenu na njemu sa onom suvom i nemilosrdnom pronicljivošću sa kojom ljudi u kasabi posmatraju jedni druge. I često, dvojica od njih, kad se sretnu, posle pozdrava i ću tanja koje redovno zatim nastupa, kažu jedan drugom po nekoliko reci o gazda-Jevremovom zdravlju, ne pominjući imena i ne izvodeći nikakve zaključke.

- Rumen je u licu, ali bih rekao da mrsa, topi se nekako.

- I meni se čini, ali s njim nisi siguran. Nego, jesi li primijetio da mu se krive usta kad govori?

- Nisam.

- E, pogledaj malo bolje.

I rastaju se, sa pozdravom, želeći jedan drugom dobro zdravlje.

Sa velikim snegovima i oštrim mrazevima, završava se godina u kojoj je Omer-pašina vojska prošla kroz kasabu. A kasaba zaboravlja tu vojsku i seti je se samo ponekad, po šteti koju je nanela. Gagu ne pominje već odavno niko, nit je se ko seća, jer ona se ne pojavljuje ni u čijoj računici kao gubitak. Čak ni u gazda-Jevremovoj. Desilo se te zime, svega jednom, da je usnio Gagu, ali je ni u tom čudnom snu nije video. Snivao je kao da je zdrav na nogama i da hoda kao nekad. U svečanom čohali džubetu, koje dopire do zemlje, on gazi neku zelenu i meku travu, lako i živo. Ali odjednom staje kao prikovan, jer ga nešto zaustavlja i vuče natrag.

9 I. Andrić: Nemirna godina

129 lako ne vidi, on zna, onako u snu zna, da mu je to Gnga prišla s leđa, stala sa obe noge na skut od džubeta, i sad mu ne da napred.

Osećanje čuđenja i nelagodnosti od tog sna trajalo je kratko; gazda Jevrem ga je zaboravio čim se probudio i ispetljao iz čaršava u koji se bio zapleo. Jer, snovi nemaju vlasti nad čovekom koji i stvarne događaje, kad hoće, zaboravlja lako i brzo, a snove ne pamti uopšte.

130

SAN BEGA KARČIĆA

Vraća se vojska iz Mađarske.

Predelom kuda se kretala Karčića četa, pala magla još od jutros. Nestalo neba. Izgleda da i vojska ne gazi po zemlji, nego se sve dešava u sivom prostoru, i gluvoj tišini između iščezla neba i nevidljive zemlje. Samo krupno inje poleće i pada kao nečujne, bele ptice.

Tu negde bi konačno kraj mađarskoj ravnici. Počeše se javljati blagi obronci bregova sa pašnjacima ili raštrkanim njivama. Kod prvog obronka Karčić se odvoji od svojih i sede na jedan kamen na uzvisini.

Pripali lulu. Oganj izazva u njemu sećanje na ognjište. Bio je srećan što se svršava teška ravnica kojom se toliko namučio gazeći beskrajno blato i bez cilja pred sobom. Tu su bili prvi brežuljci i prva ocedita i tvrda zemlja pod nogama. To je se-ćalo na kuću i budilo želju da sedne i odahne.

Sa drumu se čulo kako kašlju ljudi ili jednolično treska tovar na konjima, ali se nije videlo dalje od dva koraka pred sobom.

Dok je tako sedeo i gledao kako se dim od duva-na mesa sa maglom, ču nad sobom kliktanje, brzo, oštro, prođimo. To ždralovi putuju na jug i dozivaju

9

131 se kroz maglu. Podiže glavu. Nije mogao ništa da vidi, ali im se kliktanje razlegalo još dugo; oštro, visoko.

Ori se zagleda za dimom i misao ga ponese. - Ivane je u ovo doba godine čuo ždralove na mađarskoj ravnici.

Jedne noći dok je ležao u šatoru razbilo mu je prvi san takvo kliktanje i poljuljalo mu srce da misli, kao dete, na kuću i, kao žena, na dušek. Napredujući i odstupajući u bojevima, ili lo-gorujući mesecima, prošla je godina.

Uvek u toj ravnici gde osim pognutih dermova ništa ne vezuje zemlju sa nebom i gde nema ništa što bi ma i naj-manje ličilo na Bosnu.

Nasloni glavu na dlan i sklopi oči u kojima se izjednači dim od duvana i sura krajina. Vlaga u odelu, težina u nogama i siva boja u očima vratiše mu u sećanje: kakvi su teški i kaljavi puti po Mađarskoj i kako je sivo nebo i jednolična kiša, a neočekivani i opasni bojevi. Upravo mu se čini da svu ovu godinu i nije drugo radio do gazio neka beskrajna blata i otud mu, sad kad se dokopao brdovita i tvrda tla, ovaj težak umor u nogama. I kroz taj umor, koji mu se iz nogu penjao po celom telu, zanosio mu glavu i mrsio misli, on je čuo samo kliktanje ždralova kroz maglu. Ono koje je slušao lane, pod šatorom, kroz nemir i besanicu, udružilo se sa ovim sadanjim, pa prolama nevidljive noćne daljine, traži puta, vapi za zemljom gde da se spusti.

To kliktanje koje traži zemlju na jugu i taj prvi dodir sa tlom koje je kao njegovo rodno, ispuniše ga potpuno, prigušiše svaki drugi pokret i misao, zanesoše ga.

Kroz tanak san, kakav čoveka na studen hvata, prostrta pred njim sva Karčića zemlja oko Sokoca. A nad njim putuje jato ždralova kao jedno krilo i jedan poklič. Ispod tog jata, on umoran, prelazi tu

132

svoju zemlju koja se prostrla pred njim, a umor mu ne da da je pređe. I oni glasovi s visina, što talasaju vazduh, prelaze i na zemlju koja počinje pod njim da se miče jedva primetno.

Što dalje ide sve mu je teže, a ta njegova zemlja koju, eto, pod nekom neodoljivom silom mora da obilazi, koleba se i puzi ispod njega sve vidnije i sve brže. On nastoji da održi ravnotežu i da odmiče koliko može, ali mora da se dočekuje s noge na nogu i povija celim telom. Tako poskakuje, naginje se i klata kao derviš u povorci.

Obigrava svoju zemlju koja se oteгла i koju mu neko izvlači kao ćilim ispod nogu. I ne samo da je izvlači nego, izgleda, i ona sama odlazi i ostavlja ga i putuje prema horizontu gde se vezuje za sivo nebo koje je lakomo guta i prima u se.

Gleda i poznaje čardake i kmetovske kuće, koševе, vodenice, šumske zabrane i zajažene potoke, i vidi kako prolaze i klize ispod njega, a on uzalud nastoji da čvrsto stane nogom na njih i da ih zaustavi. Tako, dok se očajno opirao, prođe sva Karčića krajina i on se nađe na poslednjim iskrčenim njivama, podno brežuljka sa grobljem na kom su se sahranjivali njegovi. I kad vide da je to kraj njegovom i da će još malo pa početi ničije, pustolina i ledina, a zemlja se jednako izmiče i beži, oseti se sam, slab, izneveren.

Ali, kako nikad ni u jednom boju nije skidao oko sa pobede, ni navikao da se miri sa gubitkom ili misli na smrt, on se sabra i još jednom uspravi u želji da se svojom mišlju, svojim dahom i, kad već sve izdaje, težinom sopstvenog tela opre i bori, bez izgleda i razmišljanja, protiv svih sila neverne zemlje i podmukla neba.

- Ne dam! - vrisnu, i telo, naviklo na brze pokrete u konjičkim bojevima, zauze stav najbolji za

133 napad i najsigurniji za odbranu. Pa onda klizi raširenih ruku i prostre se svom dužinom po zemlji, za-ti nokte u brazde i zube u busen, pripri se na samoj ivici svoje poslednje njive, i sad s njom zajedno juri u ništavilo.

134

"

VELETOVCI

To je bilo potkraj Karađorđeve bune, kad su užički Turci odlučili da potpuno očiste planine i oslobode puteve. Na glas da je Srbija upokorena, hajduci su se sami povlačili i bez velike nužde nisu presretali ni čobane a kamoli Turke. Ali sad su Turci, rešeni da zauvek uguše klicu bune, tražili njih i gonili ih do u najviše planine. Ta nevolja je doterala i Stojana Veletovca u Bosnu, u okolinu njegovog sela Veletova, tu na samoj granici. On je proveo pet godina četujući po Srbiji, bio je preveo tamo i ženu sa detetom. Sad mu je porodica ostala tamo negde u zbegu, a on odsečen i opkoljen sa još jednim drugom, u porušenoj kuli begova Crnčića, u kraju zvanom Obarak, ispod samog Veletova. Drug mu je bio jedan mladić iz Arilja. Imali su nešto baruta i olova, i hrane za desetak dana, a u podrumu je bilo vode do kolena.

To je bila nekad čuvena kula begova Crnčića. Uska i visoka građevina, sva od kamena, na dva sprata, stajala je na otvorenoj strmini, opkoljena sa strane šljivicama a pozadi avlijom. Samo lice kule bilo je slobodno i gledalo je niz strme livade ka višegradskoj dolini. Još pre nekoliko godina gađali su ustanici ispod Tetrebece tu kulu topom, i zapalili

135joj krov. Kako su je tada napustili, Crnčići se nisu vize ni vraćali u nju. Kiše, vetrovi i snegovi krmjili su je i rušili polagano, kamen po kamen, i iz čađavih zidova kljajala je trava, i sitna drveta rasla iz sastavaka.

U tu kulu su se sada zatvorili Stojan i ono momče iz Arilja. Sva vrata su zagradili gredama i kamenjem. Prozori na kuli bili su samo na dve strane i to visoko izdignuti. Sa tih prozora pucali su na svakog ko bi se pojavio na čistini oko kule. Ono desetak Turaka Užičana koji su ih opkolili uzeli su isprva stvar olako. Ali prodoše dan i noć, a hajduci se ne predaju. Ne uspevaju da pobegnu, ali ni Turcima ne polazi za rukom da upadnu u kulu. Dva hajduka se tako vesto kreću i tako dobro gađaju da se Turcima ponekad čini da ih ima više od dvojice. Već četvrtog čoveka im ranjavaju. Zaklanjajući se za šljive, kamenje i lese koje su naročito ispleli, Turci se primiču kuli i pozivaju Stojana da se preda. Čas mu obećavaju da će ga pustiti živa i zdrava, samo bez oružja, u Veletovo, čas poručuju da su mu uhvatili ženu i decu i da će ih sve poklati ako se odmah ne preda. Stojan ili čuti na sve to ili odgovara psovkama. Onaj mladić iz Arilja povazan peva ili zviždi u prste ili takođe grdi Turke. Čuje se on sam za trojicu.

Poneki od Turaka, Užičana, primakne se bliže samo da bi doviknuo neku psovku. Oni iz kule uzvraćaju još gorim pogrđama. Pojedine od Turaka, Stojan poznaje po glasu.

- Jesi li ti to, Ustamujiću, rđo gladna? A Ustamujić ujeda njega.

- Duge si poste zapostio, Stojane. Dođi jace ti!

- Gledaj ti svoju trbušinu, a ne brini za nas; imamo mi i rane i džebane, s carem da ratujemo.

136

- Znam, znam. Belćim su ti vilice utrnule, jer već treći dan isti zalogaj voska žvačeš.

Kao u potvrdu Stojanovih reci grune iz kule puška i olovo udari sa mljaskavim zvukom negde pored sakrivenog Ustamujića, koji odgovara grohotnim smehom.

- Alal ti puška, Stojane! Čuo sam da si nišan-džija, ali opet nisam znao da si taki. Jazuk što nije živ Crni Đorđije, vojvodom bi te učinio; ama je skapo na čengelima u Biogradu!

- Ne brini ti za Đorđija, nego mi pomoli, ako smiješ, samo nos iza te Ijese, pa da te pošaljem bez nosa hanumi u Uzice.

Tako se dovikuju i grde po čitave sate. Naročito onaj mladić iz Arilja nikom dužan ne ostaje. I ta njegova strast da se svađa s Turcima dođe mu glave.

Trećeg dana stigao je mulazim iz Uzica sa dvojicom zaptija. Sa njim je došao i naročiti strelac, neki Dajidžić, Rogatičanin, mlad, visok i namrgođen Turčin. Njega sakriše za jednu lesu, a malo podalje iziđoše dvojica Užičana i izazvaše mladića iz Arilja, psujući mu porodicu, sve po imenu. Sa jednog malog prozora, zagrađenog čestim železnim prečaga-ma, mladić je odgovarao i besno psovao Turke. A iza lese dugo je vrebao onaj Dajidžić, dok ga ne uhvati na nišan. Kroz otvor među rešetkama, kroz koji jaje ne bi prošlo, on ga je pogodio u desni obraz i isterao mu mozak na potiljak. Stojan, koji je čuvao drugu stranu kule, pritrča odmah. Samo se prekrsti nad mladićem koji je izdisao, pa odmah produži da zviždi u prste, da grdi Turke, kako se ne bi setili da je mladić poginuo. Ali Turci su prime-tili i već likovali.

- Predaj se, Stojane! Ne gini ludo i ti!

- Predaj se, pogibe ti seiz!

- Kamo ga, što ne gukne sad?

137U šl jiviku se ljube sa Dajidžićem i tapšu ga po plećima. A on prolazi između njih, prav i ozbiljan, ponosan kao da je zadužbinu sagradio. Puška mu se još dimi.

Pod utiskom toga uspeha bi odlučeno da se pred večer udari na kulu sa dve strane i uhvati Stojan, živ ili mrtav.

Ali toga istog jutra naiđe tuda Zulfo, ugledan Turčin iz Donjeg Veletova. On je savetovao mulazima da ne gubi nijednog čoveka i da ne juriša na kulu, jer Stojan je Stojan, i neće dati glave bez dobre zamene. Nego, u Veletovu, u Stojanovoj zajednici, živi stric mu čiča Miloje, inokosan starac koji važi kao jedan od najmirnijih i najpametnijih seljaka i koga je Stojan oduvek priznavao i slušao bolje nego rođenog oca. Treba dovesti toga čiča--Miloja i naterati ga da pozove Stojana na predaju. Može mu se dati vera da Stojanu neće ništa biti, pa posle održati je kako je i Stojan u toku prošlih godina održavao svoju reč zadatu užičkim Turcima.

- Ja vam kažem: kako mu rekne čiča Miloje, onako će i uraditi.

Mulazim, koga je ljutio čitav ovaj mali rat protiv jednog hajduka i koji je imao ličnih razloga da ne duži ovu stvar na granici i da se što pre vrati u Uzice, pristade na Zulfin predlog. A da bi nekako prikrio ovo što se upušta u pregovore sa jednim jedinim odmetnikom, vikao je suviše glasno na one koji su odlazili po čiča-Miloja:

- Odmah da se dovede ta mrcina!

Kako je Veletovo blizu, zaptije su se brzo našle kod čiča-Milojeve kuće. Starac se u početku na sve moguće načine branio i vajkao. Duša mu u nosu, kaže. A i uzalud je sve, jer se Stojan nije dao save-tovati ni kad je bio carski rajetin, a kamoli sada kad se odavno odmetnuo i ostrvio.

138

Ja te stvari ne znam - govorio je starac praveći se stariji i lomniji nego što je - ja sam za opijela a ne za te hajdučke rabote. Molim vas da me ne miješate u to i da s mirom umrem gdje sam.

Ali sve to nije ništa pomagalo. Ječeći kao bolesnik, starac se opremio i pošao sa njima. Teško je išao i nije nikako mogao da drži korak sa zaptija-ma. Putem je nekoliko puta zastajkivao i molio, da ga ne vode dalje. Ali kad počеше da ga biju, on uvuče glavu među ramena i prestade da se žali i opire. Samo je dahtao kratkim, isprekidanim dahom, da je izgledalo kao da zvižduče, i poskakivao žalosno nekim gotovo detinjskim korakom. Za nepuna pola sata stigoše u Obarak. Oko kule bilo je mirno. Zaklonjeni u šljiviku, Turci su spavali ili ležali budni. Neki su jeli, neki pušili. Čiča--Miloja uvedoše u pojatu. Tu je, čekajući mulazima i pretvarajući se da spava, osluškivao svaki i najmanji šum napolju. U neko doba dođoše dvojica Užičana i posedaše u travu, uza sam trošni zid pojate. Ne znajući da je čiča Miloje u pojati, oni su glasno pričali šta će sve raditi sa Stojanom ako uspe ova varka i ako ga namame da se preda. Pričali su o zulumima koje je Stojan činio nad turskom nejači oko Uzica i unapred sladili muke na koje će ga udariti da bi se osvetili.

A čiča Miloje je ležao nepomičan, čvrsto sklopljenih očiju, savijen u pasu i kolenirna kao prestareo seljak koji tvrdo spava i odmara se. Sad mu je jasno zašto su ga doveli i šta se od njega traži. Nastojao je da ne propusti ni jednu jedinu reč, a te reci su se odmah pretvarale u žive, jasne slike u kojima je video sva poniženja i sve muke na koje će Turci udariti Stojana ako ga živa uhvate. Na mahove mu se činilo i samom da zaista spava i da sniva strašan i značajan san koji će se koliko sutra

139ostvariti. Tako je ležao i osluškivao, i sam na velikim mukama između potpune nepomičnosti i strahovitog unutarnjeg uzbudjenja.

Brzo su se ukrštavale misli u starčevoj glavi. Naglo je sklapao i menjao planove. Sve je propalo, pomrlo i pogorelo u ovo nekoliko poslednjih godina. I ovog Stojana, koga je voleo mimo svu bratov-ljevu decu, on je u stvari davno sahranio i pregoreo. Ali da ga sad on sam prevari i namami lažnim obećanjima da se preda Turcima, koji će ga svakojako zlostavljati i mučiti, i na kraju pogubiti, to je zaista paklen plan i suviše teška muka za njegovu staru i slabu glavu. Toj se napasti nije nadao i ne bi imao duše da to učini. A evo ga gone i na to. Od teških misli i bolne nepomičnosti znoj ga je probijao i u krupnim graškama blistao na sedoj kosi koja je virila ispod šubare. Uto uđe u pojatu mulazim sa Zulfom i jednim zaptijom.

Čiča Miloje je pustio da viču nad njim i da ga drmusaju, a onda je naglo skočio kao probuđen iz dubokog sna, zibunjen i uplašen. Tako je stajao pred mulazimom oborene glave i slušao kako mu Zulfo potanko objašnjava u čemu će biti njegov posao. Izići će na među, ispeče se na onaj sivi kamen da ga dobro vidi Stojan iz kule, i odatle će dozivati Stojana i savetovati od svoje strane da se odmah preda, jer će inače Turci ubiti ne samo njega, čiča-Mi-loja, nego i ženu i decu Stojanovu i popaliti svekoliko Veletovo. Zaklinjaće ga onim što zna da mu je najdraže da se slobodno preda Turcima na veru ... Tako treba da mu viče, dok god Stojan ne odgovori i ne pristane.

- Tako, Miloje, pa da se svrši jednom uzbuna, i ono sirotinje i sibijana što je ostalo u Veletovu da ne propadne, i tvoj Stojan da ostane živ i da se vrati svojoj kući i svome poslu.

140

Ovo poslednje Zulfo je izgovorio nižim i nesigurnim glasom. Starac ga je slušao nepomičan, očigledno zanesen u neku svoju misao. Zulfo završi, a on opet počе da moli, ali slabim i beznadnim glasom:

- A bogami vam ja nisam za ta posla. Niti ću ja to umjeti, niti će me htjeti poslušati ovakog.

I zaista, bio se sav skupio, savio noge u koleni-ma, ruke mu drhte, zarastao u sedu kratku bradu i brkove, i isto tako sede i teške obrve, pa mu se ne vide usne i samo naslućuju oči, a preko celog lica poigrava nešto kao žalostan i molećiv osme jak.

Mulazim prekide nestrpljivim pokretom starčevo vajkanje i naredi da ga vode.

- Eh, eh! - jednako je uzdisao starac. Zaptije ga provedoše kroz šljivik, do poslednjih

lesa. Tu ga gurnuše i zapretiše mu da ide pravo ka međi pod kulom, da se ispne na kamen i vikne kao što mu je naredeno.

Sad je išao čistinom koja je predstavljala brisan prostor između Turaka i opsednutog hajduka u kuli. U travi su ležale napuštene merdevine kojima su Turci uzalud pokušavali prošle noći da se uspnu kuli na prozor. Starac ih zaobiđe i produži mirno, pažljivo, sitnim korakom. Iz kule se ništa ne javlja. Kad je stigao do velikog kamena na sredini ledine, na tridesetak koraka od kule, obazre se pažljivo i baci zečji, brz i plašljiv pogled na prostor koji ga

deli od Turaka, pa se onda okrenu kuli i zagleda u njene visoke prozore. Sve se više povijao u pasu. Odupirući se dlanovima o kolena, on je gotovo čučao. Tišina sparnog dana za njim i pred njim. Tada viknu grgutavo i slabo:

- Stojane!

Malo se iskašlja, pa viknu jače:

- Oooo, Stojane!

141 Tako ga je viknuo tri puta žalovitim, staračkim glasom. Počuta jedno vreme, kao da bi hteo da se uvciri da mu je onaj tamo poznao glas i da, sakriven, gleda i sluša odnekud iz kule. Pa onda najednom odvoji dlanove od kolena, ispravi se u pasu, pa diže glavu, izduži vrat. Nakostreši se dlaka i oživi odelo na njemu. Podiže ruke, savi dlanove oko usta i viknu nekim novim glasom:

- Ne predaji se živ, Stojane, ne predaji se nipošto!

Među Turcima koji su sakriveni u šljiviku i iza lesa gledali u starca i pažljivo očekivali šta će reći i šta će onaj iz kule odgovoriti, nastade trenutak zbunjenosti. Svak se pitao da li zaista dobro čuje i, ne verujući rođenim ušima, svak je očima ispitivao izraz na licu svoga suseda, ali tu je nalazio istu nedoumicu. Starac je ponavljao svoju poruku:

- Poslušaj me, Stojane, i ne daj se živ Turcima u ruke. To ti ja savjetujem, jer znam šta ti spremaju.

Na turskoj strani još uvek zaprepašćeno ćutanje. Trže ih mulazimov glas, promukao od besa:

- Udri te ga! Pucajte!

Sad odjednom svi prihvatiše tu gromku i Ijutitu zapoved i svi redom povikaše:

- Pucaj! Pucaj!

Svi su vikali, ali još niko nije pucao, jer niko nije bio spreman na ovo. A dole na čistini starac je jednako ponavljao svoju opomenu onome u kuli da se brani dok može i da se živ ne predaje. Samo se sada od turskih glasova slabije razabirao njegov glas.

- Ne pre...

Puče prva puška i prekide mu reč, ali ga ne pogodi. Već druga ga obori. Starac se čudno savi, pade zemlji lako kao list, i izgubi se u travi ispod onog sivog kamena.

142

Turci isturiše još nekoliko pušaka prema toj strani. Stojan im odgovori iz kule dva puta uzastopce. Svakako jednom iz svoje puške, a drugi put iz Ariljčeve. To je bilo za dušu čiča-Milojevu. Posle toga nastade tišina. U kolibi mulazim ne može da se pribere od gne-va. Stisnuo zube pa čuti, i neće nikog da pogleda, a vidi se da drhti u sebi. Zulfo, iznenađen i posti-đen, najviše bi voleo da u zemlju propadne, a kad već to ne može, obraća se levo i desno i svakome objašnjava kako je njegova namera bila dobra i umesna. Ali niko neće da ga sluša, jer svak želi da bude pametniji i da se dopadne mulazimu. A Zulfo od "muke razgovara sam sa sobom i neprestano se zgranjava kad pomisli šta mu je uradio čiča Miloje.

- E, e, ljudi! Ja, reko", onako da ne duljimo ... Reko, ovako će biti najbolje ... Ama, ne more se s pasjom vjerom. E-e!

- Sad, što bi, bi! Ja poslušan drugoga i pojedoh što se ne jede - kaže mulazim prekidajući Zulfi-no vajkanje, ustaje odlučno kao čovek koji je savladao svoj gnev, i naređuje da se ponovo spremne nekolike merdevine i dvojica kola sena, da se s mrakom udari na kulu i svrši jednom sa ovim hajdukom.

U isto vreme sparina naglo raste i javlja se mukla grmljavina izdaleka. Crni i tanki oblaci od Go-stilja šire se brdima unaokolo i bivaju, sve crniji i gušći. Sunce zađe pre vremena, izgubi se bez pravog zalaska. A zatim se čela zapadna strana neba naglo stušti i smrče, a kroz dnevnu zaporu dunu hladan vetar kao sa drugog sveta. I kako to biva u ovim stranama, sruči se odjednom teška kiša, praćena grmljavinom i munjama. A kad vetar popusti i munje prestadoše, kiša ne stade nego ojača i ujednači, i obavi ceo kraj tamom i vodenim isparenji-143nm. Voda pogasi vatre i potoci otplaviše lestve. Tur-i i si- sabili svi u jednu pojatu. Niko ne smenjuje ■.iraž kod vrata na kuli, niti se ko pita šta je s njima. Izgledalo je da će svi izginuti od silne vode, vetra i gromova, u tom močvarnom kraju među brdima. Mulazim je sedeo nemoćan u kolibi koja se tresla i škripala. Krov je prokišnjavao i voda podlivala pleter. Oko mulazima su opkopali jarak i nad njim razapeli čebe.

Tako su se svi posakrivali i učitali, kao da su zaboravili zašto su došli u ovaj Obarak. To je trajalo do u neko dioba noći. A kad se izli kiša i izbe-sni oluja, ostade noć, tamna, teška od vlage, bez zvezda i meseca, puna huke nevidljivih potoka. Nije moglo biti ni govora da se udari na kulu. A mulazim već ne sumnja da mu je hajduk pobegao.

Sutradan osvanu mokra zora i vedro, isprano nebo. Sa proplanka se isparavaju guste bele magle i dižu se kao veliki dimovi. Stražari sa obojih vrata na kuli povukli su se pre svitanja u kolibu i sad spavaju kao mrtvi.

Mulazim nije hteo da ih budi. Bio je uveren da je hajduk iskoristio oluju, kad je bila najveća, i neprimećen pobegao. Da bi stvar proverio, naredio je da se sa sve četiri strane krenu i izazovu hajduka, ako je još u kuli. Iza mokrih lesa oluja je potpuno raznela oboja kola sena zaptije su stale da se primiču kuli iz koje niko nije odgovarao, i kad su prodrli u nju našli su samo leš mladića iz Arilja. Od Stojana ni traga.

Čiča-Milojevo telo otkriše u travi i mulju, otpla-vljeno pod samu kulu. Obojici ubijenih odsekoše glave. I pošto su pretresli čelu kulu od slemena do temelja, mulazim naredi povratak.

Kad su stigli u Uzice, mulazim je izvestio mutese-lima, sve po istini, o svojoj nedaći. Dugo su se dogovarali. Posle toga, muteselim je naredio da se dve

144

glave usole i uredi a zatim su, uvijene u paprat, u jednom araru poslani u Beograd. U pismu, koje je poslao uz glave, muteselim javlja veziru da je umirio granicu potpuno, a za dokaz šalje "glavu starog hajduka Stojana Veletovca, velikog i okorelog zlikovca", i glavu njegovog druga i pomoćnika u zlim i opakim delima.

Tako je čiča Miloje zamenio svoga Stojana. Tako je muteselim prevario svoje starešine, i tako se desilo ono čemu se niko nije mogao nadati - da je bezazleni čiča Miloje posle sedamdeset i dve godine mirnog seljačkog života poginuo kao hajduk, i da se na beogradskom bedemu pored glave onog mladića iz Arilja, crne i pomodrele, našla i glava čiča--Milojeva, zarasla u sedu kosu, bradu i brkove, isprana i bela kao od srebra.

10 I. Anđrić: Nemirna godina

145 ČILIM

Baba Kata, samohrana udovica u sedamdesetoj godini, čista i ušuškana starica, ima na Bistriku kuću u kojoj živi i koja joj je ostala od oca, Petra Marunovića. Tu kuću je ona donela u miraz i u njoj je sada sama, pošto je nadživela muža, a dece nije nikad ni imala. To je jedna od onih malih sarajevskih kućica u dnu Bistrika koje izgledaju kao da su poklekale pred velikim usponom, u kojima vlada neka čista i svetla sirotinja i u kojima je jedini raskoš leti saksija mindušice, a zimi red dunja na rafu iznad dušekluka.

Okolo te kuće vodi baba Kata već nekoliko godina spor sa opštinom. Sad prete da je izbace iz njene rođene kuće.

Zbog toga je i došla ovog letnjeg dana 1941. godine u gradsku opštinu. Tu sedi u hlado-vitom i lepo nameštenom predsoblju i čeka da je primi novi, ustaški potpredsednik opštine.

Sedeći i čekajući, starica je prevrtala u glavi svoje račune sa opštinom i smišljala kako će najbolje i najubedljivije kazati potpredsedniku sve što ima da moli i na što ima da se žali. Zamišljena tako, ona je rasejano gledala u veliki persijski ćilim kojim je prekrivena sredina predsoblja, i ne primećujući ga pravo. Ali vreme prolazi, čekanje se odužilo, a nje-

146

na misao uvek ista. Tako njenu pažnju počeo da privlače i šare prilično ugaženog ali još lepog ćili-ma.

Posmatrala je skladne boje i bujne linije neobične vegetacije čije se žbunje i lišće čudno igra sa ljudskim okom.

Isprepletano i kao vetrom zavitalano, ono izgleda da se sve jasnije pretvara u ljudsku ili životinjsku priliku, i kad već počne da liči na određeno stvorenje, odjednom se šara đavola-sto iskrene, i zatim opet produžuje kao listić ili grana. I ta igra između biljnog i životinjskog sveta ponavlja se neprestano sa ponavljanjem istog ornamenta na ćilimu. A boje prate tu igru i menjaju se i prelivaju u skladu sa njom.

Gleda baba Kata svojim sitnim živim očima lepo tu šarenog ćilima, zaboravlja polagano gde je, na što čeka, zbog čega je došla, i samo prati igru čudnih šara koje joj dolaze nekako poznate i koje je sve više i više zanose, ne u san nego u sećanje iz dalekog detinjstva.

Godina 1878.

U toj kući u dnu Bistrika živi kujundžija Petar Marunović. On je kalfa kod poznatog majstora Andrije Livnjaka, kod koga mu je otac radio kao prvi majstor, "na treću paru". Petar ima ženu i dvoje dece: Katu kojoj je sedam godina i jednog muškaraca kome je četvrta. Sa njima živi i Petrova majka Anđa, koja je stvarno glava ove kuće i koju svi zovu "nanom".

To je čista i lepa starica rumenog lica koje sja od mirne i pametne odlučnosti od osmejka koji tu od-J lučnost s vremena na vreme ublažava. Ima već dve godine kako su joj noge gotovo potpuno uzete. Snaha joj pomaže kad hoće da se dignu i na dva štapa učini nekoliko koraka po sobi. Ali i tako nepomič-

10

147na na svom šiljtetu, ona upravlja svim poslovima u kući. Njoj dolazi svet iz komšiluka po savet i na razgovor, jer je svi znaju kao razumnu, iskrenu i tlo vidovitosti pronicljivu ženu. Kad ona nešto razmisli i zaključi, i na kraju govora podigne, kao preteći, jednu od one dve štake što su uvek pored nje, onda je sigurno da je događaji neće u laž uterati, i da se onaj koji je poslušao neće pokajati.

Njen sin Petar je nesrazmerno visok i pognut čovek tridesetih godina, sa dugim brkovima na sitnom licu, miran i uslužan majstor ali bez očeve veštine u poslu i bez majčine vedrine i razboritosti.

Snaha Marija je omalena, crnomanjasta, živa, sa očnim kopcima uvek malko zapaljenim, jedna od onih žena kod kojih materinstvo izaziva i razvija preteranu brižnost i gramzivost koju ništa ne može zajaziti, a koja se s godinama pretvara u mrzovoljno i sitno tvrdičenje.

Toga avgustovskog dana 1878. godine svi su u kući, jer je čar šija zatvorena i Petar ne odlazi na posao. Već nekoliko dana očekuje se ulazak austrijske vojske u Sarajevo, a odjutros se čuje topovska paljba od Huma i Gorice.

Tih dana, svetlih i dugih sarajevskih letnjih dana, od kojih svaki izgleda kao praznik, bilo je tišine po baštama i avlijama na Širokači i Bistriku, bilo je straha po kućama i praznim sokacima. Ali tišina više pada u oči, jer straha ima ovde pomalo uvek i svuda. A jutros je, evo, zadržala tišina od muklog tutnja, pa se onda odjednom raskinula sa cepanjem i fijukom, kao suviše zategnuto platno.

Sa Gorice je počela austrijska baterija ubrzanom paljbom da bije sarajevsku tvrđavu i mahale oko nje. Sa Žute tabije odgovarala su joj dva teška turska topa, duboko, neujednačeno i, čovek bi rekao, gnevno. A uporedo sa dizanjem sunca i jačanjem

148

paljbe rastao je i dizao se strah. Nevidljiv i zarazan, nemoćan samo pred onima koji se ne boje, jer se biju, strah je igrao svoju igru sa sitnim bezbrojnim ljudima posakrivanim po kućama; peo im se u glavu, mutio misli i prevrtao shvatanja koja su izgledala nepokolebljiva i večna; savetovao im da be-že, a podsecao im noge, vodio ih u zaklone, pa im odmah došaptavao da je mesto prekoputa mnogo sigurnije. Strah likuje i povija čoveka, gde god može, kao travku.

Dan odmiče. Topovska paljba ne prestaje, ali jednim delom počinje da se pretvara u razasuto pu-škaranje koje neprestano raste. Narod proliva krv i gine, kuće gore. Bije se nejednaka bitka za Sarajevo; do podne se nekako i koleba, ali od podne naglo naginje na austrijsku stranu. Modra vojska sliva se strmim mahalama kao voda i nezadržljivo puni sokak za sokakom.

U Marunovića kući pod Bistrikom strah kao i svuda, ali mu nana ne da da se razvije i ustali. Naređuje šta treba da se radi, kori snahu što plače, što se glasno moli Bogu i tako plaši decu. Deca su pored starice; uplaše se od pucnjave, upitaju ponešto, pa onda opet zaborave sve i nastave da se igraju. A starica uzima jedan od svoja dva štapa, golica unuka koji priča sa sestrom, gubeći se u nekim zamršenim dečjim lagarijama, zasmehava ga i govori dubokim glasom:

- E, moj golotrbe, blago babi s tobom: ja stara a ti nejak, pa nam niko ništa ne može.

A iza svojih reci osluškuje prasak i tutnjavu spolja.

Paljba se pomera, menja pravac, prenosi s jednog kraja na drugi, i stalno opada. Izdaleka se čuje truba nepoznatog zvuka. Niz Bistrik prvi konji i vojnička vika. To ne kasa i ne ide, nego se ruši.

149NI urica prelazi sve po sobi pogledom svojih krupnih h iju, kao kapetan na brodu. Doziva sina.

Treba otvoriti širom avlijska vrata - kaže mu, a kako je sin uplašeno gleda, ona odmah objašnjava: - Sve avlije treba da su otvorene kad vojska nailazi, jer pucaju u kuću gde nađu zatvoreno. Ne boj se. Samo skini taj fes i nek Marija uzme dijete na ruke, pa tako iziđite slobodno i otvorite obadva kanata.

Naređuje tako pribrano i sigurno kao da iz nje govore duge godine drevnog ratnog iskustva. Njena mirna odlučnost prelazi na sina, čak i na bledu i slabu snahu koja jednako drhti, ali izvršava što joj se kaže.

Primiče se topot kopita i bat ljudskog hoda po kaldrmi. To silazi vojska već niz Bistrik i Širokaču. Kako je ovo poprečna ulica, kroz nju ne prolazi još niko. Sve jači i češći bivaju glasovi komande, raz-ležu se dozivan ja na stranom jeziku i signali trubama i pištaljkama. U jednom trenutku naišla je patrola od tri vojnika. Bili su znojni, prašnjavi i preplanuli, nose nisko oborene puške sa bajone-tama, idu polagano, gledaju ispitivački, a oči im svima sjajne kao od nekog pijanstva, sa prizrakom ludila.

Petar je postupio kako je nana naredila, ali snaha nije imala snage da izdrži, nego je pala na kolena sa tihim cvilenjem, tako da su uplašena deca po-begla babi i privila se uz nju.

Pošto su ispitali sve prostorije i malu baštu, vojnici su prešli u susednu kuću, na kojoj se već lepršao beo peškir. Tako se i to svršilo. Sa mrakom je puškaranje potpuno prestalo. Iz varoši je dopirala vojnička pe-sma i muzika.

150

Sutradan je već počeo strah da popušta. Čaršija se još nije otvorila, ali vri od nekog novog ratničkog života, njegovi odjeci dopiru i u male kuće ispod Bistrika. Svaki čas neko dođe sa novim i sve čudnijim vestima. Dotrči komšijsko dete:

- Obija soldačija turske kuće i dućane; silom otvaraju džamiju; sad unose u nju i slažu neke sanduke i čebeta.

I dečak trči dalje, sav uzbuđen, kao da i on učestvuje u velikim događajima i smelim promenama. Malo docnije javlja neko:

- Eno se soldat popeo na munaru pa maše kaj pom.

Tako se čuju samo nove i uzbuđljivije stvari, da izgleda kao da će sve navike i običaji biti ispreturani i izmenjeni i kao da se granica između dozvoljenog i nedozvoljenog pomera i gubi. Sve izgleda moguće, sve dozvoljeno.

Nova vojska se razmirela po varoši. Ulaze u Ma-runovića avliju, ali sada bez bajoneta na pušci i bez one strogosti. Slobodni i dokoni vojnici traže vode i, naročito, rakije, jer je točenje pića u varoši zabranjeno. Neki se i prilično sporazumevaju, služeći se češkim ili poljskim jezikom.

Tako je u sumrak toga drugog dana naišao jedan vojnik. Po odblescima znoja na licu i čelu, i po mutnim očima videlo se da je pijan. I on se služio nekom mešavinom slovenskih reci. Bio je neugledan čovek, tupa i neizrazita lica, ljigava držanja; sitno zrnce ljudske prašine sa panonske ravnice. Zametnuo se velikim, nevešto složenim persijskim čilimom, koji baci s ramena na pod čim uđe u kuću.

Objašnjavao je uplašenom Petru recima i pokretima da nudi čilim za rakiju. Ne mora biti mnogo, neka daju koliko imaju. Objasnjavanje je išlo dosta teško. Petar, navikao da za sve traži saveta od maj-

151lu-, i nehotice otvori vrata na njenoj sobi. Staroj Marunovički nije trebalo mnogo da shvati stvar. Po-Isclavši strogo sina, rekla je mirno vojniku:

- Rakije nemam, a čilim mi ne treba. Nosi ti lo, dragi, pa prodaj onome ko je mušterija.

U poslednjoj svetlosti dana vojnik je stajao na pragu kao zbunjeno đaće i trepćući gledao staricu dostojanstvena lica i odlučne reci sve dok Petar nije zatvorio vrata, obećavši majci da će ga sam ispratiti zajedno sa ćilimom. Brzo je pao mrak i došlo vreme večeri. Vladala je teška zapara. Jelo se ćutke, samo je Petar pričao kako se jedva oslobodio pijanog vojnika sa ćilimom. Snaha Marija dodade kako vojnici pronose ulicama i druge stvari koje su uzeli iz napuštenih turskih kuća i koje prodaju našem svetu budzašto, čak i poklanjaju. Stara pogleda strogo, ispitivački, sina pa snahu.

- Nek prodaju kome hoće i nek kupuje onaj kome obraz podnosi. U moju kuću neće ni krađeno ni oteto, jer od tuđe nesreće niko sreće vidio nije.

Tu govor opet zape i večera se završi ću tanjem. Malo zatim Marija spremi svekrvi postelju i ode sa mužem u njihovu sobu, gde su deca već spavala.

Osuđena na život u sobi i na nepomičnost, baba Anđa ni inače nije volela noć ni spavanje, a večeras pogotovu nije mogla da nađe sna. Ima ljudi koje i najmanji dodir sa moralnom rugobom duboko uznemiri i posle ih dugo prati kao zadah fizičke truleži. Kad joj se učini da će uspeli da zaspi, odjednom se javi pomisao na odvratnog vojnika. Kraj njegovih nogu crven ćilim, a oko njega ružno i sumnjivo uezvereni sin i snaha.

Mora da misli na taj ćilim. Skrene misao na nešto drugo, pa se odjednom sama upita: "Odakle li ga je uzeo? Iz neke kuće? Možda iz džamije? Ko je

152

ostao da plaće za njim?" Može biti niko. Svakako ostala je praznina na mestu gde je bio prostrt. Ćini joj se da vidi tu pustoš.

Srdito rasteruje misao i silom sklapa oči, ali pred njom se, umesto mirnog i tamnog vira sna, razvija taj isti turski ćilim, prostrt širom i pun crvenih i zelenih šara. Upravo to i nije ćilim, nego beskrajno polje, nedogledni nizovi Turaka koji klanjaju na tom polju. Jedno vreme miruju klećeći, zaneseni, u molitvi, a onda dodiruju ćelom zemlju, povijaju se kao klasje koje se talasa unedogled.

Starica se prekrsti poluglasno i okrenu se na drugu stranu.

Ali tek što je zažmurila, pred njom se ukaza opet turski ćilim, razastrt do u beskraj, a na svakom od mnogobrojnih ćetvrtastih polja njegovog ornamenta po jedan odred turskih kopljanika za zatalasanom šumom kopalja iznad glava. Sve tako, odred za odredom, bezbrojna vojska niz beskrajno polje, do nakraj dalekog vidika.

- To je spremna osvetnićka vojska koja traži opravdanja i računa za svaku ukradenu stvar, za iglu kao i za ćilim, za ćilim kao i za kuću.

I opet se uzbuđeno okrenu na drugu stranu. Tako se nekoliko puta okretala s jednog boka na drugi, bežeći od groznićavih i besmislenih snoviđenja, dok nije najposlije uspela da svede san na oči.

Probudila se naglo, kao da je neko zovnuo. Od otvorenog prozora dolazila je jedva osetna struja svežine iz bašte. Osećala je ćelim telom da nije spavala više od jednog sata. Samo trenutak je, nepomićna i raširenih oćiju, gledala u tamu, a onda upali svecu i stade da prikuplja štake i odelo oko sebe.

Ćesto nam je potreban samo jedan sat onog prvog, najdubljeg sna, pa da sumnja sa kojom smo legli u postelju sazre u nama do jasnog saznanja i

153; i n; is probudi svojom oštrom jasnoćom. Gonjena nemirom, starica se spremala, a pred njom su se javljali likovi: pijani vojnik podmuklog izgleda, zbunjena snaha i ćutljivi sin; sve to jasnije i življe nogo sinoć u trenutku doživljaja. Kad se obukla, stala je da se diže, prvo na ruke a zatim na štake, služeći se ćitavim nizom malih veštih pokreta. Ima godina dana kako se nije ovako, bez ićije pomoći, sama digla. Sad joj je to pošlo za rukom. Samo joj je trebalo vremena, a pri tom je brzo disala od napora, nestrpljenja i ogorćene rešenosti. Kad se jednom uspravila, sve je išlo lakše. Ceo teret tela poćivao je na rukama i na štakama, a pored toga još se naslanjala na zid, po kome je milila zajedno s njom njena zbijena senka.

Vesto i lagano otvorila je vrata i zakoraćila štakama preko praga koji odavno nije prešla. Tako je uspela da pređe ceo hodnik, koji je slabo osvetlja-vala sveca iz otvorene njene sobe, sve do protivnog kraja gde su bila vrata njihove sobe. Na njima nestrpljivo zatutnjaše udarci njenih pesnica stisnutih oko štaka. Vrata se iznutra otvoriše. U sobi je bilo sparno i mraćno. Poustajali su - snaha pa sin. Glasovi im se mešaju, u njima strah i ćuđenje.

- Jesi li ti, nano? Šta je?

- Daj onu svijeću iz moje sobe! - vikala je starica ćvrstim glasom.

Snaha je u tami nešto šuškala i sklanjala oko sebe, pa se onda diže i prođe pored nje u drugu sobu, dok je sin, bunovan i raspasan, jednako mucao:

- Šta je, nano? Što nisi zvala? Šta je?

- Svijeću daj - odgovarala je stara. Oklevajući, snaha donese svecu; soba se ispuni

drhtavom svetlošću. Na sredini je stajao Petar, visok, mršav, razbarušen, dugih brkova. Dole prostrti

154

dušeci, na njima slatko spava dećak sa pesnicom na ustima, pored njega razbuđena devojćica Kata sedi i širom otvorenih oćiju gleda oko sebe.

Preko svega toga je preleteo starićin pogled i zaustavio se u proćelju sobe. Tu je bio razastrt crveni persijski ćilim i to samo polovinom, dok je druga polovina bila savijena na minderluku.

Starica zadržta na svojim štakama, tako da i sin i snaha pritrčase da je prihvate, ali ona priđe zidu i nasloni se na njega a njih odgurnu od sebe. Tako se dovuče do minderluka i sede, drhteći od napora i uzbuđenja.

Svi su čekali. Negde daleko puče puška usamljene straže. Tada starica udari desnom štakom o pod. Ono dvoje se pomakoše i tanke senke im se produ-žiše i prelomiše.

- Kupi ovo pa nosi napolje - govorila je starica glasom muklim od gneva i udarala jednako štakom po ćilimu.

Sin je pokušao da stvar objasni, da kaže nešto u svoju odbranu. Pijan vojnik je, kaže, bio uporan i nije htio, bar do sutra, da nosi dalje ćilim. Uostalom - rat je, ćilim je turski.

Ali starica mu nije dala da završi.

- Turski? Ako je turski, nije tvoj. Šta ste naumili vas dvoje, da begovski harem od ove kuće napravite? Tako ste počeli kuću da kućite! To te ova tvoja begovica uputila, je li? E, nećete za mene žive!

- Razvlači se, nano, roba. Pa ja mislim, kad će i onako propasti...

- A, to te tvoja plitka pamet uči! Nek se razvlači, nek istrune na sokaku, samo daleko od mene. Zar vas nije strah da vam djeca, gledajući ovo, hajduci i palikuće ne postanu? Vi ste ćilime počeli da primete, a ona će kuće i dućane otimati.

- Ovo je rat, nano . . .

155Ta nemoćna i u svojoj nemoći glupa primedba polmu 10 razjari staricu.

- Šta rat? Za koga rat, luda glavo? Jesi li ti ratovala, pa da sada plijen dijeliš? Ti misliš da se carevine valjda biju da bi takvi kao ti zaimali i tuđom mukom kuće zastrli. Kad vam prije tuđa sila i gospodstvo udariše u glavu?

Mislite li vi ovdje sa svijetom živjeti i umirati? Još se švapska vojska nije ni izula, a tebi već nije dobar onaj Marunovića iram, na kom si se rodio i koji ti je otac pošteno radeći stekao, nego tražiš gospodstva, i to tuđeg, kradenog. Džamijsko i komšijsko vam treba, je li? I mislite da to niko neće znati ni vidjeti, ili da ću ja, zato što sam ovako sakata, sjediti luda i slijepa, dok mi obraz gori i hajduci po kući vršljaju? E neće, sinko, biti tako. Nego iz ovih stopa da ste iznijeli tuđi ćilim.

Sin je još jednom pokušao da odloži stvar do sutra. Gde da ga nosi i kome da ga preda? Ali starica je imala za sve odgovor.

- Izbaci ga na sokak, pa neka nosi ko hoće tuđe i jeste.

Snaha je udarila u plač, sklappala ruke i klečala. Njoj je to bilo lako kod najmanjeg povoda savija se kao britva i pada na kolena.

- Nemoj, nano, prekltnjem te, u ovo doba noći da izlazi iz kuće, ubiće ga straža čim se pomoli na vrata.

- Kupi to pa napolje! - ponavljala je starica neumoljivo, i naslonjena na levu štaku izmahivala desnom odrešito i zapovednički.

Nastalo je savijanje ćilima, pa iznošenje, uz plač, uzdisanje i mnoge izlišne reći. Zatim su i staricu odveli u njenu sobu i svecu izneli. A na malu Katu, koja je sve to gledala raširenih očiju od ljubopit-

156

stva i straha, niko nije obraćao pažnju. Nju je ta nerazumljiva uzbuna duboko potresla, uplašila i, najposle, zamorila. I čim je ostala u mraku, klonula je pored usnulog brata i tvrdo zaspala. A sećanje na tu noć i na taj ćilim ostalo je u njoj duboko zakopano, kao jedan od najznačajnijih, nemirnih snova. I mislila je da je zauvek potonulo i nestalo. Ali eto ...

- Ajde, baba Kato! Ti zadrijemala, a gospodin čeka, ajde! - vikao je po drugi put služitelj gotovo na uvo starici koja je, oborene glave i u ćilim uprtog pogleda, bila zanesena u daleka sećanja, kao u najdublji san. Starica se trgla malo postiđena, pogledala oko sebe, kao probuđena, i nehotice podigla ruku kao da popravlja maramu na glavi i odelo na sebi. Zatim se zaputila preko crvenog ćilima u otvorenu kancelariju. A u glavi, njenoj slaboj, zanesenoj glavi, izbledeli i ispreturani svi oni lepo i ubedljivo smišljeni razlozi koje je bila spremila za gospodina potpredsednika.

157SVADBA

Zaboraviće se život kasabe za vreme ratnih godina, naročito za dve poslednje godine kad nije bilo bitaka ni krupnih događaja u njoj ni oko nje. Za-beležena su imena ljudi i cene žita, ali sve ostalo što je pokretalo i mučilo kasabu, taj svet u malom, nigde nije zapisano, a bleđi u sećanju. A tada se moglo najbolje videti kako kasaba živi, diše, pati i menja se, potpuno kao živo, izdvojeno biće. Oni koji su je tada videli, znaju dobro taj slabi dah kasabe i tu patnju u vazduhu, po zemlji i na licima ljudi.

U prvim ratnim godinama besnelo se, progonilo, stradalo, svetilo, pevalo, rasipalo, bunilo, i sad je svemu došao kraj. Prazno, crno i gluvo, kao posle grada, vatre ili strašne terevenke. Svet, kao probuđen iz ružnog sna na ružniju javu, ide na prstima, dušu uvukao u se a oči oborio. Uostalom, većina građana je ili rasuta po svetu ili leži na groblju. Tako se oni koji su još tu imaju da stide ili boje najviše odsutnih, a to je lakše.

Kako su svi odnosi poremećeni, svi poslovi stali ili izopačeni, svaki red i plan izgubljen, više se ni godišnja doba ne razlikuju ni svetkovine ne raspoznaju. Ljudi nisu odeveni kao nekad. Više nije la-

158

ko, kao nekad, raspoznati veru i stalež čoveka po njegovoj nošnji. Što je predratno na ljudima to je izbledelo i pohabano, što je novo to je vojničko. Tako je svemoćna beda zbrisala razlike i obukla većinu sveta u fantastičnu

mešavinu vojnih i civilnih dromjaka. Ni ulice nemaju stari izgled. Oko sago-relih i zapuštenih kuća raste neka travurina, mrka i tvrda kao sa drugog sveta. Tu su čitavi virovi tišine. Malobrojna goveda, sa zimušnjom dlakom, jedu tu travu koju ne mogu da zadrže u sebi. Stoke nema.

Retki dućani koji su ponovo otvoreni prodaju samo dva-tri bedna surogata i konac, gas i so. Bele se novi rafovi od grubih dasaka, sagrađeni posle pljačke ili požara. Ispod tih praznih rafova sedi neki nov gazda ili, ako je nekadašnji, on je presta-reo, ćutljiv, i očekuje pre smrt nego mušteriju.

Crkva je bez zvona i bez sveštenika. Na džamiju izlazi mujezin koji je još pre rata bio prestao da ukujiše, zbog starosti i sipnje. On ima u ratu, negde u svetu, sina i unuka, i sad doziva vernike glasom davljenika.

Konak, nekad lepa zgrada isreskog načelstva, sada sa izgaženim pragovima i zakrpljenim prozorima, ima izgled zloglasne kuće. Pored Konaka stoji dugačka niska zgrada sa gvozdenim rešetkama i ret-kim prozorima. Pred svakim vratima po jedan vojnik poslednjeg poziva, neobrijan i bled, sa bajone-tom na pušci, ali lanenim kolanom umesto kaiša.

To je sada magično središte kasabe. Sve što je još ostalo od života i pokreta - oko te zgrade se kreće. Ona se zove Aprozivacija. Ta nerazumljiva reč se izgovara pre spavanja i njome se zalažu deca ujutru. Oko te zgrade je zemlja utabana kao oko svetog mesta, i do vratnici su na njoj crni i uglačani od ruku, kao ikone koje hiljade i hiljade ljube i

159dodiruju. Nigde u blizini nema travke ni slamke. Sve lo svetina pogazi i raznese za svakodnevnih sakupljanja oko zgrade. Jer ovo je još jedini sabor i svetkovina koje narod slavi i održava snagom nagona i žestinom pokolebane ili učutkane vere.

Dva puta na nedelju stiže iz Sarajeva vagon sa kukuruzom i brašnom. Jedan četvrtkom, za građane, a drugi subotom, za džemate iz okoline. Samo, u poslednje vreme vagoni stižu neuredno, ponekad sa zadoenjenjem od dva-tri dana. Tada nastaje nemir u varoši i buna pred Aprozivacijom. Varoška deca lutaju povazdan oko pruge i vrebaju neće li ugledati poznati vagon sa brašnom. I kad ga spaze, nastaje veselje i klicanje kao da su vi-deli nekog rođenog i najmilijeg. Dečaci dižu ruke uvis, skaču od zemlje i mašu dugo svojim izblede-lim i probušanim kapama. Zatim trče na stanicu i kroz ogradu gledaju kako se sa vagona skidaju plombe i kako se vreće broje i toware. Čitav roj dece pođe za kolima koja vuku brašno, dok druga trče napred da obrađuju svet pred Aprozivacijom.

A tu od svitanja pa do mrklog mraka svet dolazi i odlazi, raspituje, moli, preti, ili prosto sedi i čeka, podvijenih nogu, gledajući tupo u svoje ruke na prolećnom suncu ili u pokovana vrata na magacinu. A kad se pojavi činovnik sa dvojicom pomoćnika, sve se sjati i gleda u njega kao u božanstvo od koga se očekuje dobra ili zla sudbina. A taj činovnik je i sam premoren, izmršaveo čovek koji već odavno nema ni snage ni volje da reaguje rna u kom smislu na sve ovo što ga okružuje.

Tada se straža podvostruči i narod se zgrne i zgusne kod vrata, kao testo. Kaplar, zapovednik straže, pritešnjen je uz vrata da jedva diše, i svaki čas upire ramenima i kolenima u masu.

- Red, narode! Mir, narode!

160

A narod mu odgovara još većim pritiskom i nerazumljivim mrmljanjem u kome ima i molbi i sa-veta i kletvi, bez broja i reda i smisla. Jedni viču da je juče otvoreno ranije, drugi izdižu visoko neke hartije, treći uveravaju da se zato ne otvara što se brašno izdaje nekim povlašćenim građanima koje puštaju na stražnja vrata. To izaziva čitav krug ogorčenja oko onoga koji govori. Ali pažnja se opet skreće na kaplara koga je sasvim prekrila masa, samo mu se dugački ruski bajonet niše nad glavama, čas brže, čas sporije, kao skazaljka na manometru koja pokazuje vibriranje mase. Sad mu se jedan čovečuljak, neodređenih godina, crn kao uga-rak, upleo među noge a rukama se hvata za bagla-me na vratima. Kaplar ga gura nogama i psuje.

- Šta ti ja radim? Vidiš da je svetina navalila! - viče nevidljiv čovek plačevno, ali ne pušta ba-glame.

- E eto, ti si mi ukreso u džan, takav starmali. Čini mi se da mi tebe nema, sve bi mi ovo ostalo lakše bilo. Ama da meni nije ove puške, ja bih tebi pokazao - viče kaplar i bije ga levom rukom, dok desnom priteže pušku uza se.

I narod zaboravlja sve što je do maločas govorio i vikao, i smeje se nevidljivom čoveku i kaplaru. Ali već nekoliko trenutaka posle toga stvara se nova graja i gužva oko dve žene.

Jedna udovica koja za sebe tvrdi da je pismena gleda žitnu kartu neke Ciganke.

- Pa ova ti je karta prešla i ne vrijedi više. Ovo je bilo za prošlu nedelju.

Na to Ciganka, užasnuta, primače kartu ustima, kao amajliju, zanese se od očaja i kako u onoj te-skobi nije mogla da padne, samo zabaci glavu, stade da koluta očima i da doziva histerično:

I. Andrić: Nemirna godina

161- Ah, ah! Ljudi, pomrijesmo! Neki susedi joj uzeše kartu da vide. Nastade prepirka o važnosti i pošto je uporediše sa ostalima nivrđiše da karta važi i da se ona pismena udovica prevarila. Ciganka odmah prekide zapomaganje i dođe sebi. Samo još brižljivo ispravlja i poravnjava zgužvanu kartu i zadihano govori:

- Ah, ženo, da od boga nađeš, što me prepade i istravi! Smrt me pređe, pa eto.

Ali stvari nisu uvek tekle ni svršavale tako glatko pred Aprozivacijom. Prava muka počinjala je tek sa prozivanjem imena i deljenjem brašna. Bilo je teških, nerazumljivih i bolnih prizora, i nikad se nije moglo predvideti šta se sve može desiti sa ovim ljudima izglednima tela i premorenih živaca. Sa praga, jedan pisar čita imena, a vojnici puštaju prozvano lice unutra. U magacinu je polumračno i zagušljivo, ali uzbudljivo kao u nekoj riznici, miriše na kukuruzno brašno stegnuto u džakove koji izgledaju kao da sjaj iz njih bije. Tu je vaga i tu su dva momka sa zasukanim rukavima i brašnjavim rukama. Svaka kuća treba da dobije po kilo brašna na nedelju i na člana porodice. Ali ni to nije prosto ni lako. Jedna mlada žena ulazi sa detetom na grudima. Zamorena i razdražena od čekanja. Podrhtavaju joj mišići oko usana. Mere joj kilo brašna.

- A za dijete? - pita ona oštro.

- Ovdje nema djeteta - kaže činovnik i pokazuje na teftar pred sobom.

- Ako nema tu, ima ga ovdje - odgovara jetko žena - do neki dan sam ga dojila, sada, da prostite, nemam čim. Moram da ga odbijem.

- Je li zakonito? Treba da krštenicu doneseš.

162

- Ko će meni dati na ovim vremenima krštenicu i sa čim ću ja da je izvadim? A dotle, zar dijete da mi skapa?

- Ništa bez krštenice - kaže činovnik i hoće da pređe na idućeg.

Tada žena baci vrećicu sa primljenim brašnom na pod, uze poluzaspalo dete i položi ga na sto između vage i činovnika.

- E, kad je tako, evo vam ga pa ga vi hranite. Kad je Carevina odvela ljude i uzela da hrani sibi-ja, onda mora da je tu zapisano i moje dijete.

Glas joj je rezak i drhti, a pokreti veliki i neočekivani, kakvi se vide kod žena u trenucima velikog gneva, straha ili ljubavi.

Činovnik koji i sam ima punu kuću dece, skače i širi ruke kao da se brani.

- Ne, ne dajte, vodite je!

Vojnici pritrčavaju. Narod se komeša. Jedan vojnik nevešto i pažljivo drži dete, a dvojica izvode ženu koja se izbezumila, ne od ovog sadašnjeg nego od nekog davnašnjeg, duboko naslaganog jada i gneva.

- A, a, tako? Ne možete mog čovjeka da nađete u knjigama? A kad ste ga poslali na frontu našli ste ga odmah. Moje dijete treba da skapa, a vaša imaju krštenice pa jedu, jedu ...

I pošto je nekoliko puta ponovila sa gnušanjem i mržnjom tu reč, provali iz nje odjednom silan glas novom snagom:

- ... jedu, u krv im se pretvorilo dabogdaaa! Vrišteći, u nastupu, među dvojicom vojnika koji su je pridržavali, otimala se i lomila i kidala im dugmeta i gajtane.

Sve je učitalo u sujevernom strahu. Činovnik je, poražen, pognuo glavu pod nezasluženom kletvom. Najposle, ženu umiruju, prskajući je hladnom vo-

li

163tlom i lešeći dobrim recima bez smisla i značenja. Vraćaju joj dete i sa njim kilo brašna. Ona sve prima smireno i pokorno. Još podrhtava i ne gleda nikoga u oči. Tako odlazi, stišćući na grudi dete i brašno, a svet je odmah zaboravlja i otpočinje ponovo svoje svađe i šale i guranje ka vratima iza kojih je hrana.

Drugi prizori koji su se odigrali bez gužve i vike nisu bili manje mučni i opasni.

Pred tezgom stoji stariji čovek, sedih gustih brkova i obrva. Oborio pogled i čeka. - Jokić! Jokić! Jokić!? - izgovara činovnik i prelazi pisaljkom spisak lica, stranicu po stranicu, od vrha pa do dna.

- Jokić! Jokić! Ne, nema vas na listi.

- Baš nema? - pita čovek i ne podiže pogleda.

- Nema. Idite u kotar pa uredite stvar tamo. Ajdemo dalje!

Starac je stajao još neko vreme, nem i nepomičan samo mu mišići na vilicama lagano igraju, kao da smišlja neku tešku odluku, pa se onda okrenu bez reči i prođe pored vojnika pa kroz sakupljeni svet, ne dižući pogleda. Svi su se sklanjali da ga propuste, a za njim je ostajao trag od njegovog teškog ćutanja kao pretnja. Da je reč rekao ili pogled podigao, bilo bi svima lakše.

- Dalje, ajdemo dalje! - vikao je činovnik, ali nije uspevao da rastera mučnu tišinu koja je ostala iza starca. Trebalo je nekoliko trenutaka dok se javilo prvo naredno lice sa spiska.

To je bio pijan čovek, nekadašnji krojač, odavno propao zbog pića, i kao poručen da razbije i zatrpa mračan utisak koji je ostavila nepomičnost starčeva.

Ukrutio se u stavu "mirno" i nastoji da se ne ljulja, pružajući kartu.

164

- Ti si pijan, Đorđe - kaže mu činovnik povišenim glasom - prodaćeš brašno za rakiju. Idi, neka ti dođe žena.

- Nisam, gospodine, velikog mi Boga - govori pijanac uzbuđeno, ganutim glasom - nisam, nego mi od ove trave, da prostite, došla crijeva tanka k'o cigar-čage, pa kad samo vidim piće, ja se opijem. Nisam. Dade mi jedan soldat ruma, koliko naprstak ...

- Ajde, uzimaj brašno pa idi! Brže!

Pijanac uzima kesu sa brašnom, svečano se klanja.

- Kako bih ja ... ono moje troje crvića ... fala vam, gospodine, do neba.

Tako izlazi, a lice mu sja od znoja i oči se pune pijanim suzama.

Ali, od svega je najteže bilo završiti posao i zatvoriti magacin. Iza onih koji su dobili brašno i otišli kućama, radosni kao da ga nikada neće pojesti, ostajala je uvek jedna desetina, ponajviše žena, koje ma s kog razloga nisu dobile. Dok je čovek zaključavao gvozdena vrata, među njima se dizao plač i kuknjava. Vešale su se činovniku o skute i vojnicima o kundake.

- Ne, gospodine lijepi...

Činovnik je rasterivao Ciganke i decu ali je bio nemoćan. Nit može da ih bije, nit pomažu reci. Kad je već uspeo da rastera Ciganke, koje svakog dana ponavljaju ovu scenu i nastoje da na lažan plač izvuku koju pregršt brašna, pred njega stade jedna žena, sva zablunjena, u izbledelej feredži. Govorila je šapatom kao što govore bolje muslimanske žene, savlađujući očigledno urođeni stid i obzir.

- Ja sam Memišagića nevjesta. Ima nas šestoro. Niđe muška. Ne znam za karte i spiskove. Ako znaš šta je nevolja ...

165 Tu joj se odjednom prekide i onaj slabi glas nečujnim i nevidljivim plačem, ali ona ostade pred činovnikom nepomična.

U neprilici, činovnik je širio ruke i gledao u svoje pomoćnike i vojnike. Niko se nije usuđivao da dirne ovu nesrećnu ženu i da je ukloni s puta, a Ciganke su, ohrabrene činovnikovim oklevanjem, skakale i grajale:

- I nama, i nama, gospodine. Ne samo njoj, i nama.

Vojnici su gledali preda se i očekivali njegove naredbe, a činovnik je, zaboravljajući vojnike i porodicu i dužnost i rat, želeo samo - da umre već jednom, da se izgubi sa ovoga sveta na kom svaki živ stvor treba svakog dana da jede.

Ali sutra je opet osvitao dan, i svi su bili na svome mestu, i sve se ponavljalo do sitnica. Samo, od juče se ceo taj posao u Aprovizaciji vrši uz muziku. Iz avlije prekoputa Konaka dopire od ranog jutra ciganska svirka. Dva bubnja i žurna. Bubnjevi biju muklo i jednolično kao dve mašine nejednake veličine, a na toj tamnoj pozadini žurna izvija tipičnu cigansku melodiju. Ta melodija se drhteći penje kao vodoskok, i sve izgleda da će se osloboditi i na vrhu te jednolične linije razviti u nov motiv, kao cvet, ali se umesto toga uvek ruši u sebe i zatim odmah počinje ponovo da stremi u visinu, bez nade i izgleda.

Na visokim tarabama oko Aprovizacije najatila se deca i uživaju gledajući u isto vreme gužvu oko magacina i svadbu, kolo i svirače u avliji prekoputa. Bosim nogama biju u tarabe takt, i glasovima jedni oponašaju veliki bubanj:

Dum - dara - dara, dđki - dđki, Dum - dara - dara, daki - daki!

166

a drugi mali:

Dum - dara, daki - dđki - dđki, Dum - dara, dđki - dđki - dđki!

Kuća prekoputa Konaka, velika i lepa, sa prostranom avlijom i divanom u mušepcima, bila je nekad bogatih Hajrovića. Oni su pomrli i raselili se. Ovo je poslednje što su prodali, pre nepunu godinu dana.

Kuću je kupio Ciganin Huso, zvani Kokošar. To su njegovi svatovi što se vesele od jutros bez prestanka.

Do pred rat taj Huso je preprodavao kokoši i jaja, sačekujući seljake na ulazu u varoš i noseći ćelu trgovinu u sepetu na leđima. Bio je visok na nogama i živih očiju, ali male i nakazne glave sa ulupljenim nosom ispod koga gotovo i nije bilo usne, nego se beleli široki gornji zubi.

Kad je objavljen rat, u ovoj kasabi na granici nastala je opšta zabuna, mobilizacija jednih i hapšenje drugih građana, gužva od komore i izbeglica, kaos od dostava i fantastičnih vesti. Dve protivničke artiljerije gađale su jedna drugu preko kasabe i širile bezuman strah koji se uvlačio ljudima u kosti i terao ih da čine gluposti i podvige, podlosti i junaštva. U toj pometnji, vlast je obrazovala "šuc-kor" od nevaljalih ljudi ili pijanih mladića, dobrim delom Cigana. Tada je kasaba videla Husu Kokošara kako sa karabinom na leđima, na besnom konju, juri u luđačkom trku kroz čaršiju.

Ali borbe su bile kratke i nezatne, frontovi su se doenije pomakli daleko i kasaba je ostala u Austriji. Tako je stajala jedno vreme, ničija, napu-

167 Slona i porušena, dok svet nije počeo da se vraća kućama.

Među prvima vratilo se i Huso Kokošar, jer nije bio za vojsku. Vršio je neko vreme dužnost šucko-ra, obilazio sa vojnicima, koji su bili stranci i ne-vešti kraju, po selima i tražio sakriveno žito i oružje. Idući tako od sela do sela, on je počeo da kupuje od zaostalih žena i staraca ovčije i jareće kožice. Svet je davao jevtino, više kao mito nego kao espap. Kad se vratila redovna žandarmerija i šuc-kor ukinut, Huso je nastavio svoju trgovinu i, brzinom koju poznaju samo ratna vremena, obogatio se, dok su svi nekadašnji trgovci ponestajali ili životarili.

Izmenio je izgled i držanje. Zaodeo se. Na nenaviklim nogama nove kundure. Opasao se širokim stambolskim pojasom jarkih boja. Oko vrata srebrn lanac i crn gajtan, na jednom je sat a na drugom velika kesa od platna iz koje isplaćuje seljake i radnike za robu i prevoz. Ponekad je svečan i ozbiljan i gotovo uspeva da sastavi donju usnu sa gornjom, tako da mu zubi vire samo polovinom, a ponekad drzak, nasmejan i razmetljiv.

Niko ga više ne zove Kokošarom, nego onako kako mu pečat i firma glase: Husein Huskić. Njegovi radnici i oni koji imaju šta da ga mole zovu ga Huseinaga. Upisao je znatnu sumu državnog ratnog zajma. S vremena na vreme, pomoću svojih veza i u zamenu za kože, nabavi po vagon krompi-ra ili pekmeza i razdeli sirotinji. Kad ode u Sarajevo sa robom, on pije sa sebi sličnim ratnim trgovcima i bogatašima.

Ovoga proleća Huso je kupio gospodsku kuću Hajrovića, usred čaršije, i preselio se u nju iz Ciganske mahale. Tom prilikom pustio je svoju ženu Mejru. To je bila razroka, stara i ružna Ciganka,

168

koja se kao većina Ciganki nije krila i kojoj je on odskora naredio da nabavi zar i da se pokrije. Huso se oženio njom na nekoliko godina pre rata. Bio je tada vrlo mlad i ona je bila starija od njega. Do-nela mu je jedan kućerak i kovačnicu, što joj je ostalo od oca. Dece nisu imali.

Sad, kad je sudbina život Huse Kokošara izme-nila iz osnova, ova žena nije bila nimalo u skladu sa njim i sa svim što je oko njega. U novu kuću on je resio da unese novo pokućstvo i prostirku, i no-yu ženu, mladu i rotkinju, kakva njemu treba.

Otišao je kadiji i izjavio da pušta Mejru, vraćajući joj sve što je donela i dajući dragovoljno još i malo mesečno izdržavanje. Odmah iza toga isprosi je i privenčao devojku iz dobre turske kuće iz Dušča. Bila je čvrsta i plava, siročić bez oca i majke, i Huso se lako sporazumeo sa rođacima kojima je bila ostala na teret.

Da bi svadba bila što svečanija i što više sveta došlo i videlo, Huso je uredio da se piruje u njegovoj novoj kući u čaršiji. U ovoj umrtvljenoj kasabi našlo se dosta sveta da ispuni Husinu kuću, punu svega. To je bila ponajviše mladež koja, ma kakva bila vremena, mora svoje da odigra i otpeva, a zatim Cigani i razni svet bez vere i obraza. Tako je otpočela ona svirka i pesma pored Apro-vizacije.

Mejra, koja je kod kadije smireno primila svoju sudbinu, trgla se odjednom i počela da se buni, da plače, da obilazi Husu, na dućanu i kod kuće, da ga preklinje da je ne goni, da mu čini prekore bez kraja. Išla je za njim kao senka.

I dok su bili muž i žena, već od samog početka, nikakve veze između njih nije bilo. Još dok je preprodavao kokoši po kasabi, on nije govorio sa njom

169drukčije osim ponekad štapom i šamarom. Otkako se .atrgovčio i zaimao, ne viđa je uopšte.

Ali sada, kad je formalno pustio i kad je mogla tla živi kao i dosad, samo lepše, Mejra je najednom pokazala neočekivan, nerazumljiv i besmislen otpor. Opšte ludilo koje je zahvatilo svet i kasabu i od Huse Kokošara načinilo Huseinagu izvoznika, kao da je zarazilo i ovu plitkoumnu ženu i počelo da radi u njoj kao nezdrav kvasac.

Taj brak, koji stvarno nije nikad ni postojao, bio je sada potpuno pravilno raskinut. Huso je učinio sve što zakon traži - i više od toga. Pa ipak, žena je sa uporstvom, kakvo mogu da imaju samo ljudi ružni i male pameti, od Huse tražila i moljaka da je ne pušta, nego da je zadrži i pored nove žene. Nije vredelo urazumljavati je. I Huso je okretao glavu od nje.

Ali na sam dan svadbe, kad je u avliji igralo jedno kolo a drugo na divanani, i grmeli dvoji Cigani da se čulo nakraj kasabe, u avliju je došla Mejra u svom žaru od zagasitomodrog čita, sela na jedan kamen i ostala tako nišući se gornjom polovinom tcla, kao nad pokojnikom. Pored nje promiče kolo u kom je svak, kao šlep, zauzet samim sobom i svojom radošću od ritma i pokreta. A sa divanane se čuje mukla jeka podnica od drugog kola. Tamo igraju samo žene i biju nogama u belim čarapama. A u jednom uglu stoji mlada, nepomična, prekrivena duvakom. Topot ženskog kola sa divanane draži mladiće u avliji ispod njihovih kundura odjekuje kaldrma. Ta se dva zvuka mešaju i izazivaju kod igrača želju da igra što duže traje, kao sjedinjenje radosno i dugo.

Svuda, u kolu, po kući i u avliji, viđa se Huso, zagrejan i nasmejan, drzak skorojević, koji nudi i časti sve oko sebe. Kad naiđe pored Mejre, on se

170

smrkne i ne zaustavljajući se govori s prigušenim besom, unjkavo, kao ljudi bez resice:

- A ti zasjela? E, baš sjedi. Provedi i ti svoje. I odmah prima raniji nasmejan izraz, idući od gosta do gosta.

Čim svirka stane, kroz radostan žagor i iskašlja-vanje igrača čuje se lagano lelekanje Mejrina, isprekidano uzdasima.

- Ej, dobra sam ti bila nekad, Huso, dobra sam ti bila. Jadna ja! Zajedno smo kuću kućili i dever deveral. Uh, huuu!

Tako ona u isprekidanim rečenicama i jaucima slika neki savršen brak koji nema ničeg zajedničkog sa njenim življenjem sa Husom. Čim neko obrati pažnju na nju, ona počinje glasnije da govori. Ljudi i žene joj prilaze, teše je i savetuju da ne čini to čudo koje se nije videlo i da ide kući. Ali ništa ne pomaže. Huso naređuje da se svira i igra, i tako je žena opet osuđena na jecanje koje niko ne čuje. Kako mrak pada i razigran svet se sve više zagrejava, zaboravljaju svi pomalo na Mejru, koja ne odstupa sa svoga mesta ni od svoga naricanja.

Među prvima koji su došli sutradan bila je Mejra. Samo ovoga puta je sa njom došao njen polu-brat, neki Rizvan, lukav i kratkovid Ciganin. Mejra je sela na kamen na kome je juče presedela ceo dan, kao da je to njeno utvrđeno mesto na pozornici. Huso se namrštitio, ali se pravio da je ne vidi. A kad se za njom pojavio Rizvan i hteo da razgovara sa Husom o Mejri i njenoj sudbini, Huso je, razdražen od pića i bdenja minule noći, planuo gnevom koji je dugo krio i gušio.

- A, ti si taj što podgovara ovu kukavicu! Uхватili su se u "koštac, ali je Huso uspeo, rvući se sa njim, da otvori avlijska vrata i da ga baci li-

171čem na uličnu kaldrmu. Kad su ga digli, bio je sav krvav. Takav je otišao pravo u Konak prekoputa. Tamo su mu povezali rane i saslušali ga.

Još istog jutra predstojnik je pozvao Husu. Novi bogataš je dobro stajao sa vlastima, naročito sa vojnim, ali povrede Rizvanove bile su teške, a tuča javna, pred licem cele čaršije. Osuđen je odmah na tri dana zatvora. Nudio je novac, ali nisu hteli da prime, jer to nije bila Husina prva tuča. Dato mu je da do večeras završi svadbu i da sutra nastupi zatvor.

Kokošar je besneo, zadihan i ljutit, pretrčavao je iz Konaka u svoju avliju i natrag, ali predstojnik, spečen i tvrd Nemač, bio je neumoljiv i nepokolebljiv. Tada je Huso počeo da pije, da sabire i dovlači sve nove goste, da ih časti i da naređuje sve nova kola i pesme.

Na svom kamenu Mejra je sedela nepomična, i videlo se da se ne bi pomakla s mesta kad bi znala da će se pola kasabe isklati zbog nje, a ne Rizvan i Huso.

Kokošar je praskao. U svom prkosu naredio je da se veselje ne prekida za sva tri dana dok on bude u zatvoru ležao. Pretio je da će sve po kući pobiti ako se samo za jedan sat prestane da služi jelo i toči piće. Vikao je sviračima:

- Tri dana da svirate. Dekike ne smijete stati. Hoću da vas čujem povazdan. A vaša se zna. Ne žalim da platim. Neka pamti svijet Husinu svadbu!

I grli se sa prijateljima, trči do mlade, i ne zna šta će sa sobom od srdžbe i radosti i nekog oseća-nja veličine koja ga razapinje, pa mu se čini da je veći od kasabe i da mu grudi dotiču brda oko varoši.

Svet je malko zbunjen. Neki su napustili svadbu. Ali većina, gladna toplih jela i željna igre, ostala je i dalje.

Svirači nisu prestajali.

172

Huso je drsko i veselo ušao u nizak polumračni zatvor u Konaku i ne gledajući Jusufa, čuvara, koji mu je zbunjeno otvorio vrata. Kako je jedina ćelija bila puna nekih osumnjičenih seljaka sa Stoca, koji su čekali da budu upućeni u Sarajevo, Jusuf je odličnog gosta zatvorio u svoju malu sobicu u kojoj je bio krevet i odžak u kom se pekla kafa.

Tu je Huso prespavao do pred podne, kad mu je Jusuf doneo ručak. Za ručkom on je predložio Ju-sufu jedan dobar posao. U vremenu dok predstojnik i činovnici nisu u Konaku od dvanaest do tri sata posle podne, Jusuf će njega pustiti da ode do kuće prekoputa, na jedan sat da "obiđe čeljad" i vidi da li su mu gosti dobro posluženi i da li je sve u redu.

U prvi mah Jusuf je odbio. Ne može. Sedamnaest godina carske službe, sve strogo i sve uredno, kako propis zahteva, pa sad takav nered. Ne, ne može. Činiće mu ovako sitnije usluge, ali to neće. Tada mu je Huso kratko ponudio vreću brašna. Jusuf je pomislio na svoju kuću. Četvoro njegove odrasle dece! Osim toga, iza sina koji je poginuo na Galiciji ostala mu snaha sa unučetom. Na nesreću, znala je da čita i kad je u novinama pročitala ime svoga muža među poginulim vojnicima, prevrnuła je pameću i do danas nije sebi došla. I njoj i detetu treba hrana i posluga.

Jusuf je pomislio na sve to, pa ipak ne bi možda popustio, ni učinio ono što nikad nije, da ovaj Huso nije ovako nasmejan i drzak, čovek kome je sve lako i sa kojim sve izgleda prosto i moguće.

- Ne vodi brige, Jusufe, tvoje se zna.

Pred tom čarobnom rečju Jusuf je popustio. Huso je držao zaštitnički ruku na njegovom ramenu i gledao, nasmejan, odnekud s visoka, s visoka na Jusufa dole u nizini, gde nema smeha i gde nikad nije 17Zluc. brige i bojazni. A Jusuf je zaista izgledao jadno, s; i svojim žutim brkovima u žutom licu, pola obučen u svoje narodno odelo a pola u neku izlizanu uniformu.

Kad tako jedna vlast, i sa njom jedan red stvari, dotraje i oslabi i počne da se ruši, njeni službenici ne samo da olinjaju odelom i opremom, nego se odnekud i fizički promene. Utanji im se glas, uznemiri pogled, poviju leđa i kolena, kao da im neka nevidljiva tavanica iznad glave ne da da se isprave. U takvim prelaznim vremenima svi se odnosi po-mere. Tada se ne zna pravo šta je dopušteno a šta nije. Tada je sve moguće. I tada se podignu i osile kokošari.

Oko jedan sat posle podne Huso je pretrčao ono nekoliko koraka što dele Konak od njegove kuće. Za njim je ostao Jusuf u maloj sobici, čučeci pored odžaka kao da je on osuđen. Savest mu je bila nemirna i gorčalo mu je u ustima brašno koje još nije ni dobio.

U Husinoj avliji upravo su delili pečenje i komade tako retkog i dragocenog hleba. Svirači su se spremali da prestanu sa svirkom i da se i oni založe. U tom trenutku naglo i neočekivano otvorio je avlijska vrata Huso i isprisivši se, nasmejan, stao na pragu, kao velikodušan pobednik.

Nastade trka i klicanje. Svirači povisiše ton. Svi su se iskupili oko Huse, zapitkivali ga, čestitali mu, hvatali ga za ruke i tapšali po leđima. On je odgovarao smehom koji je ličio na groktanje. Sam je poveo kolo, življe i brže nego ijedno dotle. Sve se hvatalo u igru. Poneki Ciganin, ne hoteći ostaviti dobar deo koji mu je zapao, igrajući u kolu držao je u zubima, kao pas, svoj komad mesa ili hleba.

Zatim je kolo produžilo igru bez Huse koji se pustio i pošao da obiđe mladu. Pre nego što je do-
174

šao do stepenica naišao je na Mejru. Sedela je na istom kamenu, pored jednog od stubova koji su držali divananu, kao kip koji se niše. Smrknuo se.

- Ti opet!

Žena se samo klatila i mehanički naricala.

- HUUUSO, toliki so i ljeb ...

- Hajde, čisti iz avlije, kažem ti. Nemoj da mi plašiš svijet.

I prošao je pored nje i ustrčao uz zastrte stepenice do mlade oko koje su bile okupljene žene. Neke se pokriše, neke skloniše u stranu. Huso je, sme-jući se grohotom, vadio iz širokog pojasa pune šake malih zelenih novčanica od dve krune, koje narod zove leptiriće, i bacao ih u krilo mladi koja je sedela i dalje nepomična kao indijsko božanstvo.

Nije znao šta bi pre uradio, darovao ili kazao. Trčao je preko doksata i kroz mušepke vikao onima u avliji:

- Kolo! Kolo!

I tek što je to izgovorio, strčao bi u avliju i sam. Prolazeći pored Mejre, doviknuo bi joj da već jednom ide iz njegove kuće, ali bi je odmah zaboravio, hvatao se u kolo i tu đipao nevešto i preterano.

Kad je bilo vreme, Huso je izvadio svoj srebrni sat iz nedara, video da su dva sata blizu, još jednom oprtrčao sve i vratio se u Konak kako je i došao, da teši i razveseljava potištenog i brižnog Ju-sufa, svoga čuvara.

Tako je za tri dana Huso izlazio iz zatvora na sat-dva. Sve te dane čast i kolo u njegovoj avliji nisu prestajali nit je svirka umukla. I posljednjem detetu, nakraj kasabe, na Povjestači ili pod Mej-danom, žurne i bubnjevi su za ta tri dana uterali kroz uši u svest neodoljivo i neizbrisivo sećanje na Kokošarevu svadbu.

175A uz pratnju svirke iz Kokošareve avlije, odmah do njegove kuće, Aprovizacija je svakog dana nastavljala svoj čudni posao, nastojeći da sa nekoliko džakova brašna zatrpa nezajažljivu i neutoljivu glad naroda. Činovnik sa previjenim kolenima i kičmom, njegovi pomoćnici, mrzovoljni i oguglali kao grobara, i vojnici što zaudaraju na zapršku i kiseo tajin, prozivali su, delili, tukli ili objašnjavali, svaki po svojoj dužnosti i naravi. A narod je nagrtao u tu novu bogomolju, s razlogom ili bez razloga, i uvek tražio, uporno i slepo. Histerične i ne-srećne žene dolazile su tu samo da bi mogle da se jadaju i svađaju. I psi i ptice su se sakupljali tu u očekivanju da se negde prodere neka vreća i prospe malo žita ili brašna.

Dve kuće dalje od Aprovizacije držao je dućan Salihaga Međuselac. Duševan i veseo čovek, negda jak trgovac i dobar gazda, sad je bio upropašćen ovim ratom. Dve su mu kuće izgorele za vreme borbi i u dva maha su omu vojske pljačkale dućan i magaz. Sad je sedeo u dućanu gotovo bez robe i mušterija. Bio je omršaveo i posedeo, ali uvek čist, sa nasmejanim očima.

Na njegovom dućanu bi ugledniji ljudi sedeli i čekali kad imaju neki posao u Konaku ili Aprovi-zaciji. I sad scde dva postarija Turčina. Puše, ali kafe nemaju, i razgovaraju sa Salihagom. Kao ceo svet, i oni govore o Husi i njegovoj svadbi. Pređu na druge razgovore, ali ciganska svirka i dernjava vraćaju ih opet na to.

- Došlo vrijeme da čaršije nestane i da se ci-ganluk u nju preseli.

Svi se slažu.

- Mnogo ljudi treba da se razdućani da se jedan kokošar zadućani - kaže Salihaga mirno, bez imalo jetkosti.

176

- E, jeste, mnogi se tor zazelenio dok se njegov zabijelio - kaže prvi gost.

- Firaun k"o firaun. Opet ćeš ti njega vidit đe bos preprodaje kokoši i obija pragove - veli drugi u želji da kaže nešto utešno što umiruje.

- Pa to i jeste zlo i nevolja što čovjeku prođe vijek dok vidi Husu firauna kako od kokošara postaje prvi čovjek i kako se opet vraća u svoj fira-unluk - kaže onaj što se teško miri sa sudbinom.

Na to starac tumači naširoko kako ima neko pre-danje da božje providenje, koje budno bdi nad ovom zemljom i ljudskim sudbinama, zaklopi oči svakih sto godina, otprilike, na nekoliko trenutaka koji za nas smrtne znače nekoliko godina. I tada sve na ovom svetu krene naopako. Zli zavladaju a dobri im se pokore, nevaljali i maloumni progovore a čestiti i mudri umuknu, pravoverni izgube nadu i pravac u životu. I da tako potraje duže, sve na zemlji bi se ucervalo i propalo, dete u majci i seme u zemlji. Ali Bog se smiluje, te se opet sve ispravi i okrene na dobro. Bog jedini!

Kad se iscrpu svi ti razgovori, oni pričaju ma o čemu, samo da bi morali što manje da obraćaju pažnju na svirku, da zaborave i zavaraju sluh. A muzika trešti kroz napola zatvorenu i zaspalu čar-šiju.

Trećeg dana pred večer, kad je Huso, na nečije zauzimanje, pušten iz zatvora, nastalo je još luđe veselje. Ali pre nego što će pasti mraik, i svet pred Aprovizacijom i posetioci Međuselčeva dućana čuli su kako se svirka prekinu i pesma stade naglo i neočekivano, i kako se razleže neka vriska i dozivanje. Ali sa prvim mrakom sve se opet nastavilo, još jače i neobuzdanije.

Kad je Huso pušten, za čitavu noć ranije, i kad je došao kući, video je da je Mejra još uvek na svom

12 I. Andrić: Nemirna godina

177 kamenu. Nastala je opet kratka i žučna prepirka. 11 us" je terao ženu da mu ne kviri svatove, a ona je samo kukala.

- Kud sam pristala? Ni u goru ni u vodu.

- Kud god ti drago. Eno ti i Rzav i Drina, pa biraj. Samo mi se skidaj s očiju.

Malo je ko među zvanicima primetio kad se Mej-ra izgubila iz avlije. Ubrzo posle toga razleglo se dozivanje sa jalije, a zatim su u avliju upala neka mokra i prašnjava deca.

- Skočila Mejra u Rzav! - vikali su dečaci svojim jasnim veselim glasovima - eno je vade ribari, Gazija i Sumbo. Kolo je zapelo. Svet se zbunio i uskomešao. Naj-posle, stadoše i muzike, prvo ona u avliji, pa zatim na divanani. Posle šuma i buke, tišina je izgledala duga i duboka, iako su ljudi zapitkivali i žene puštale kratke uzvike i uzdahe.

Razjaren, mašući oko sebe rukama, Huso je istrčao na sredinu avlije i viknuo iz svega glasa:

- Niko neka ne ide. Ta se neće utopiti. Ja sam garant. Neće to ni vatra ni voda. Pustite hairsuza nek ide kud je pošao. Fatajte se u kolo. Udri, Suljo!

Glas mu je bio odlučan i ubedljiv, ali veselje nije htelo da se vrati. Svirači su poslušali, ali kolo nije moglo da se sastavi i krene. Ma koliko da je to ci-ganluk i ološ, nikome se ne igra. Huso se pravio da ništa ne primećuje i hteo je da zadrži goste i raspoloženje na svaki način. To mu ne bi pošlo za rukom da se na avlijskim vratima nisu pojavili oni Cigani ribari, Sumbo i Gazija. Pojedini delovi odela na njima bili su mokri. Obojica su bili nasmejani. Služili su ih rakijom, a oni su pričali o Mejrinom tobožnjem davljenju.

- Pa eto, malo je ona plivala, malo je mi vukli. Glavu nije skvasila. Samo viče: mrtvu me nosite, a

178

jednim okom gleda đe je plićina - šale se ribari, poznati obešenjaci i pijanice.

Svet se pomalo smejao. Neki su pogledali na vrata kad će ugledati Mejru, ali ribari su ih umirivali. Otišla je kući čim su je izvukli. I još se sećala: tu sam, kaže negdje ostavila nanule.

Svi se smeju. Huso časti ribare. Svet se sada stvarno raspoložio. Veselje se vraća. Počinje svirka kao i pre ovog ciganskog davljenja. Iz Ciganske mahale oni su već preneli ovamo svoje firaunske običaje bučnih svađa i naglih mirenja.

Mrak pao. Gore dve vatre. Svi pevaju složno.

Ispod doksata sedi Huso na jednom buretu, kao na prestolu, i sve nadgleda i upravlja. Razdragane zvanice, Cigani i drugi siromasi i besposlenjaci, gledaju u njega sada sa još većim poštovanjem, gotovo pobožno, kao u više biće koje živi kako hoće i radi šta hoće, koje ne samo što može da kupi sve njih iz temelja, izlazi kad mu je volja iz hapsa, i drma čaršijom, nego zapoveda, evo, i vodi i samoubicama, ničim se ne da zbuniti i sve zna i predviđa bez kolebanja i pogreške. Trepćući gledaju u njega kao u silu kojoj nema kraja ni mere.

Aprovizacija je zatvorena, svet se razišao. Čar-šija zamrla u prvom mraku, bez ljudi i svetlosti. Sja samo Husina avlija i u njoj kolo tutnji i bubnjevi ječe, a žurna izvija uvek istu melodiju koja se neprestano i uzaludno propinje u visinu.

12

179 ŠTRAJK U TKAONICI ČILIMA

Štrajk u državnoj tkaonici čilima bio je više kao neka proba otpočet bez pravog plana i potrebnih predviđanja, on nije mogao uspeti, ali je i svojim greškama poslužio docnije dobro spremljenom štrajku u Fabrici duvana.

U čilimari je počelo ovako.

Osamdesetak radnica sa leve obale Miljacke, na kojoj je bila i tkaonica, bile su tako slabo plaćene, pomisao o povišenju plate bila je za njih, kao davnašnji san, tako privlačna da ih nije trebalo nagovarati da povišicu traže. Veselo i neoprezno postavljale su one svoje za-htcvc, a kad su zahtevi odbijeni, njihovo oduševljenje i borbeno, ali nevešto vodstvo odvelo ih je odmah zatim u štrajk koji njihova beda i njihovo slabo iskustvo nisu mogli dovesti po pobeđe. Radnice su ušle u štrajk ne znajući, u većini, ništa o smislu i o metodama toga načina borbe. Već prvog dana njih petnaestak je došlo i radilo.

Sutradan je vlada naredila direktoru da pozove radnice na dogovor. Sve su došle. Tada, umesto svakog dogovora pojavila se grupa policajaca pred fabrikom. Jedan je ušao unutra i sa pripremljenog spiska pročitao imena i pozvao te radnice da pođu sa njim na policiju, a ostalima je rečeno da će

180

i na njih doći red ako se ne vrate na posao. Nastalo je ustrašeno ćutanje. I sam direktor bio je iznenađen. Radnice su se zgleđale iznenađeno i bespomoćno. Izgledalo je kao da će se sve svršiti gluvo i bez reci otpora, ali tada jedna postarija radnica od neuhapšenih viknu:

- Pozivate nas na dogovor, pa onda na prijeveru hapsite. To je sramota!

I odjednom sve pretegnu na tu stranu sve radnice, uhapšene i neuhapšene, čak i neke od onih koje su juče radile, stadoše da viču, mašući rukama:

- Sramota!

- Prevarili ste nas!

- Pustite nam drugarice!

Jedna omalena žena, prčasta nosa i krupnih očiju u kojima su sjale suze, ali uporedo sa vidljivim osmejkom, izdvoji se, stade na neku stepenicu i, mašući rukama kao dirigent, viknu sugestivno:

- Dolje policija!

Otkad postoji, ta se zgrada nije prolomila od takvog urnebesnog kakav je nastao sada.

Malokrvne, blede od uzbuđenja, radnice nisu mogle site da se naviču te čudne, nove reči koju one izgovaraju prvi put.

- Dolje! Dolje! Dolje!

Izgledalo je da se svakoj od njih, dok to viče, otvaraju vrata iza kojih je upravo ono što je oduvek najviše želela, i stoga svaka ponavlja tu reč da bi ta vrata ostala što duže otvorena, i da bi ona tako mogla što duže da gleda predeo svojih davnašnjih snova.

Policajci su bili zbunjeni i neočekivanom smelo-šću ovih žena i žestinom njihovog ogorčenja. Ipak su uspjeli da izvedu petnaest uhapšenih radnica i da ih odvedu u policijski zatvor, dok su se za njima orili povici ostalih.

181- Dolje, dolje, dolje policija!

Sutradan su došle na posao svega četiri radnice. Direktor je morao narediti da se i one vrate.

Uhapšene radnice puštene su posle dva dana iz zatvora, a odmah zatim uhapšeno je drugih petnaest. Rečeno im je da će ih tako na smenu hapsiti sve dok se ne vrate na posao.

U zatvoru su se radnice držale hrabro. Pevale su po ceo dan. Sve okolne ulice orile su se od njihove pesme.

Čuvari su ih grdili, bilo je i šamara. Pojedine su odvođene u mračnu ćeliju sa tvrdim logom, zvanu "dunkl". Ali ni to nije pomoglo, jer su ostale još više dizale glas da bi pesmom tešile onu koja je u dunklu.

Ljudi su se iskupljali na ulici da slušaju kako uhapšene "čilimuše" pevaju. Policija je rasterivala svet i pri tome su nastajala nova hapšenja, a svet se ipak nije dao rasterati, nego se skupljao na drugim mestima, malo podalje.

U kancelarijama policijske direkcije teško se radilo. Direktor Kotas, ogroman čovek sa mrkom bradom prosečenom po sredini kao u cara Franca Jo-zefa, bio je izvan sebe od besa. Naređivao je da se zaustavi to pevanje, koje je iz zatvora dopiralo do njega kao nepodnošljiv lelek i smetalo mu u radu, sramotilo ga pred strankama koje je primao.

A radnice su pevale. Kratki prekidi nisu značili za direktora odmor, jer su prolazili u nervoznom očekivanju nove pesme.

Ne znajući još nikakvih borbenih pesama, one su pevale svoje obične pesme, ženske, ljubavne, kojih su pune sirotinjske kuće po Bosni. Ali glavno je da ne ćute i da neće da umuknu.

Razdražen, direktor Kotas zove adjunkta Baranjskog i traži da mu se prevede tekst neke od tih

182

pesama, bar da zna šta pevaju kad već nema mogućnosti da ih učutka.

Nastaje trka po kancelarijama. Sašaptavanje, dogovaranje. Konsultuju "urođenike", sve do služitelja. Najposle uspevaju da kako-tako na nemački, onaj nemački jezik koji se govori i piše po bosanskim kancelarijama, prevedu dve sevdalinke.

Vladimir pl. Baranjski je nesrećan što je njega zapala dužnost da direktoru tumači taj tekst. On je dendi viših činovničkih krugova u Sarajevu, uzor muške mode i otmenog ponašanja. Otac mu je poznat mađaron i visoki činovnik u Zagrebu, za vre-me bana Kuena Hedervarija.

Visok, mršav, sa monoklom na levom oku, koji sada nikako nije hteo da mu miruje, Baranjski je još jednom popravio kravatu, izvadio nervozno monokl, iskašljao se i, dva puta kucnuvši na neki naročito pažljiv i subalteran način, ušao u direktorovu kancelariju, sa dvostrukim tabakom plave službene hartije.

- No, je li ta mudrost najposle prevedena? - upitao je nabusito direktor.

- Molim, gospodine direktore, prevedeno je, to jest što god se bolje takve ... stvari mogu prevesti, prevedeno...

- No, dajte ovamo.

Onda je Baranjski, povijen i nagnut nad direktorom koji je sedeo zavaljen u širokoj stolici, počeo sa snebivanjem koje je prelazilo u stid da čita prevedenu bosansku sevdalinku.

Propjevala bulbul ptica ■- misli zora je; Ustaj Fato, ustaj zlato, spremaj darove! Ja sam luda, ja sam mlada, pa ne umijem. Kad si luda, kad si mlada, što se udaješ?

183U provodu, koji je čitao Baranjski, ta četiri stiha bila su iznakažena i zvučala jedno i smešno. Sve je lo bilo kazano suvom zvaničnom prozom, prevedeno u jedinjenim naporima policijskih činovnika, ne-vešto i naopako prevedeno na nemački ili, bolje rečeno, na kancelarijski jezik austrijskih vlasti, i na svašta je ličilo samo ne na pesmu.

Kod četvrtog stiha direktor planu i grubim pokretom i ostrim luzvikom prekide Baranjskog.

- Glupost!

Skočio je ljutito i vikao kao oficir pred četom. Hodao je po sobi i skandirao, vičući po jednu reč uz svaki korak. - To je isuviše glupo! Ili vi niste sposobni da prevedete tu glupu pesmu, onda ne znam zašto ste uopšte tu, ili one zbilja pevaju ono što tu piše, onda ... onda ... onda zaista ne znam šta da mislim.

Baranjski je stajao kao osuđenik; na njegovom mršavom bledom licu izbili su crveni pečati, a oči oborio zemlji, kao da je on odgovoran za sve i kriv što, eto, njegovi sunarodnici izmišljaju i pevaju takve stvari. I on se zaista u dnu duše osećao po-stiđen i sav umanjen pred ovim snažnim čovekom krupna glasa, ohola pogleda, zapovedničkih pokreta, čija je nadmenost njemu izgledala tako prirodna i tako nedostižna.

Baranjski je izišao ni sam ne zna kako iz direktorove kancelarije, izgubio se zajedno sa svojom modrom hartijom i nesrećnim sevdalinkama, išče-zao kao što voda ispari na suncu. Trebalo mu je vremena da se sabere, tako se malen, zgužvan i ne-srećan osećao. Čim je došao u svoju kancelariju istrljao je ruke i lice kolonjskom vodom, prešao četkom preko glatke i sjajne kose, podupro lice

184

monoklom, probrao cigaretu i zapalio. Bacajući širokim, smelim zamahom ugašenu šibicu i odbijajući daleko od sebe prve dimove, on je opet našao svoje pokrete svetskog čoveka kome su se divili sarajevski bogati građani, mnogi činovnici, pa čak i neki oficiri.

A kad je jedan od mladih činovnika ušao u njegovu kancelariju pažljivo i tiho kao što je on ulazio u Kotasovu, Baranjski mu je bez reci jednim od svojih smelih, širokih pokreta vratio tabak modre hartije. Činovnik se usudio da sa učtivim osmej-kom upita što je rekao direktor, a Baranjski je, preko cigarete, nekim vrskavim i nebrižljivim glasom odgovorio:

- Šta može čovek da kaže na to? Gluposti! Isuviše glupo!

I činovnik je izišao diveći se sigurnosti, lakoći i eleganciji koju ovaj adjunkt Baranjski pokazuje u svakom pokretu i zavideći mu na njegovoj prirodnoj i nedostižnoj nadmenosti.

Za to vreme direktor Kotas jednako je hodao po svojoj kancelariji. Bio je u onom naročitom stanju razdraženosti u koje ga je s vremena na vreme dovodila ova zemlja i dodir s njenim ljudima. Nisu to bile krupne stvari koje su zbunjivale direktora i izvodile ga iz njegovog gospodskog mira, nego ovako neki nerazumni, detinjasti postupci ovoga sveta, kao što je ovo pevanje fabričkih radnica koje je neko nagovorio na "glupu i besmislenu stvar koja se zove štrajk". To ga je dražilo i ljutilo, kao lična uvreda. Snažan, gord i ograničen kao bik, oslanjajući se mehanički na zakon i silu moćne države i ustaljenog reda, on je nekako izlazio nakraj sa svim teškoćama koje je život direktora sarajevske policije postavljao pred njega, sa tučama, ubistvi-ma, prevarama, krađama, pa i najvećim zločinima,

185ali la lakomisenost sa kojom bosanski ljudi ponekad prelaze preko svih zakona, obzira i osnovnih principa društvenog reda, kao da ih nešto nosi pa ni sami ne znaju šta čine, to trenutno zaboravljanje svakog respekta i odsustvo svakog straha, to ga je dovodilo do nemoćnog besa. Jer, šta da preduzme protiv ljudi koji se ne zaustavljaju ni pred čim, sami sebe ne štede i ne traže i ne očekuju od drugih poštene ni obzira? To je on nazivao bosanskim anarhizmom. I to je kod njega, negde u dnu njegove krute činovničke svesti, izazivalo osećanje nekog naročitog užasa, osećanje koje je čudno ličilo na strah, koje je u stvari i bilo strah, samo on nije smeo da ga nazove tim imenom, uveren da ne zna za strah, jer po kodeksu svoje kaste ne sme znati za njega. Utoliko je veća bila praska gnevnihi reci i gospodskog besa kojom je to svoje novo osećanje sam pred sobom nastojao da zataška i prikrije.

Hoda direktor Kotas po kancelariji žustro i lju-tito, da na njemu škripe čizme, pucketa koža konjičkih pantalona, i poigrava krst za zasluge na isturenim grudima. A radnice iz zatvora, posle kratkog ćutanja, pevaju svojim žalnim altovima nerazumljive, otegnute pesme, sve redom, jednu za drugom, jednu za drugom. U mozak ga udara njihov dvostruki refren, dubok, otegnut i horalno svečan.

... mis-li zooo-raa-je! ... spree-maj daa-roo-ve!

Hoda po kancelariji kao razobadan bik, dok otud iz apsane preko dvorišta neprestano bije pesma i sa njom sve ono razorno, ludo i nisko a opasno i neshvatljivo, što on vidi u ovim ljudima i što izaziva njegov nemoćni bes i beskrajni prezir. Hoda

186

u srditim mislima i samo oseća kako u njemu vri i ključa kao u krčagu koji tek što se nije prelio.

A po Sarajevu prolaznik zove prolaznika.

- Ajmo do policije da čujemo kako ćilimuše pjevaju.

Tako su neuke, sirotinjski odevene i malokrvne ćilimuše sa Bistrika i sa Babića-Bašte prkosile svojim moćnim protivnicima, udarale ih čim su mogle i kako su najbolje umele, i borile se za poboljšanje svoga života. I tako čudnim putevima tekao je prvi štrajk u Sarajevu.

187RAZARANJA

Sedeći na terasici nad koju se nadneo, nagnut u strmoj strani, komšijski orah i sa koje se otvara uzak ali dubok vidik sa ušćem Save i Dunava i ostrim profilom Kalemegdana u dnu, čovek slobodno diše i misli. Naravno, misli o ratu, jer rat je sada i život i smrt i sve ono što je između njih. A ovih letnjih dana 1944. godine rat je, ovde u Beogradu, više od svega - razaranje.

Ko nije znao pravo značenje te reči može da ga nauči sad ovde. Njemu se čini da mu još odranije na i pravo ime i kako se ono izgovara. Za prvog velikog bombardovanja koje je doživeo, on se našao sa gomilom izbezumljenog i strahom već ubijenog sveta u polumračnom podrumu. To što je taj svet radio i govorio i kako se ponašao, bilo je potpuno izvan okvira društvenih običaja koji su do tada važili, a većim delom svojim i s onu stranu pameti. Ali sve te glasove je učutkala i sve pokrete ukočila eksplozija; upravo čitav grozd eksplozija, prosut tamo po središtu grada. I tada se, u tami i tišini koja je zavladovala posle eksplozija, mogla čuti, kao odjek njihov, daleka ali jasna lomljava više-spratnih kuća. To je taj uzbudljivi, neobični zvuk koji liči na niz uzastopnih kamenih lavina, na glas

188

nekim džinovskih pukova koji, poredani sve jedan do drugog, kliču nekom koji jaše brzo ispred njih svoje nerazgovetno, strašno: Uraa! Uraaa! Uraaaa!, a glasovi im se na istanjenim krajevima sudaraju i pokrivaju. Taj novi zvuk koji dira u njemu dotle nepoznato mesto, to je za njega pravo ime razaranja i način kako se ono izgovara.

A taj čudni glas razaranja leti i traži u masi pojedinca kojeg će uplašiti, i u svakom pojedincu slabo mjesto pristupačno strahu. I zaista, bar ovde, uspeva. Jer oni koji se na ovakav način i do te mere uplaše, ti su već poraženi, bez obzira na sve moguće obrte i preokrete rata, pa i na sam konačan ishod njegov. Tako se dešava da su, pored velikih razaranja na vidljivim predmetima, još veća i teža ona u ljudima i među ljudima, koja tek pojedinci i tek postepeno počinju da sagledaju i shvataju. Ta razaranja svlače i poslednju masku sa čoveka, prevrću njegovu unutrašnjost i izbacuju na videlo neočekivane osobine, u protivnosti sa svim onim što se o tom čoveku znalo i mislilo i što je on sam o sebi verovao; ona pomeraju prilike u porodicama i menjaju osveštane društvene norme i odnose, čak i one koji su smatrani večnim i nepromenljivim, kao što su odnosi polova.

Ko bi, na primer, rekao da onaj sudija sa drugog sprata, koga zovu "dugi Sima", nije tako dobar i nežan sin kao što se pokazuje. A vidite, on to zaista nije. Ali eto, ta istina, na primer, ne bi se možda nikad objavila da nije došlo do ovog bombardovanja. A sad je, međutim, sve jasno. Taj protegljasti gordi činovnik, samosvesna držanja, koji je došao do svoje trideset i pete godine a ostao "mamino muško", nije se ženio, ne druži se mnogo sa drugovima i vršnjacima, nego živi uz majku i za majku,

189Km"

u.oi- dobrog i požrtvovanog sina. Ali sad je Itonibardovanje i razaranja pokazalo da taj dugonju, koji važi kao odrešit čovek, dobar pravnik, koji Ikv, mnogo kolebanja deli pravdu i sudi o ljudima i njihovim postupcima, nije ono što izgleda da je; u prvom redu, da nije nikakav sin i da živi tako sa majkom ne po dobroti svoga sinovskog srca, nego pre po potrebi svoga infantilnog, nesvesnog i skrivanog egoizma.

Otkako je počelo ozbiljnije bombardovanje, u njihovoj kući, u kojoj, pored njega i majke, živi i njegova sestra udovica sa dečakom od devet godina, vlada stalna razdražljivost i zategnutost, koja se s vremena na vreme pretvara u ogorčene svađe. A glavni je uzrok svemu taj sudija, koji sada ne radi ništa nego samo izmišlja i preduzima sve nove i nove detinjaste i manijačke mere predostrožnosti, i to uvek samo s obzirom na svoju ličnu sigurnost i zaštitu. Nabavlja i skriva naročite zalihe hrane za slučaj da budu zatrpani u podrumu, meri debljinu zidova, zaštitnu vrednost uglova i svodova; majci i sestri pravi čitave scene, jer mu izgleda da ne zastiru propisno prozore i ne izvršuju sve zaštitne mere od požara. Žene ga uveravaju da je sve u redu i da ih niko nije još ni opomenuo, ali on je uporan, jedak, bezobziran.

- Dabogme, to je vaša pamet! Briga Nemca da vas opominje; on samo prolazi ulicama i gde vidi zračak svetlosti tu puca i - ubija.

I pri tom on pokazuje na svoje grudi.

Taj odrasli čovek ljubomoran je na malog sestrića, jer mu se sve čini da i majka i sestra brinu više za to dete nego za njega. Od stalne razdraženosti i skrivenih pomisli, on se i fizički izmenio; žut je u licu, uglovi usana su mu oboreni i ispunjeni ružnom senkom, a pogled mu se povlači po zemlji i traži

190

kutove. Kad pisne sirena, on odbaci svaku uzdržljivi-vost i svaku masku pažnje i obzira: zaglavi vrata prvi i sjuri se u podrum. A kad majka i sestra stignu za njim sa detetom i koferom, on ih dočekuje sa glasnim grdnjama i prebacuje im da su spore i nesavesne. Sestra mu dobacuje prekorne poglede, a majka gleda mučenički preda se. Ostali ukućani slušaju i gledaju, pa iako su i sami u strahu i brizi, gnušaju se toga bledeg dugačkog sudije kod kojeg je životinjski strah ubio i ono malo od čoveka što je bilo u njemu. A on, nesposoban da pomisli na stid, drži sa obe ruke na glavi jastuk, za koji je pro-računao da bi ga mogao zaštititi u slučaju da počnu padati cigle sa svoda, i koluta očima, mereći čije je mesto bolje i sigurnije od njegovog.

Čim sirena javi da je opasnost prošla, sudija istrči opet prvi iz podruma, a majka ide uz stepenište polagano, oboreni očiju, noseći jastuk koji je sin ostavio u podrumu i govoreći sa snebivanjem ženama pored sebe:

- Najgore mi je zbog moga Sime; on je tako slabih živaca i preosetljiv, a tako se ne čuva.

Na istom spratu stanuju dvoje mladih ljudi, muž i žena. On je iz Zagreba, ima neko francusko prezime a nemačko ime, činovnik je petrolejske firme, dobro razvijen, belolik, samosvesna i gorda držanja, i uvek lepo odeven. Ona je sitna, ljupka, izgleda da je Mađarica po rodu, možda i polu-Jevrejka. To je nerazdvojan i diskretan par o kome niko ništa ne ume da kaže, jer ni s kim ne razgovaraju nit im ko zalazi u kuću. Susedi ih

vidaju samo u liftu ili kako silaze niza stepenište, ona sva nežna i krhka pored njega, kao njegova fina diđa, a on kršan, ono što se kaže "sportska figura", i uvek drži na neki način zaštitnički svoju jaku ruku na njoj.

191 Kad se javi sirena, oni siđu u podrum mirno, povuku se što dalje mogu od ostalog sveta, u neki ugao gde nema ni sedišta ni svetlosti, i tu stoje u polumraku i šapuću tako tiho da se ne razume kojim jezikom govore. Kako je svak zauzet sobom niko i ne gleda u taj kut, ali ko obrati pažnju primetiće da ona mala žena neprestano nešto šapuće živo i usrdno i pri tome gleda u oči svome visokom mužu, kao da baje i vraća. A čim se začuje tutanj nemačke odbrambene artiljerije ili zvuk savezničkih aviona, visoki čovek prebledi i klone, savije se u pasu i ko-lenima i sav se spusti na svoju sitnu ali snažnu ženu, upije se u nju ili, bolje i tačnije kazano, upije nju u sebe. On je obgrli rukama i obuhvati kole-nima, podbradak nasloni na njeno teme. Pod tim teretom žena se prisloni uza zid i tako stoje. On tiho ječi, sklopljenih očiju, sa izrazom samrtnog straha na bledom licu, a ona gleda pravo i oštro oči joj sjaju neobičnim sjajem dok tapše svojim sitnim prstima njegove snažne bele ruke, ukrašene prstenjem i grčevito savijene oko njenog struka, i bez prestanka mu šapuće neke samo njima znane i razumljive reci ohrabrenja.

U nesvesnoj muškoj sujeti on i sam pokušava da ponešto kaže, naročito kad se uzbuđljivi šumovi udalje, kako bi, posmatran izdaleka, izgledao kao da on nju hrabri i zaštićuje muškom snagom svoga velikog tela. U tome mu pomaže i ona, jer voljno uzima izgled slabe žene koja se privi ja i traži zaštitu. Ali čim ponovo zapucaju topovi ili odjeknu tupe eksplozije bombi u daljini, uloge se menjaju. On zaboravlja svaki obzir i postaje opet plen bezumnog straha, a ona ga drži na sebi, umiruje i hrabri da ne padne kao bespomoćna masa na zemlju i ne počne glasno da jauče. Tako njena svest radi za oboje.

192

A kad mine opasnost, on se odvoji od nje, kao polip posle minule potere, baci samo nepoverljiv brz pogled oko sebe i, još jednako bled, počinje da sakuplja stvari, ali sada već sa zaštitničkim stavom mužjaka koji u svemu više zna i bolje može od slabe žene. A ona ga tiho, na stranom jeziku da drugi ne bi razumeli, opominje da obriše znoj sa čela i pljuvačku iz uglova usana. Posle toga oboje brzo ulaze u svoje lažne i doživotne uloge samosvesnog muškarca i slabe žene.

Takvih i drugih, još većih i neobičnijih, vidljivih i nevidljivih razaranja i promena ima danas u ovom bombardovanom gradu manje-više svuda, u svakoj kući, u mnogoj porodici, mnogom pojedincu.

13 I. Andrić: Nemirna godina

193 BIFE "TITANIK"

Pre nego što će ustaške vlasti početi sistematski i u velikim grupama da odvođe sarajevske Jevre-je tobože u radni logor, a u stvari na prvo gubili-šte, raštrkale su se pojedine ustaše u uniformi i u civilu i razne njihove uhode i pomoćnici po jevrej-skim kućama, i stali da otimaju novac i nakit, tučom, pretnjama, iznuđivanjem ili lažnim obećanjima, već prema prilikama, prema kući u koju su upadali i ljudima na koje su udarali. Pri tom, bilo je među ustašama takvih koji su se isticali svojom razbojničkom spretnošću da upadaju u kuće, nagone u strah Jevreje i iznuđavaju brzo i mnogo; bilo ih je koji su za velike sume ili nakit od vred-nosti, svojom veštinom ili svojini uticajem, zaista prebacivali pojedince i čitave porodice u Mostar, odakle se tada još lako moglo dalje u Dalmaciju pa u Italiju; a našlo se i takvih koji sem volje za otimačinom i pohlepe za novcem i dragocenostima nisu imali sposobnosti ni uslova za taj posao. Takve manje važne i manje sposobne ustaše morale su da se zadovolje sitnom pljačkom, mitom ili iznuđenim darovima jevrejske sirotinje sa periferije varoši. I često su se tu dešavali najružniji i naj-besmisleniji prizori nepredviđenog jada i užasa. Plan

194

zavojevača o nasilju i uništenju tu se granao u stotine neočekivanih, sporednih rukavaca. Zlo bezumlje se širilo dalje i više od svakog računa i predviđanja, iznad svake mere i potrebe.

U poslednje vreme su sve tri vrste ustaša ubrzale svoj "rad", jer je Jevreja bivalo sve manje i ko je hteo da na brz, lak i nevidljiv način dođe do plena, morao je da požuri.

Na prostoru između električne centrale i Fabrike duvana, koji se nekad zvao Hiseta, širi se mreža mrtvih uličica i u njima nekoliko kafana i kafanica, iako to nije živ i prometan kraj. Neke od ovih kafana su na zlu glasu, što znači dobro poznate i dobro posećivane; u njih zalaze i ljudi iz drugih krajeva varoši kao stalni gosti.

Već pored samog parka koji okružuje Fabriku duvana nalazi se, u Mutevelića ulici poslednja od tih kafana. Kuća na sprat, ljušti se kao gubava, prozori bez zavesa, bez cveća, kao bolesne oči bez trepavica i obrva. Arhitektura iz sredine austrijskog vladanja, u kojoj ima nečeg bastardnog između tadašnjeg građevinarstva Srednje Evrope i Bliskog istoka, malokrvna i slabog daha. Beda bez draži i slikovitosti. Arhitektonski izraz života bez misli i vidika. U prizemlju su pored ulaznih vrata probijena još jedna, uža, iznad njih prevelika zeleno obojena daska i na njoj natpis crvenim slovima:

BIFE "TITANIK" vi. Mento Papo

Ta kafanica, koja nosi ime tragično potonulog engleskog preookeanskog broda, u stvari je mrač-

13

195n; i prostorija bez prozora, šest koraka dugačka i dva Široka, tako da u njoj i nema stolica, nego ono pol šest gostiju uvek stoji za minijaturnim šankom, a .a starijeg čoveka nađe se kakav sanduk ili pivsko bure kao sedišta. Ljudi skloni piću i kavanskom životu vole upravo ovakve tesne i oskudne prostorije u kojima se čovek oseća kao

slučajno zabasao i uvek kao u prolazu, u kojima ništa od nameštaja ne može privući pažnju gosta, nego su piće i pijanski razgovor uvek glavno i jedino. U dnu ovog bifea nevidljiva vrata ispod zelene zavesе vode preko hodnika bivšeg stana u dve veće prostorije. Jedno je Mentin stan, a drugo prazna soba sa nezastrtim stolom i nekoliko prostih stolica. Prostorija za kocku. Prozori gledaju u ibaštu, koja je to samo po imenu a u stvari je i kokošinjac i štala i smetište i igralište za decu, ali oba prozora su uvek zastarta platnenim zavesama, zakislim i već krutim od starosti i prašine, koje se nikad i ne dižu, jer se kocka pri svetlosti.

Posetioци bifea i kockarnice predstavljali su raznoliko i šareno društvo. U bife su dolazili i siromašni, sitni građani toga kraja, mali službenici, radnici, nosači sa stanice radi odmora i rasonode, ali i dokoličari i pijanice iz cele varoši, kojima vek prolazi u obilaženju kafana i kafanica gde stalno traže nešto novo, a nalaze uvek isto. Soba za kocku imala je svoje naročite posetioce. To, uglavnom, i nisu bili gosti iz bifea, nego strastveni igrači, među kojima je bilo i profesionalnih kockara i bivših gazda i činovnika, kao i zanatlija i kelnera koji su navraćali tek pošto se zatvori kafana u kojoj rade.

U drugoj sobi noćiva Mento, tu živi i njegova nevenčana žena Agata, kad nije u zavadi sa Mentom i u skitnji po drugim bifeima Sarajeva i okoline.

196

Mento je omalen, zakrčljao, još mlad čovek, na jedno oko zrikav, u licu crven i podaduo. On je uvek i pijan i mamuran, a nikad potpuno ni jedno ni drugo.

Sin malog trgovca, i sam nekad učenik trgovačke škole, ovaj Mento je još kao đak počeo sa besposličarima, kao što je i sam, da pije i da se kocka po kafanicama na periferiji. Veseljak i pijanica, poznatiji u svom društvu pod nadimkom Hercika nego pod svojim pravim imenom, on je brzo prešao put koji vodi do ovog bifea i kockarnice na Hise-tima. Svi naponi roditelja, rođaka i ostalih sarajevskih Jevreja sefarda da ga zaustave na tom putu ostali su bez uspeha. U sarajevskoj sefardskoj opštini smatraju Herciku izgubljenim čovekom, šuga-vom ovcom, izuzetkom i izrodom kakvog odavno nije bilo među Jevrejima, i upravo povodom njega i ponavljaju staru reč: "Ništa gore biti ne može od našeg čovjeka kad se propije i pronevaljali."

A Hercika opet ne drži ništa do ocene onih iz sefardske opštine, do mišljenja ljudi uopšte. Živi bez ikakve veze sa porodicom, sa jevrejskom opštinom i celim redom ljudi iz koga je iskočio. Vodi svoju liliputansku "radnju", organizuje partije "fri-šefire", petlja s policijom i finansijskim vlastima, zasmjeva svojim pesmama i duhovitostima goste, svađa se, bije se i miri sa svojom "prijateljicom", i što god zaradi na pijanicama u bifeu ili na "pinku" u kockarskoj sobi, to sa njima i prokocka ili popije, ili mu raznesu na veresiju.

Agata, koju u njenom svetu, po bifeu njenog prijatelja, takođe zovu Titanik, zaslužuju to ime, jer se zaista kreće kao jaka, velika lađa. To je plava, visoka, atleški razvijena žena, sa rumenim licem, kao u stalnom uzbuđenju, bledomodrim krupnim očima, "katilskim očima", kako je govorio Mento u časovi-

197ih. i ogorčenja; u njima se izraz detinjski nasmejane h skosli smenjuje sa suludim i opasnim sjajem, koji ponekad sevne i odmah nestane negde pod gustim livpavicama i teškim očnim kopcima. Bila je negde od Vareša. Život između ovo dvoje ljudi, sitnog Mente i džinovske poluseljanke, bio je zaista neobičan, čak i među ovim svetom među kojim ima mnogo neobičnih života. On se sastojao od nepravilnog sme-njivanja divljih svađa i suludih ljubavnih zanosu. Samo što su dani ljubavi bili nečujni i skroviti, a svađe glasne i poznate. Njihove raspre i tuče bile su čuvene u susedstvu i među stalnim gostima bifea. Počinjale su obično u bifeu. Ali oni su se brzo povlačili u svoju sobu i tu na svoj način raspravljali svoj spor.

Često tako ostaju njih dvoje satima zaključani u svojoj čergarskoj neurednoj sobi i biju se i svađaju u isto vreme. Mento stoji u uglu sobe i dovikuje Agati pogrdne reci, izdeva joj smešna i sramotna imena. Broj tih reci je ogroman, a broj njihovih varijacija i permutacija izgleda beskrajn. On govori što mu na um padne, a ona bije čim stigne i gde pogodi. I sve tako: psovka-udarac, psovka--udarac. Samo što je svaka psovka pogađala u živo a svaki udarac nije, jer je Mento umeo da se brani, zaklanjajući se komadima nameštaja, jastucima, svim što mu do ruke dođe, da veštīm i fantastičnim skokovima promiče između predmeta koji lete put njega i da izbegava tešku ruku Agatinu.

Biju se tako i psuju, pa se zamore i zastanu za koji minut, a onda on opet vikne neku novu reč, neko skaredno ime koje je smislio toga trenutka i koje ne može da prećuti pa kad bi znao da će poginuti zbog njega, a Agata plane novim besom i gađa ga novom snagom nekim dotle u tuči nikad ne-

198

upotrebljenim predmetom. Razumljivo je da su ta objašnjavanja ponekad vodila u policiju i u gradsku ambulantu. Ali na kraju krajeva sva su uvek svršavala zanosnim a mračnim izmirenjem koje je opet prelazilo u tuču.

Još ranije, u godinama koje su prethodile upadu Nemaca u našu zemlju, toliko se pisalo i govorilo o Hitlerovom gonjenju i uništavanju Jevreja u Ne-mačkoj, kao i u zemljama koje je jednu za drugom osvajao i pokoravao, da je to moralo dopreti i do stalnih posetilaca "Titanika". Oni svetsku politiku, kao i ceo svet uopšte, posmatraju kroz atmosferu te uske prostorije zasićene dahom rakije, vlagom

i duvanskim dimom. Tako su i sve te vesti bile za njih samo povod za česte šale na Mentin račun. U Bosni ima više duha i šale nego što bi to stranac pomislio posmatrajući tu zemlju iz voza. Ali ta šala je često gruba i teška; nevesela, ako se tako može za šalu kazati; teška za onoga na čiji je račun napravljena, ona pokazuje da ni onome

ko je pravi nije lako. Bilo je šala u bifeu, ali još više i slobodnije se šalilo i smejalno u kockarskoj sobi. Tu su polupijani kibici bez pare u džepu, kivni na život sam. Tu su polutrezni kockari koji samo još na varljivoj karti imaju nešto da dobiju ili izgube, a u životu su odavno sve izgubili, ako se nisu izgubljeni i rodili. I oni, između dve ruke "frišefire" ili "ajn-ca", bockaju i ujedaju jedan drugog, naročito one stidljive i slabije među sobom, i to sa nesvesnim cinizmom, sa neosetljivošću neosetljivih ljudi koji kod drugog čoveka uvek pretpostavljaju potpunu neosetljivost. Govore o svetskim događajima sa svoje niske i crne tačke gledišta.

■- Vidite li vi, ljudi, šta ovaj Hitler čini od jadnih Jahudija? - kaže jedan koji je slušao nešto o nemačkim logorima u tek osvojenoj Poljskoj.

199Došo i njima crni petak!

A ide im još crnja subota - dodaje iz kuta niži železnički službenik, koji je penzionisan j.; srčane bolesti i alkoholizma, i koji nema ništa

proliv Jevreja, ali ima mnogo protiv celog sveta i svega živog na njemu.

Mento i čuje i ne čuje. Više voli da ne čuje. Ali teško je ne čuti, pogotovo kad mu se lično obraćaju ljudi koji vole da među prst na skriveno bolno mesto kod drugog čoveka.

- Zbilja, šta si ti, Hercika? Jevrejin pravi nisi, hrišćanin nisi. Koja si vjera? - pita ga odebljalim jezikom jedan mlad a besposlen i propao gazdinski sin sa Varoši.

Mento, koji ni u boljim vremenima nije voleo razgovore o verama, odgovara kao uzgred, okrećući na šalu:

- Ja sam kapetan velikog trans-ant-lan-tika "Ti-tanik".

- Tako je! - odobravaju drugi iz polumračne pozadine. - Ta,ko je! Živio kapetan Hercika!

Izgleda da je pod tom veselom, pijanom vikom pokopana neprijatna tema, ali ona još ne gasne. I opet neko priča grubo i naivno kako Hitler ide iz jedne zemlje u drugu i svuda uništava Jevreje, do poslednjeg.

- Ama, da to ne stigne i do nas i, bože sačuvaj, na Herciku red ne dođe? - kaže neko šaljivo-za-brinuto.

- Bogami, kako je pošlo kolo naokolo ...

- Ne brini ti za Herciku ništa. Hitler gleda svoju radnju, a Heroika svoju - dobacuje Mento, koji je dotle pevušio, brišući čašu i gledajući je prema svetlosti. I nastavlja pesmu.

- Pa jeste, otkud smije Hitler na "Titanik"!

200

Smeju se dok ili ne učukaju kockari, oni pravi kockari kojima sve to smeta, jer ne vole ni šalu ni razgovor ni smeh, ništa na svetu do jednolično šuštanje karata i novčanica u igri koja je naoko večno ista, a krije u sebi mogućnosti svih promena.

Te su šale bile Menti Papi pomalo neprijatne. Odvojen od ostalih Jevreja, on nije bio navikao da deli sa svojim ni dobro ni zlo, a one su ga opet vezivale za njih. Ali Mento se pravio ravnodušan d činio ono što je u takvom društvu najbolje: primao šalu za šalu i vraćao šalom. Pa ipak, dok bi se sme-jao zajedno sa ostalima, u nesvesnoj želji da se ne izdvaja od njih, osetio bi često kako mu neki dotad nepoznati trnci idu u brzoi ledenoj povorci uz kičmu. Neko atavističko čulo opominjalo je čak i njega na opasnost koja nastupa. U takvim trenucima on se preterano smejaio, pokušavajući da zavara svoje sabesednike, da njihove šale uputi od sebe na drugu stranu, i da zagluši taj glas u sebi.

U prvim mesecima 1941. godine, atmosfera nervoznog iščekivanja, zabrinutosti i zlog ćutanja počela je u varoši sve više da se zgušnjava i mračni. Čak i u "Titaniku" šala je postala retka i smeh zamro. Dolaze ljudi kao i pre, piju svaki svoje, kockari organizuju partije, ali svi govore manje i pričaju samo beznačajne stvari; pa ipak, svaki čas razgovor zapne i pogledi nesigurno i kolebljivo šaraju.

A kad je, u aprilu mesecu, "kolo" idući naokolo došlo i do Sarajeva, to jest kad je Nemačka napala i brzo i lako slomila Jugoslaviju, i kad je u Sarajevu zasela ustaška vlast i počela da preduzima prve mere za ostvarenje plana o uništenju Srba i Jevreja, Mento Papo se više zbunio nego prepao. Ali pre nego što je mogao da shvati pravu prirodu svoje zabune, ona se naglo pretvorila u strah. I to kakav

201 si rali? Kakav Mento ni zamisliti nije mogao kad je slušao razgovore o strahu drugih ljudi u drugim krajevima sveta.

Od prvog dana gosti su počeli da izostaju, jedan po jedan. Neki kao da su u zemlju propali, a drugi prolaze ali ne svraćaju; obaraju glavu ili brzo prelaze pogledom preko kuće u kojoj je "Titanik", kao da je tu nekad bila pa srušena, i sada ostalo prazno mesto koje i ne podseća više na nju. Kad proba da se napravi nevešt i da, kao nekad, sa vrata svoga praznog bifea, šaljivo i drugarski dozove i zaustavi nekog od njih, bivši gost i drug u piću i kartama brza nekud i samo očima ozdravlja kao da je nem. Žuri se i onome koji se nikad nikud nije žurio.

Jednog dana je pobešla i Agata, ali ne posle neke svađe i tuče, nego nestala, tiho i neprimetno. Onog jutra kad je Mento na opšti poziv upućen Jevreji-ma otišao u policiju da se prijavi i registruje kao "Židov", da preda dozvolu od radnje i primi žutu traku sa Solomunovim slovom, ona je pokupila sve od novca, odela i stvari od vrednosti što je u toj kući moglo da se nađe, i iščezla bez traga. Takav nestanak njegove žene katolikinje, koja mu je sama priznala da ima brata ustašu, bio je za Mentu, naj-posle, jasan znak i udarac od koga više nije mogao da se

pribere. Vidi, beže ljudi od neprijatnosti i rizika. Kao ljuska po ljuska, odvajalo se i padalo sa njega sve što ga je dotle okružavalo, a na sredini je ostajao Mento Papo, Jevrejin bez veze sa Jevrejima, sam, bez novca, bez ugleda, bez imanja, go i nem i nemoćan.

U svom strahu i nesnalaženju resio se čak i na to da ode do nekih uglednih Jevreja, samo koliko da upita: "Šta je ovo?" Ali oni su ga gledali tupo, i reći jedne nisu nalazili za njega. Vidi Mento i sam: ne znaju ni sami šta bi sa sobom i svojima, ni za

202

bolje ljude, ispravne Jevreje, ne vide izlaza ni spasenja. A vraćajući se pustoj kući, vidi opet da je sve veći krug praznine oko njega, kao Jevrejina, da ova nova sila, koja njemu sa svakim danom sve više izgleda svemoćna, neljudski hladna i neumitna, ne pravi razliku između dobrih i rđavih Jevreja.

"Titanik" potpuno opusteo. Ni prosjaka nema da zaviri. Jedini koji je tih dana jednom navratio bio je Nail Ploško, nosač, stara mušterija, za koga je Mento uvek imao mesta i u najpunijem bifeu, i u danima bolesti ili oskudice uvek cigar duvana i malo rakije na veresiju. To je čovek atletskog rasta, ali sav iskrivljen od reumatizma, načet od pića, po-cepan, zapušten i uvek zarastao u ridu čekinjastu bradu iz koje sijaju dva "krupna, modra i vesela oka, jedino od tog velikog tela što je ostalo čisto i pošteđeno.

Vraćajući se sa stanice, znojtan i prašan ili umotan u dronjke i prozebao, on ranije nikad nije prošao a da ne svrati u "Titanik". Još pre nekoliko ne-delja sedeo je na sanduku u uglu i boreći se sa svojom cigaretom, koja mu se većito razvija i gasi, dovikivao veselo nekom mladiću:

- Ko? Ti? Ja ću i danas bolan, u zubima da dignem ono što ti na leđima poneseš.

Kako daleko izgleda Menti to divno i bezbrižno vreme! Kao da je drugi vek i negde na drugom svetu. A sad? Nail je jedini i poslednji koji je navratio. Nije ni njemu možda prijatno ni lako, ali nije mogao čovek od srama da prođe. Mento je našao odnekud još malo rakije. Piju i hteli bi da razgovaraju kao i ranije, ne pominjući ono što im se pred očima dešava, ali ne mogu. Mento govori izmenje-nim glasom koji podrhtava kao da će se sad prelomiti i pretvoriti u jecanje. On je došao još sitniji, neobrijano lice nema izraza, a zrikave oči, zapalje-203ih- od nosna i groznice, ne gledaju nikud i ne vide ni".I.i. Kaže da je bife zatvorio, ali mu prostorija iisNijo kao jedini mogući ulaz u njegov stan. Naj-l".ore mu je, kaže, što je ostao bez ičega. A zatim priča dalje, sve neke sitne poslovne stvari, a glas mu podrhtava od posve drugih briga i strahovanja. Nije mu što će gladovati, nego što nema nekih para i ma šta od vrednosti u kući, što bi mogao zlim ljudima pokušiti i tako se od zla braniti.

Nail drži pred sobom čašu u nemirnoj desnici a levom, u neprilici, mrsi i steže masno nosačko uže koje mu visi preko ramena. Ništa ne zna i ništa ne može, kao ni ostali, samo bi hteo da to nekako kaže i objasni Menti. Muca i muči se kao dužnik i krivac.

- Hercika, ovo je ... sačuvaj bože. Ovo je, Her-cika brate, neka veelika i teška politika, šta li je. Ovo je jedna, jedna, jedna ... sačuvaj bože, Hercika. Jedna, jedna ... kako "no se kaže... jedna ... brate ... sačuvaj bože ... Tako ponavlja neprestano, šapatom, ali ne može da završi ni da kaže na što se odnosi ono "jedno", ni koga da sačuva, ni koji to bog, ni kako. Samo što on, za razliku od ostalih nekadašnjih drugova, gleda Mcentu pravo i slobodno, a krupne plave oči mu došle kao rosne, ovlažene ne samo dahom rakije nego i dubokim, nemoćnim sažaljenjem.

Sede tako njih dvojica i čute, jer nijedan od njih ne zna šta da kaže ni sam sebi, a kamoli drugome. Mento bi hteo da se bar osmehne ovom dobrom čoveku koji se jedini usudio da ga poseti, ali nema snage za osmeh, samo mu se neprestano otima pogled na tanku prugu jarke svetlosti koja između pritvorenih vrata šija u mračnu prostoriju.

I zna: lo što on vidi samo kao tanak i uspravan štap od zlata, to je sjajni, veliki, septembarski dan nad Sa-204

rajevom, u kom se kreću toliki ljudi koji bi, kao i on, hteli da žive sa što manje patnje, što lepše i mirnije, što duže.

Kroz taj uski svetli otvor nestao je i Nail, pošto su još dugo ćutke sedeli, i pošto se zbuđeno oprostio.

Mento se nije s mesta maknuo. Ona pruga svetlosti koja je iza Naila ostala na vratima, pocrvenela je, pa ubledela i, najposle, sasvim ugasila, ali on to nije ni primećivao. Već u mraku, sedeo je tu i dalje, slomljen i pognute glave, ali sa živim osećanjem da je neko otvorio i njegova vrata, koja niko ne otvara otkako je počela ova beda, da mu je živ čovek i poznanik došao u posetu da ga vidi i upita se s njim. I Mento odjednom ispravi glavu i prihvati čašicu sa ostatkom poslednje rakije koju ima, podiže je svečano kao da nazdravlja nevidljivom gostu, u mraku, na praznom sedištu prema sebi, i osmehnu se, prvi put posle toliko vremena; osmeh-nu se tužno i zahvalno kao čovek kome su bar za trenutak muke popustile.

To je bila poslednja poseta. Posle toga nije više nailazio ni Nail.

Sad već i Mento uviđa da je ovo zaista crni petak iza koga za Jevreje i nema više subote, nego crna propast i crni svršetak. Ne zna zašto i ne vidi kako ni kada, ali oseća to po ovoj tišini i pustoši oko sebe, kao što je onda osetio po Nailovom pogledu i teškom mucanju. U stvari, jedino što oseća, to je strah. Strah je sada za njega mera i izraz svega.

Strah je u ovim zemljama posejan kao usev, na vreme, sa planom i dobrim poznavanjem tla i svih uslova, zatim je pažljivo negovan i održavan, i sada je donosio plodove. Strah je ono što pljačka i kolje ovakve kao što je Mento, strah im koči pamet i vezuje ruke, a ustaše lako izvršuju pljačku i klanje.

205T;ij sirah je i u ovom slučaju svršavao glavni deo poslu. I Mento je bio jedan od onih koji su se tako uplašili i izbezumili da se i ne pitaju kakva je i kolika je ta ubilačka stihija koja ih goni, da li čovek može izbeći njen udarac, kad se već njenoj sili ne može da suprotstavi silom, nego samo čekaju kad će doći red na njih. A kako i da ne bude uplašen, on sa svojom plitkom pameti i poroćnim životom, kad su uplašeni toliki drugi, pametniji, ugledniji i jači.

Mento se izmenio za ovo nekoliko meseci. Slabo se hrani a malo i pije. Tek uveče po jednu duplu ljutu, koliko da strah u njemu obamre. Nema više ni s kim ni sa čim da se kocka, i nije mu do toga, a šale i obešenjačke podvale iz nekadašnjeg "Tita-nika" ne padaju mu na pamet. Omršaveo je, pro-tanjio se i profinio nekako, lice mu sada bledo i mršavo, oči došle veće, a vlažna senka straha koja stalno leži u njima daje njegovom pogledu neki nov izraz tuge i dostojanstva.

S vremena na vreme vode i njega sa većom grupom sarajevskih Jevreja lokalnim vozom na Ilidžu da raskršuju ruševine od bombardovanja. Jevreji mu odgovore na pozdrav, ali u razgovor se sa njim niko ne upušta. To mu je teško, jer vidi da između sebe razgovaraju, a on oseća silnu želju da ma s kim porazgovara o ovom što se sa njima radi i o svemu što još može biti. Teško je i bezizlazno morati sam misliti o svemu tome, sam postavljati pitanja i sam uzalud tražiti odgovore na njih. Ali najteže od svega bio je fizički rad na koji nije navikao. Na radi-lištu, malo nošen zajednicom, malo gonjen strahom od udaraca, još nekako izdrži, ali uveče kad, sav prljav od znoja d prašine, dođe u svoj pusti stan, boli ga svaki mišić da od bola plače naglas, kao dete.

206

Težak život i stalna opasnost iscrplili su Mentu Papu, izvetrilo je iz njega i ono malo zdravog suda i otporne snage, a njihovo mesto zauzeo je panični, halucinantni strah.

I kad je jedne noći zaista "zalupalo" i na vrata "Titanika", Mento se nije iznenadio, samo se još više prepao. Sve je to bilo već spremno u njegovoj glavi odranije, smišljeno u dugim satima strahovanja, samoće i nesаницe. Sve je primao kao "sudbinu" kojoj ne može izbeći i sve je video kao prostu računsku operaciju. Za njega je bilo jasno da su tamo negde u nekim tajanstvenim, savršenim i savršeno čuvanim nemačkim ustanovama pregledani i spremljeni spiskovi, svako lice pretresano do najmanjih pojedinosti, i najposle donesena odluka kad će ko biti uhapšen, kako će biti lišen imetka i mučen, da li će biti odmah ubijen ili odveden u logor. O svemu tome sastavljen je zapisnik. A ustaše, koje Mento opet zamišlja kao ljude čeličnih živaca, svesne, hladne i neumoljive, tačne kao sat, izvršavaju sve to, neumitno kao sudbina kojoj se ne možeš ni odu-preti a kamoli se odbraniti od nje. U tom velikom planu sad je došao red na njega, Mentu Papu, i on je imao samo da otvori vrata i uradi ono što se od njega traži. I on je otvorio.

Kao da razvaljuje otvorena vrata, široko i na-busito je ušao čovek u ustaškoj uniformi, sa itali-janskom kapom nabijenom na čelo i ustaškim znakom na njoj, sa velikom kožnom futrolom od revolvera na levom boku. U Mentinim očima to je ulazila - najposle jednom! - ta nerazumljiva kazna i strašna sudbina.

U stvari, ulazio je Stjepan Ković, skorašnji ustaša iz jednog letećeg odreda koji je sada bačen u Sarajevo, inače poznati banjalučki besposličar i svaštar.

207II

Stjepan Ković je rođen u Banjaluci, ali ta porodica je negde iz srednje Bosne. Nekad su bili dobre zanatlije, s oca na sina, ali sa austrijskom okupacijom, 1878. godine, njihov je zanat propao i Ko-vići su se s vremenom rasturili po Bosni kao nadničari ili, u najboljem slučaju, kao sitni državni ili opštinski službenici.

Otac Stjepana Kovića bio je od mladosti sudski služitelj u Banjaluci. To je bio neugledan i potuljen čovek, nezadovoljan u životu i u službi; mučila ga je ambicija da pređe sa službom u banjalučki zatvor "Crnu kuću", kao čuvar, "kerkermajstor"¹, da bude oovek od službenog poverenja, da pripada onom delu čovečanstva koji paše sablju i koji vrši vlast, pa makar ta vlast ne bila veća od prošenog zrna. Sa tom željom je i umro.

Žena Augustina Kovića bila je ćerka sirote udovice koja je prala oficirima rublje. Još kao devoj-čica i ona je nosila oprano rublje po oficirskim stanovima. Stasita i čistunka, devojka je odjednom i neočekivano pošla za neuglednog sudskog služite-lja Augustina Kovića. Rodila mu je svega jedno de-te, muško, i to već sedmog naeseca posle venčanja. Komšinice, koje broje svačije mesece, i svačije korake, šaputale su da je dete oficirsko. Sam Augu-stin je to odlučno suzbijao i tvrdio da je dete njegovo. Tako se s vremenom stvar i zaboravila. Ali u noćima kad bi popio malo više - a pio je potajno, zaključan u kuću - on je izazivao sa ženom gluve, teške i beskrajne svađe, tvrdeći da on zna da je njemu "potureno čavče pod goluba", da on "tuđu krv" hrani i odeva. I sve tako do izmirenja, do mrtvog sna od umora, svađe i rakije.

Tamničar.

208

Dečak je bio belolik i tanak, i zaista nije ličio ni na oca ni na majku. Otac je hteo po svaku cenu da mu sin uči školu i bude gospodin, da se tako bar preko deteta osveti životu. Ali dečak je slabo učio. Do trećeg razreda gimnazije još je nekako išlo, ali tu je pred latinskim jezikom i algebrom stao kao pred neprelaznom ogradom. Otac ga je, naizmenice, tukao i preklinjao da mu ne oduzima tu jedinu nadu, ali ništa nije pomagalo. Dečak se

telesno naglo razvio i prerano sazrevao i sav je bio zauzet tim svojim telom i neodređenim željama kojima ga je ono ispunjavalo, rasejan, tup, nepristupačan za sve ostalo.

Uto je umro Augustin Ković, i udovica je morala da izvadi sina iz gimnazije i da ga da na zanat. Počeo je kao šegrt u jednoj manufakturnoj radnji, ali nije dugo izdržao i prešao je u glavnu banjalučku knjižaru i papirnicu, koju je držao jedan Jevrej. Tu opet njega nisu hteli da drže, jer su ga uhvatili u krađi. To što je krao bile su sitne, besmislene stvarčice, ali po utvrđenom trgovačkom pravilu i svojoj jevrejskoj opreznosti gazda nije hteo ni da tuži ni da traži ukradeno, samo ga je odmah otpustio, zapretivši mu da se ne pojavljuje ni u blizini njegove radnje, ako ne želi da ima posla sa policijom i hapsom. Stvar je poverio jedino majci, u četiri oka.

Posle toga, Stjepan Ković je stupio u zanat kod banjalučkog fotografa, ali ni tu nije izdržao do kraja. Iskoristio je nemirnu 1918. godinu i napustio i zanat i rodno mesto. Javljao se iz Zagreba, pa iz Beograda, gde je doenije na neki način d završio zanat kod nekog fotografa. Bile su burne godine posle prvog svetskog rata, kad se lako dolazilo i do diploma i do posla i zarade.

14 I. Andrić: Nemirna godina

209 Stjepan je putovao po celoj zemlji kao trgovački putnik, primao slike na uveličavanje i slao ih svojoj firmi u Zagreb. Navraćao je u Banjaluku, zadržavao se neko vreme, pa opet nastavlja svoja putovanja. Tako se i oženio, negde u Bačkoj, gde su udavače brze i lakome na udaju, i dobio znatan miraz u gotovu. Ali nije ostao u tom velikom bačkom selu, a njegova žena nije htela da dođe u Banjaluku. Došao je on sam, kicoški odeven, sa umornim i pre-živelim izrazom lica. Tu je sa novcem koji je doneo otvorio fotografski atelje, "Foto Studio Helios - Stjepan Ković". U stvari, u ateljeu je radio jedan Kovićev školski drug iz gimnazije, propali đak zagrebačke Umjetničke akademije, darovit crtač, boem i nepopravljiv alkoholik, a Ković je samo "vodio" posao i trošio zaradu.

A kad je, posle dve godine, zlosrećni nesuđeni slikar umro od sušice, Kovićev "Studio" je počeo da opada, da gubi mušterije; najposle je morao da ga zatvori. I opet je živio kao posrednik za uveličavanje fotografija i kao trgovac fotografskim materijalom na malo.

Ma kakvim se poslom bavio i ma kuda odlazio i vraćao se, Stjepan Ković je bio i ostao smešna figura svoga rodnog mesta. To je bio jedan od onih jalovih i upuštenih ljudi koji niti venu niti sazrevaju, ne mogu da se pomire sa sitnim i prosečnim načinom života, a nemaju snage ni sposobnosti da ga radom i istrajnošću izmene. Od detinjstva mučen i mučan čovek.

Izići na ulicu, za njega je uvek značilo izložiti se. Zavidio je svakom onom. ko može mirno i prirodno da prođe glavnom ulicom, idući za svojim poslom, ne misleći o sebi i ne pitajući se da li ga ko gleda ni šta o njemu misli; zavidio mu i mrzeo ga, osećajući se u isto vreme i viši i niži od njega. Ni kao

210

dečak, ni docnije, on nije mogao proći praznih ruku kroz čaršiju, jer je uvek imao bolan osećaj da se topi, da mu noge klecaju i da će pasti ako u ruci ne drži bar nešto, novine, štap, knjigu, nešto od odelu. I što je taj predmet neobičniji, to se on oseća bolje i stupa lakše i smeli je.

Razgovarati s ljudima ma o čemu, bio je za njega složen i mučan posao, jer je ispod teme onoga što glasno govori tekla uvek druga tema njegovih misli. Govori, a u sebi se stalno pita šta li sabesednik misli o njemu. Da li me prezire? Zašto biu pogled sa dosadom klizi preko mog lica, dok me sluša uvredljivo rasejano? - A za to vreme on je i sam rasejano i slušao i govorio, i pogled mu je bio nestalan i govor nesiguran.

Otkako zna za sebe on je patio od bolesne sujete, od neodoljive želje da bude ono što nije. Biti ma šta, samo biti drugo, ili bar izgledati drugo! Samo da pogled ljudi ne klizi hladno preko njega i da njegov deo u svetu ne bude kao svačiji, rad, briga i napor, nego neki bleštav i lak život koji stalno privlači pogled i zasenjuje oči drugih ljudi. A kako da to postigne takav neuk i nesposoban, lenj i nepouzdan kakav jeste?

To je nagonilo Stjepana Kovića da od đaćkih i šegrtskih godina nije prestajao da izaziva, zasmeh-ava ili zbunjuje građanstvo svoga rodnog mesta svojim nastranostima u nošnji, govoru i ponašanju. Šta nije činio u toku godina da bude nešto u očima sveta! Čas uzme platnenu futrolu od reketa za tenis, ispuni je daščicama i gordo pronese kroz varoš, čas opet pozajmi praznu kutiju za violinu i prošeta se njom. Nabavi lulu, za koju priča da je engleska, grčevito je steže zubima dok prolazi kroz varoš, upadljivo odbija dimove, a mučno mu u stomaku i gorko u ustima. Kupi negde ogromne na-

14

211 or.HV sa crnim staklima ili neke male, okrugle, sa modrim staklima i belim okvirom od celuloida. Sa svukog putovanja vrati se sa nečim novim i neobičnim. Donese na sebi odelo, čudno po kroju i boji, kakvo nije videla Banjaluka. Dovede psa kome i misli fantastičnu rasu i poreklo i nađene mu ime koje niko ne može da izgovori. - A već posle nekoliko dana to postane obično i poznato i on mora da smišlja nešto novo. Tako je, u toku godina, menjao frizuru, brijač brkove, puštao bradu ili bradicu, pa je opet brijač. Menjao je uzrečice i psoske, hod i pokrete, već prema poslednjem filmu koji je gledao.

Kad ništa ne bi mogao da nađe i izmisli, on je, u mlađim godinama, vrativši se s puta, lagao da je imao tešku operaciju na očima i da mu je desno oko sada stakleno. I prolazio je kroz čaršiju trep-ćući levim okom a desno strpljivo držeći rašireno i koliko god može, nepomično.

Često se hvalio porocima kojih uistini nije imao i uživanjima do kojih nikad nije mogao da dođe, i do kojih mu u stvari nije ni bilo stalo.

Tako, na kraju, jedne crte nije bilo na njemu kao ni u njemu, koja bi bila iskrena, istinita, njegova i stalna.

Varoš se navikla na takvog Stjepana Kovića. Njegove laži i nastranosti izgledale su neiscrpne i beskrajne. Pa ipak, s godinama je počelo i to da popušta, kao što životinje s prestankom mladosti prestaju da se igraju. Dolazile su puste i sive godine. Dotužila mu i omrzla ta naivna i prozirna igra mladosti. Pravo govoreći, oduvek je on mrzeo svoju "englesku" lulu, jer je rađena u Sloveniji, lažna i nesposobna da prevari; pa ako je i uspevala nekad da prevari nekog, njega nije mogla nikad, ni u snu, ni za trenutak. Mrzeo je on, sad vidi, oduvek svaku

212

od svojih jevtinih maski kojima je u toku godina nastojao da se istakne, izdvoji i izdigne; mrzeo ih je već stoga što su mu bile neophodne za tu svrhu i, naročito stoga što u stvari nisu pomagale ništa, samo ga činile smešnim, ostavljajući ga tamo gde se rodio i onakvog kakav je oduvek bio. On je i sam uviđao da tom maskaradom koju je stalno pravio od svoje ličnosti samo gubi u očima sveta, ne dobivajući ništa u svojim. Koliko puta je to osetio kad bi se probudio u svojoj sirotinjskoj sobi, go i nemoćan, sav u znoju i nekoj vatri, na tankom i odavno nepretresanom dušeku iz koga je bila paklena vrelina i ružan zadah stare i zgrudvane vune. Taj zadah ga je svuda pratio i s vremena na vreme se javljao kao čulan izraz njegove bede i nemoći. Uviđao je, i to ga je gonilo da traži nove maske i nove nastranosti, ali kako je unapred osećao da sve to ništa ne pomaže, počinjao je sve više da mrzi i taj svet i svoje nastranosti i samog sebe.

I najposle se od svega toga zamorio. Posle mnogo godina takvog života, Stjepan Ković je obeshrabren počeo postepeno da napušta svoje glume i maske. Sve su reda bivala sada iznenađenja koja je priređivao svojim sugrađanima, sve bleđi izumi kojima je još pokušavao da se istakne pred njima, i od sve slabijeg dejstva na njih. On se iscrpao, zamorio se u svom grozničavom traženju da se istakne i privuče poglede ljudi, da izazove bar njihovo čuđenje i podsmeh, ako ne može divljenje i poštovanje. A bez toga kao da su svi životni sokovi napuštali to telo. Počeo je pre vremena da stari; upravo ne da stari, nego da vene, da se linja. Njegova bujna smeđa kosa, koja je nekad svojim egzotičnim frizurama tražila pažnju i izazivala podsmeh građana, sad se prorodila. Na temenu se pre vremena širi čela. Danima i nedeljama prolazi čaršijom bez

213iiYj" naročitog na sebi i ne podražavajući nikom u hod. Ide pognut i nestalna pogleda. Nema pravog zanimanja, a laća se svakog posla koji ne traži znanja ni napora i ne traje dugo. Vidi se da još živi, ali se ne vidi dobro od čega. Uz njega uvek, u dobru i u zlu, njegova majka, stalno u crnini, slaba i tanka kao vejka, a tiša od senke. Ona vidi što drugi ne vide: da njen sin, koji nikad nije ozbiljno ni pušio ni pio, a pogotovu se nije opijao, sada sve češće ostaje pred veče kod kuće i - pije svoju meru rakije. Gleda ga kako seda na istu klupicu na koju mu je nekad otac sedao, na istom skrovitom me-stu, i isto tako mrk i sam, bez druga i osmeha, pije kao osuđenik. Na godinu-dve pred rat, Stjepan Ković je počeo opet malo više da putuje i malo bolje da zarađuje, ali se ničim nije više naročito isticao. Nailazila je nova mladež. Njega je varoš zaboravljala. Ušao je u četrdesete godine. Izgledalo je da će u tom zaboravu i potonuti.

Tada je došao april mesec 1941. godine i doneo upad Nemaca i Talijana u našu zemlju. Taj april mesec koji je i u drugim, krupnijim, stvarima pokazao mnogo štošta što se dotle nije u celosti vide-lo ni slutilo, otkrio je i novu stranu Kovićeve ličnosti. Pokazalo se da su sva njegova dugogodišnja glumljenja i prenemaganja, sakupljena sva ujedno, imala svoje mračno i opasno naličje i da su za ovih nekoliko godina njegove povučeniosti na zlo sazrela. Za vreme mobilizacije jugoslovenske vojske, Stjepan Ković se negde prikrio i čim su, posle sloma, stigle prve ustaše u Banjaluku on se pojavio u uniformi. U prvi mah je izgledalo kao da su se vratile one godine kad je, posle nekog putovanja, neobičnim odelom ili obućom izazivao čuđenje prolaznika. Ali sada je Stjepan Ković, i pored nevojničkog sta-

214

va i držanja, išao mrk i bled od važnosti i ozbiljnosti kojom je očigledno bio ispunjen i kojom je hteo da ispuni sve oko sebe. Nije imao čina ni odličja, ali se držao kruto i strogo. Pričao je da je još od 1938. godine u vezi sa ustaškim pokretom i da je u njihovoj službi za poslednje tri godine izvršio dva--tri važna i opasna putovanja. Koliko se moglo vi--deti, on je služio kao čovek koji dobro poznaje svoje rodno mesto i ljude i odnose u njemu, to jest kao potkazič i kalauz, kao vodič onima koji su vršili pretrese kuća, hapšenja i nasilja. U "preuzimanju", to jest u pljački velike jevrejske papirnice iz koje je isteran kao šegrt, učestvovao je i sam. Sa slašču je rasturao i nogama gazio prazne kutije od kartona. Sin sopstvenika papirnice, "mladi gazda", sklonio se negde u varoši ili je pobegao. U stanu koji je bio na spratu, iznad papirnice, našli su "starog gazdu", onog koji je nekad onako diskretno otpustio šegrtu Stjepana Kovića zbog krađe. Starac je bio prešao sedamdesetu godinu i naglo je gubio vid Terali su ga da kaže gde mu je sin i gde je novac. Ali starcu je upravo to što zna da mu sin nije u ustaškim rukama davalo hrabrosti. On je mirno i slobodno odgovarao na sva pitanja. Nije se dao zbuniti pretnjama, čak ni udarcima. Njegove bolesne oči sjale su zaneseno i nasmejano i celom licu davale neki odsutan i bezbrižan izraz. Nestalo ga je te iste noći.

Posle prvih pljački i ubistava, u varoši su se organizovale državne vlasti i ustaška hijerarhija. Ustaše su se upoznale sa prilikama. Stjepan Ković, i dosad malo potreban, sad je postao izlišan. Šetao je u novoj uniformi, ali

u opštoj gužvi i zaposlenosti ustaških funkcionera njega nije niko zvao ni tražio. Sve češće je pominjao ona putovanja za račun ustaškog pokreta, kad je "nosio glavu u torbi",
215n i sam je pomalo uviđao da su ga onda i izabrali :, hi uslugu samo zato što je neozbiljan i beznačajan čovek na koga nije mogao niko posumnjati.

Seta po varoši a čini mu se da je sve isto kao i nekad: da on nije ono što bi hteo da bude, što bi, kako sam misli, morao da bude. Pogledi klize preko njega. Dok govori, ljudi ga slušaju rasejano i malo ko da sačeka kraj. Kao da ni ova krvava i velika ma-skarada ne pomaže. I među ustašama se ne snalazi. To su u većini mlađi, neposredniji i borbeniji ljudi od njega, koji umeju i da udare, uplaše, ugrabe, kad treba i da ubiju. I sve to bez mnogo reci i okleva-nja. Ma koliko se trudio, on ne ume, ne može da drži korak sa njima.

I u ustaškoj komandi je neko, izgleda, ipak uvi-deo da je nezgodno da čaršija, koja još pamti sve preobražaje Kovićeve, gleda sad tog istog Kovića kao ustašu. I to da ga gleda stalno, jer on ne može da se drži skrovito i neupadljivo. Bacili su ga u leteći odred koji je upućen u Sarajevo da izvrši teror nad Jevrejima pre njihovog odvođenja. To je i njemu milije. Jer dok je u ovoj čaršiji, njemu se, isto kao nekad, čini da bi trebalo da se za nešto prihvati, da se nečim istakne, ali što god počne ne ide mu od ruke, niko ga čini mu se, sa dovoljno pažnje ne gleda, niko ga ozbiljno ne uzima.

Ne, sve mu biva jasnije da on svoju davnašnju želju za izuzetnim životom, za onim što donose sme-lost, raskoš i sila, nikad neće ostvariti, jer se za njim, kao njegova senka, vuče njegova prava priroda. Čak i u ovim strašnim, izuzetnim vremenima koja ovakvima kao što je on otvaraju neslućene izgleda, pružaju neograničene mogućnosti i punu nekaž-njivost, njegov deo u životu, ne može da bude drugo do nešto ubogo i osrednje. Eto, postao je ustaša - krupna stvar! - i samog ga je pomalo strah to-

216

ga. Pomešao se sa mladićima, siledžijama i nakomi-cama, kojih se uvek pribojavao i među kojima se, pravo govoreći, i sada oseća kao sokačko kerče među vukovima. Pred mnogim poznanikom oseća i nelagodnost zbog uniforme na sebi; rođena majka, koja je inače uvek i u svemu bila na njegovoj strani, sad ga gleda sažalj ivini i zloslutnim pogledom, ne govoreći ništa i nišući glavom prekorno i zabrinuto. Pa šta je za sve to dobio? Sluša pričanja drugih ustaša, mlađih i drskijih od njega, kako upadaju u jevrejske kuće kao tigrovi među zečeve, gleda ih kako razvlače srpsko i jevrejsko dobro, kako prekonoc stiču neke nove, slobodne i široke pokrete, pokrete ljudi koji se ne lišavaju ničeg, ne moraju nikom da polažu računa o onom što urade ni da okreću paru u ruci pre nego što je izbace; uopšte, ne poznaju obzira ni granica ni u sebi ni oko sebe. Sluša ih i posmatra, a u njemu se mešaju osećanja zavisti i divljenja sa željom da jednom nauči kako se to radi, kako se postaje uistini takav, moćan, vest, zao i bezobziran, ali i sa dubokim, nerazumljivim strahom od svega toga. Pokušavao je i sam, pri pregledu jevrejskih kuća, da vikne na nekog, da lupne čizmom, da zvekne oružjem, ali šta vredi kad mu to ne polazi za rukom. I sam oseća da sve to nije ono pravo, da njegovi pokreti nisu dovoljno brzi ni strašni, ni njegova reč bez pogovora, da ni pištolj u njegovoj ruci ne škljoca ubedljivo. Pred drugim ustašama Jevreji sklapaju ruke i premiru od straha, a njemu se obraćaju sa suznim poverenjem i u njegovom pogledu traže svojim pogledom pomoći i saučešća. Sve mu se čini da Jevrejin, koga on nastoji da uplaši svojom vikom i psovkom, gleda na njega sa više čuđenja nego straha, da se u Jevre-jinovim nedovoljno uplašenim očima javlja jedva primetan osme jak, kao da čeka kad će se sve to što

217si" i.među njih plete i zgušnjava raspršiti kao glup s; 111. Sve mu se čini da bi stari Jevrejin na koga se okomio mogao najednom mahnuti rukom i suvo, poslovno, sa omalovažavanjem u glasu kazati:

- Ajde, ajde, prođi se besposlice!

To Stjepana Kovića vredi i draži, i toga se boji više nego otpora i boja. Dešava se da u svom besu i ogorčenju sakupi snagu i ošamari starog Jevreji-na, ali tako ženski, tako nevešto i neprirodno, da i on sam, kao ošamaren, zatetura sa Jevrejinom i ostane pored njega, nemoćan i zbunjen, i čini mu se da ceo svet to vidi, kao što to i Jevrejin i on osećaju. I obzire se da ga ne gleda ko od ustaša.

Zbog svega toga, Stjepanu Koviću je milo što napušta Banjaluku i prelazi u drugi grad gde ga ljudi ne znaju i gde on nikog ne zna. Nekako mu se čini da će u drugom mestu biti sve lakše i bolje.

U Sarajevu je bilo isto, još i teže. Niko ne obraća pažnju na njega. Daju mu neke sitne, služiteljske zadatke. A u noćne "operacije", koje mlade ustaše poduzimaju na svoju ruku, njega ne zovu nego ga otvoreno izbegavaju.

Uveče ostane često bez ikoga u velikoj spavaonici improvizovane kasarne. Tada nabavi rakije, sedne na nekom skrovitom mestu na klupicu i pije, sam i ogorčen, i pokušava da se teši mutnim i nestalnim slikama veličine, koje piće u njemu izaziva. Pa i to nekako ne ide u ovoj proklesoj varoši, koja mu dolazi kao kloпка nameštena među planinama.

Jedne noći, dok je tako sedeo, čuo je kako se manja grupa ustaša dogovara i raspoređuje. Padala su jevrejska prezimena, imena i brojevi ulica. Ustao je i, ponesen rakijom, odlučno zatražio da i on učestvuje u pohodu. Nastalo je ćutanje. Njemu se činilo da u tom ćutanju ima prezira, i da pogledi sa dosadom i u neprilici klize preko njega, nekud da-

218

Ije, gde je lepše i zanimljivije. Najposle mu neko kao od bede dade ulicu, broj i ime jednog Jevrejina. Hteo je da pita ko je taj čovek, kakvi su uslovi pod kojima živi, ali svi su se otresali i sa smehom i grubim dosetkama razilazili. Neko je veselo dobacio, u prolazu.

- Upadaj, brajko, ne pitaj! I ne žali Židova! Nisi ga na potpis primio!

Stjepan Ković je išao niz obalu Miljacke i u malo zamagljenoj glavi, kroz kucanje krvnih žila na slepoočnicama, ponavljao: Mutevelića ulica, broj četiri, Mento Papo, bivši vlasnik bifea "Titanik". U isto vreme smišljao je kako će što prirodnije, što strožije i zvaničnije ući i prići svome prvom Jevre-jinu. A onda se ljutnuo sam na sebe što se tako sprema i preslišava, kao da ide da polaže ispit a ne da on stegne i ispituje Jevrejina. Ući će, kako i ostali ulaze, izjaviti da je došao da pribere podatke o njemu i porodici, nagovestiće da se radi o hapšenju, internaciji, još gorem nečem. Papo će na to ponuditi nešto od novca ili nakita, ili i jedno i drugo, a ako sam ne ponudi, on će ga na nedvosmislen način podsetiti na to. I ostaviće ćelu porodicu u strahu i zabuni, u očekivanju najgoreg, i spremnu da novim mitom odlaže svoju propast.

Kad je stigao do električne centrale, ugledao je, u mlečnoj svetlosti velikih prozora iza kojih su brektale podmazane mašine, nekog građanina sa fesom na glavi. Pozdravio je ustaškim pozdravom, na koji je prolaznik odgovorio nešto nejasno i zbunjeno, i zapitao za bife "Titanik". Građanin je odgovorio brzo i učtivo da nije iz ovog kraja i da ne zna. Pitao je za Mutevelića ulicu. Ni to ne zna. Stjepanu Koviću je udaila u glavu neka Ijutita vrelna, ali nije mogao ništa, jer je građanin govorio sa onom glatkom ljubaznošou sa kojom rođeni Saraj-219lija tune da odbije odgovor na pitanje na koje ne želi du odgovori - čoveku koji mu se ne sviđa.

Sam je pronašao i ulicu i kuću. Na ulazu u dvorište sreo je nekog sitnog i slabo odevenog čoveka koji je nosio pun naramak drva. Zapitao je za bife, a mali čovek je od zaprepašćenja ispustio drva i, očigledno nem od straha ali sav srećan što drugog traže, rukom pokazao mala zatvorena vrata na kući, sa1 ulice.

Stjepan Ković je kucnuo, a zatim se setio ko je i šta je, i odmah stao da udara pesnicom. Nije dugo čekao da mu otvore.

III

Mi smo već ranije kazali kako je Stjepan Ković ušao u "Titanik" i kako ga je Mento Papo dočekao.

Ustaša je tražio da razgleda sve prostorije i vidi sve članove porodice. Mento se odmah malo ohrabrio. Članova porodice nema. Pomislio je da li da kaže što god za Agatu ili ne, ali se odmah setio da to treba da prećuti.

Prostorije, to je bar lako pokazati. Bife koji više ne radi, prazna soba u kojoj se nekad kockalo ovo poslednje je, naravno, prećutao i soba za stanovanje. Tu su se zadržali.

- To je sve? - pitao Je Stjepan Ković sa pret-njom, ali i teško prikrivenim razočarenjem u glasu. Smelo i gotovo radosno Mento mu je nudio da pregleda, ako hoće, i stanove na spratu, gde žive drugi ljudi. U isto vreme nudio mu je ponizno i živo da sedne. Ustaša je seo i počeo da ispituje.

- Ime? Prezime? Zanimanje? - Dobro.

- Vjera židovska?

- D-da.

- Sefardska općina?

220

- Sefardska. Najgore je pregrmelo.

Ispitivanje se nastavilo. Mento je stojeći odgovarao i kod svake rečenice se klanjao nekako veselo i u svim pravcima, kao da se klanja lakom pitanju I svom brzom i jasnom odgovoru. Laka zbunjenost se javljala samo kad je hteo ustašu da nazove nekim imenom, da mu odredi rang i titulu. "Jeste, gospodin ..." "Nije gospodin ... gospodin ..." Najpo-sle se resio da ga naziva "gospodin oficir". Otada je govorio još lakše i smelije, služeći se time kao po-štapalicom.

U jednom trenutku kad je ustaša dohvatio bocu sa vodom koja je stajala na stolu, Mento se osmeli i ponudi mu čašicu likera. To je, kaže, držao nekad u bifeu za naročite goste, za bolje ljude. Smelošću i brzinom kakvu imaju samo smrtno uplašeni ljudi, Mento je stavio na sto trbušastu likersku bocu i malu čašu, i ne čekajući odgovor.

Ustaša odbi oštrim pokretom ruke, ali boca i čaša ostadoše na stolu pred njim.

Ispitivanje se nastavljalo.

Jesu li u bife dolazili komunisti? Koji su, i kakve su razgovore vodili? - Menti se lice razvuče u osmejak, htede već i glasno da se nas-meje, ipak se uzdrža, a zatim brzo i uplašeno ugasi osmejak na licu. Ali glas kojim je odgovorio bio je još obojen tim zadržanim smehom.

- Ne, toga u mene nije bilo, gospodin oficir, nego sve građani, onako ... meraklije, sve dobri ljudi. Ne, nema toga. Ispitivanje se nastavljalo. - Koga ima od rođaka? S kim se druži i s kim radi i švercuje?

Mento je odgovarao još lakše i pribranije, a nije mu bilo ni teško odgovoriti. On zaista nije imao ni porodičnih ni trgovačkih veza, ni nepokretnog ima-

221 uja, pa ni pokretnog osim ovo sirotinje. Čak ga je-vrejska opština nije priznavala za svoga. Mogao se pozvati na mnoge svedoke, ne samo na susede nego i na svoje goste.

- Pitajte koga god hoćete za Herciku. Znete, tako me zovu, gospodin oficir. Svak će vam kazati: jeste veseljak i... onako, ali neke rđavštine, nekog šverca, i tako, toga pri njemu nema. To jok! Pitajte slobodno.

Opet mu dođe da pomene i svoju doduše neven-čanu ženu. Odmah se prepade sam svoje misli, i uz-drža se. Ali mu je i posle toga nekoliko puta dolazila navrh jezika da je pomene. Znao je da je za njega bolje da taj odnos sa ženom arijske rase ne po-minje, a sve mu se činilo da bi bilo dobro kad bi mogao na neki način da izgovori to katoličko ime - Agata - da ga iznese kao amajliju, kao zaštitu i odbranu. Ipak se savladao.

Negde u toku razgovora koji se raspleo, Stjepan Ković je mehanički ispio čašicu likera, a Mento je odmah ponovo natočio.

Kako se ispitivanje otezalo, Mento je bivao sve življi i smeliji u odgovaranju, a Stjepan Ković sve sporiji i neodlučniji u postavljanju pitanja. Nastajale su duge i mučne pauze u kojima se čulo kucanje jevtinog limenog budilnika, neumoljiva, mehanička opomena. Kao glumac koji ne zna ulogu, Stjepan Ković se iskašljavao, zamuckivao i, u neprilici, posezao sa čašicom. A kad bi se setio nekog novog pitanja, otezao bi ga i razvlačio, naglašavajući značajno reci i slogove, kao da se iza njih kriju vesto postavljene zamke. Činilo mu se da je dosta toga uvoda i da treba preći na stvar, ali nije znao kako da se odvoji od njega. Što ga je u tom naročito sprečavalo, to su bile druge, njegove, misli koje su neprestano navirale. Usiljava se da postavlja pita-

222

nja, a u isto vreme gleda u oživelog Mentu i misli o njemu, o sebi, o stvarima koje nemaju veze sa onim što glasno govori.

Posmatra Stjepan Ković svoga "Židova" i nezadovoljan je i samim sobom i svojim "Židovom" i svim oko sebe.

"Dabome, to su ostavili meni. Meni je zapalo to!", ponavljao je u mislima. I to nezadovoljstvo prelazi u ogorčenje koje mu steže grlo, udara u glavu, i izaziva u njemu potrebu da nešto kaže, vikne, učini.

Očigledno, niti je ovo onaj pravi Jevrejin kakvog je on zamišljao, niti je on ustaša kakav je hteo da bude.

Neuredan mali stan, sirotinjski i prizeman kao i njegov u Banjaluci. Sam "Židov", šaka jada, u izlizanom i masnom odelu, previja se, žmirka i podrhtava, zagrcava se i sapliće u govoru, a strah mu saterao svu krv oko srca pa je bled i pomalo zelen kao utopljenik. Ni po čemu ne liči na ono o čemu sada novine pišu i što se na karikaturama prikazuje: na bogatog, ugojenog, parazita Jevrejina koji pije krv naivnih i radnih ljudi arijske rase. Ni trbuha, ni zlatnog lanca, ni kase, ni bele gojazne Jevrejke koja se hrani guščijom mašću i savija pod nakitom, ni degenerisane Jevrejčadi. Ni traga od onog bogatog, drskog Jevrejina o kome je on snivao i koji bi ga svojom pojavom podstaknuo i ohrabrio da istupi kao pravi ustaša, da podvikne, udari, opljačka.

Nastoji da se seti svega što su mu još u detinjstvu govorili o Jevrejima. Seća se da mu je majka pričala da su nju kao devojčicu, u studena svitanja između prve sunčeve svetlosti i poslednjih fenjera po ulicama, vodili u crkvu, za vreme velike nede-lje, da sa ostalom decom "šiba Barabana", prokletog Jevrejina zbog koga su, kažu, razapeli Isusa, božjeg sina. Delili su im snopove vrbovih šiba i deca

223sti veselo i ogorčeno tukla po crkvenim klupama da je polumračna bogomolja odjekivala do u najdalje uglove i u dubine oltara pred kojim je jedva vidljiv sveštenik mrmeljao nerazumljive molitve.

Seća se - čudna sila otkriva pred njim zaboravljene, daleke predele - kako je, kao dete, jednom uoči subote išao sa tetkom, očevom sestrom, kroz čaršiju. Bilo je tek počelo da se smrkava, a Jevreji su već zatvarali železne kapke i vrata na svojim ma-gazama. Na jednoj magazi vrata su bila zatvorena samo napola, jednim krilom, a iznutra je, gotovo prislonjen uz to krilo, stajao gazda, Jevrejin, u građanskom odelu a sa fesom na glavi. On se jedva nazirao u senci magaze, ruke su mu bile presamičene na truhu i gornjim delom tela se lako nihao, kao utonuo u molitvu. - Tada mu je tetka objasnila da Jevreji tako, kad zatvaraju radnju uoči subote, mole Boga na dućanskom pragu da im u toku cele iduće nedelje šalje "ćoravu mušteriju", nevešta i neiskusna kupca koji se da lako zbuniti i prevariti. I to je sve. Uzalud napreže pamćenje ne bi li se setio još čega, ali teškog i zlog, što bi podjarilo u njemu gnev protiv Jevreja, podstaklo ga da udara i muči ovog bednika, i u isto vreme opravdalo takav postupak. Čitao je poslednjih meseci ustaške listove koji optužuju Jevreje kao krivce za sve nevolje i sva zla čovečanstva, ali sve to nije jasno ni određeno, i ubedljivo je samo utoliko ukoliko si već spreman da mrziš ljude koji se zovu Jevreji i da im na-neseš zla. Uopšte, štampana reč nema i nije nikad imala uticaja na Stjepana Kovića; on je od onih ljudi koji ne mogu ni jasno da sagledaju ni pravo da osete ono što čitaju, i koji znaju i priznaju samo ono što je opipljivo i za neposredne lične težnje i interese vezano u životu.

224

Očigledno, nisu sećanja na bapske priče ni pročitane brošure ono što bi njemu trebalo, što čini čoveka strašnim i smelim u njegovim postupcima, ono što bije i uništava niže i slabije a uzdiže i bogati smeje i bezobzirne. Ne, tu treba drugih, jačih pod-streka.

I opet se ljuti na sebe što mora da se tako veštač-ki nadražuje i nagoni na gnev i napad na Jevrejina i opet se, na svoju štetu, upoređuje sa drugim ustašama. Iskorišćujući taj gnev na sama sebe, on se odjednom gnevno obrati Papi:

- Slušaj ti, zlato i novac vadi odmah, da ne razgovaramo dugo, jer...

Govorio je slušajući svoje reci kao da dolaze izdaleka; svaka reč mu je izgledala suviše otegnuta, kao reč iz običnog govora a ne kao oštra zapovest bez pogovora. Govorio je, a u isto vreme je mislio kako bi neki od mlađih, pravih ustaša to izgovorio, a na kraju, u pauzi, posle reci "jer..." , gde treba da bude teška pretnja sa mučenjem ili ubistvom, ili i jednini i drugim, čuo je kako odjekuje praznina. Jer...! Šta "jer..."? Ništa. Nemoćna težnja da se bude silan i strašan i da se tako stiće, ima i uživa i bude neko i nešto, ali u isto vreme strah od svega

toga, nepriličnost i nesnalaženje, želja da svega toga nema, ali tako nema kao da nikad nije ni bilo - ni ove težnje u njemu, ni "Židova" pred njim, ni njega samog, da je drugi čovek, na drugom mestu, koji ne zna ni da postoje ovakve stvari, ovakvi postupci i ovakva mesta.

I sad, kad je već izgovorio zahtev i pretnju, sad treba da istupi protiv ovog Mento, i to da istupi hladno, oštro, celishodno. To ne može. A kako bi i mogao sa tim protivrečnim mislima u sebi koje ga kočē i vuku na protivne strane! Plakao bi, bežao bi

15 ! Andrić: Nemirna godina

225i ubijao bi zbog te svoje nemoći. A ovog Mentu nir.i sad više od svega, mrzi ga kao tu svoju rođenu nemoć. Dok se sve to smenjivalo i kovitlalo u njemu, on nije ni gledao Jevrejina pred sobom, niti ga je dobro video. Na neočekivan i oštar ustašin zahtev, Mento je prebledelo i osetio kako ga po vratu i čelu poliva samrtnički znoj. Dakle i ovaj traži, pomislio-je, i ta ga je pomisao presekla. Pa dabome, a on je bio lud i mislio da je ispitivanje ozbiljno i da odgovori imaju neke važnosti. A sve je to bio samo uvod u ovo: novac i nakit! To je ono čega se najviše bojava. Biti bez novca i bez ikakvih stvari od vred-nosti u ovom položaju, znači izložiti se hapšenju, mučenju, svemu onom što mu je njegov strah u snu i na javi došaptavao. Ostalo je jedino da ga uveri, da dokaže da zaista nema ništa. Koristeći se okleva-njem i tišinom u kojoj je ustaša mislio svoje misli i samo micao usnama kao da žvače neizrečene reci, Mento se malo pribrao i stao da govori. Govorio je kao čovek koji brani svoj život. Petljao je, pleo i mrsio, nastojeći da uveri Stjepana da nema novca ni nakita. Kako je teško dokazivati istinu koja ne izgleda verovatna! Naročito u ovo doba i ovakvom čoveku! Suze su mu udarale na oči od istinskog gneva na sama sebe što je takav rasipnik i kockar da zaista nema novca, a što mu ovaj ustaša ne veruje i neće nikad verovati. Toliko laži ima među ljudima, naročito kad je u pitanju novac, da niko nikom ne može verovati ni suštu, belodanu istinu; toliko da se i on sam, iako dobro zna da nema novca, da ga ne može imati, muči i smrtnim znojem znoji da tu istinu učini ubedljivom, da ma šta misli, slaže kako bi ona i za ustašu bila istina.

226

I Mento govori, pravda se, i kune svim na zemlji i na nebesima, objašnjava, obećava, moli i laska, niže reč na reč, umeće čitave rečenice bez ikakva smisla, napreže ubogi mozak i suva usta, jer zna: dok govori i dok ga ustaša pušta da govori, još je dobro, još ga ne muči i još ima nade da će ostati živ. Govoriti, znači odlagati mučenje, znači živeti.

Nije on, kaže Mento, kao drugi njegovi istover-nici, ne, on nit meće u banku, nit u čekmedže. Ček-medže je u njega mali džep od prsluka, pa i tu mu ne prenoći para. Sve to on pojede i popije sa jaranima i prijateljima koji u većini i nisu Jevreji i među kojima ima i katolika. I koliko! Ne, nema novca, u to se može zakleti očima, životom svojim i pokojem mrtve matere. Ali kad je u pitanju čovek kao što je gospodin oficir, on će, koliko sutra, gledati da nađe, da uzajmi, pa da mu da. Prodaće nameštaj. Radiće i štedeti, pa će mu davati mesečno. Ubijaće se poslom i crkavati od gladi, ali gospodin oficir neće ostati bez svoga. I to mu je sigurna para, kao da je drži u Zemaljskoj banci, na knjižici.

I sve je to bilo rečeno i opet je u sumračnoj sobi zavladała tišina; sve to nije stizalo da pokrije ovu beskrajnu noć koja se proteže gola, hladna, tamna, kao sudbonosan hodnik bez kraja. Sve je rečeno, sve što se može smisliti i kazati, a ipak valja dalje govoriti, ma kako i ma šta. I Mento je govorio. Lagao je sa žarom kojim čoveka mogu da nadahnu bežanje od patnje i strah od smrti. Pričao je naširoko i potanko o nekom procesu oko nekog nasleđa, koji je dosad zapinjao zbog korupcije jugosloven-skih vlasti, ali koji je sada, pod novim, boljim prilikama, krenuo sa mrtve tačke. Koliko sutra može pasti presuda kojom će, bez sumnje, testament bogatog rođaka biti poništen, a Mento se naći među srećnim naslednicima.

15

227A kad je i ta priča ispričana, on je pričao druge, još luđe i još manje verovatne. Njegova spora i uboga mašta trčala je, posrtala i, gonjena strahom, izvodila bedne i smešne ali neverovatne skokove. Sve teže je nalazio reći i sastavljao rečenice; lepo se videlo kako nastavlja jednu na drugu, bez mnogo smisla i sve manje ubedljivo, ali ipak nastavlja, bojeći se samo jednog: svršetka i ćutanja. I produžio bi tako do zore.

Dok je govorio, Mento je bio sav u nekim sitnim pokretima, sve je na njemu igralo, primetno i stalno: mišići na licu, prsti na rukama, noge pod njim, a oči su mu stalno tražile ustašin pogled da bi na njega odgovorile osmejkom. Stjepan Ković je međutim sav potonuo u se, na izgled potpuno dalek uznemirenom Menti, ali u stvari mnogo bliži nego što izgleda i nego što bi nesrećni Jevrejin želeo. Dok je Mento, u odbrani svoje kože, govorio, i izmišljao, i govorio, Stjepan je ne slušajući ga mislio svoju misao, i to ne jednu.

Ceo izgled Stjepana Kovića bio je u tom trenutku takođe na svoj način jadan i zbunjen. Lice bolesnički blede, na njemu tri tamne mrlje, tri parčeta mraka: dva crna oka, sastavljena obrvama, i nevidljiva usta prekrivena kratko potkresanim brkovima. Poguren i ulegnutih grudi, izgleda utonuo u po-hodnu italijansku uniformu posne i zloslutne zelenkaste boje. Rukavi suviše dugački, pantalone preširoke, cipele i kožne dokolenice nove i crne, rađene za vojnike osrednjeg rasta. Ali Mento nije mogao da vidi pred sobom čoveka kakav jeste, nego samo ustašu iz svojih strahovanja.

Kako bi bilo, mislio je Stjepan Ković, da sada izmahnem nožem na njega, tek onako, da vidim šta će uraditi, kako će izgledati? Da izmahnem pa -

228

može biti i da udarim. Što da ne udarim? Zašto? Mogu kako hoću, da udarim i da ne udarim.

Ali liker je u njemu radio brzo i nezdravo. Men-tin grozničavi govor sve ga je više dražio. U njemu su kružile jetke misli.

Da, mogu što hoću. Ali, evo, pored svega poniznog držanja i ulagivanja, čifut ne odgovara na moje pitanje, ne izvršava naređenje, nego nastoji da se izvuče pričanjem i obećanjima. Znači, drži me za budalu, za slabića, ne boji se više i ne oseća u opasnosti. Kako to da ga je prošao strah, i kad se to desilo. Ne znam, ali vidim da je tako. Pa kako da ga sad i udarim kad je dockan. Ovaj se očigledno više ne boji. Dabome, mene se ne boji. Da se boji, ne bi jedne sekunde oklevao, ne bi ovako drsko i familijarno pričao priče. U početku se uplašio, uplašio se ustaše, a posle me je prozreo, iza svega oružja i kroz uniformu sagledao Stjepana Kovića, nesposobnog, beznačajnog slabića preko koga klize svi pogledi, kome niko ne odgovara na pitanja, koga niko ne zarezuje i ne uvažava i koga se, naravno, ni on ne mora da boji.

Tu Stjepan odjednom oseti dobro poznat i oštar i odvratan zadah zgrudvane i ustrajale vune, paklensku vrelinu dušeka i sav pritisak svoje davnašnje misli koja preti da ga uguši.

- Pare!

Polumračnom sobom prolomio se taj Stjepanov uzvik, kao davljenički vrisak, kao jedno jedino otegnuto aaaee! A u isto vreme on udari pesnicom o sto, svom snagom i osvetnički. Prevrnu se čašica sa likerom, zaigra boca po golom stolu, zaniha se i smrači svetlost sijalice. Po zidovima i niskoj tavanici zaljuljaše se dugačke, hitre senke njihovih pokreta. U Mentinim napola obnevidelim očima to su bili neočekivani vuci i bauci. Jer na Stjepanov povik

229i on je skočio, prevrnuo stolicu i, kao eksplozijom bačen, našao se u kutu sobe. Obojici se još jedno vreme činilo da je soba ispunjena uvek istim zaglušnim šumom i istim senkama i pokretima. Iako je sve odavno već mirno i tiho, njih dvojica su još u istim položajima, Stjepan Ković sa stisnutom pesnicom na stolu, pognute glave, zgrčena lica, kao da je i sam zaprepašćen svojim pokretom i sad se pri-bira i nastoji da ga shvati i da se nekako odvoji od njega. A Mento, u sobnom uglu, neverovatno smanjen i iznakažen od straha.

Snaga i dovitljivost napustile su Mentu, ni reci nije više umeo da nađe, ostala je samo želja da iz-begne mučenje. Ali kako? Nikad nije tako zažalio što nije više sticao i bolje čuvao, što nema i on ma šta od nakita i zlata kojim mnogi Jevreji glavu spašavaju, ili bar odlažu propast. Nikad nije tako mrzeo te koji imaju i umeju. Nikad neće moći dati ono što nema. Znači, mora propasti. Još jednom podiže obe ruke kao na molitvu, ali ne znajući više ni koga moli ni za šta.

- K"o boga vas molim, gospodin oficir ... Cim svane, čim ...

Iz svog ukočenog stava Stjepan Ković skoči naglo na noge. Taj govor o svanuću i sutrašnjem danu ponovo je krenuo u njemu svu krv, sav gnev i alkohol. Čini mu se: tek sad vidi da mu Jevrejin, lukav i uporan, postavlja taj sutrašnji dan kao stupicu, kao mamac glupaku i slabiću koga potcenjuje i prezire. U ovakvoj istoj noći on je gledao negde ugledne i ohole banjalučke Jevreje kako malolet-nim i bezbrkim ustašama predaju stari porodični nakit, divne, tople stvari od zlata, platine i dragog kamenja neočekivane boje i sjaja, i to predaju bez pogovora, laka srca, kao da su ih jutros našli na drumu, a ti žutokljunci i golači primaju nakit ra-

.230

dosno i prirodno, kao da im ga je pradeda nosio. A njemu ovaj sitni Jevrejin tvrdi da nema ništa i drsko ga vara i zalaguje, jer misli: ovaj nije strašan, ovo je slabotinja-čovek, uvek i u svemu posled-nji, ovoga mogu omotati oko prsta. Sutrašnjim danom hoće Jevrejin da ga zavara, a on oseća da sutra ne postoji za njega, da je vezan za ovu noć i ovog Jevrejina i da ovde i sada treba da se pokaže ko je i šta je Stjepan Ković. U pitanju je više, mnogo više nego novac i nakit. I on stade sporo, zverski da se diže, sav se izvi i zakrenu, kao da se provlači kroz nevidljivu ogradu i, zabacujući ruku za sebe, izvuče težak parabelum, kao neki poslednji i presudi dokaz, uperi ga neodređeno prema strani na kojoj je stajao Mento i - okide.

Ne gledajući tačno gde gađa, pritiskujući jednako grčevito okidač i držeći revolver, koji je bio na rafalno paljenje, nevešto i daleko od sebe, Stjepan zasu mecima kao grmljavinom i munjama ugao sobe u kome je Mento neprirodno i fantastično mahao rukama, skakao i poigravao kao da protrčava dzmeđu munja i preskače preko njih.

231ZEKO

Kuća o kojoj je ovde reč stajala je u vreme o kom govorimo, to jest na koju godinu pre poslednjeg rata, u jednoj od onih strmih ulica koje vezuju Sarajevsku sa Ulicom kneza Miloša. To je bila lepa kuća na četiri sprata, koji sa mansardama čine u očima zavidi živih suseda ravno pet spratova. Građena ubrzo posle prvog svetskog rata, ona nije bila sa komforom za koji se kaže da je "sasvim, sasvim moderan", ali je bila dobro građena i održavana, tako da je, onako bela i uredna od krova do temelja, već svojim izgledom odbijala stanare sa malim prihodima a sa mnogo dece. Vlasnik te kuće... Ili ne, vrlo bi teško bilo kazati ko je pravi vlasnik te kuće, jer je to zamršeno pravno pitanje u koje ulaze pomalo i druga pitanja, kao što su pitanja: morala, braka, mladićkih zabluda i poznih kajanja iz beogradskog "predratnog" života. Mi tu teškoću nećemo ovde rešavati. Gromovnik te kuće bila je gospođa Margita Katanić, opšte zvana Kobra. Ona je izdavala stanove, naplaćivala kiriju, raspravljala sve sporeve sa stanarima, plaćala porezu i odgovarala pred vlastima. Ona je stvarno bila i nastojnik te kuće, jer onaj čosavi "hauzmajstor" iz suterena, Bačva-

nin, koji izgleda kao pile pobeglo ispod noža, bio je samo nadničar u moćnim rukama gospođe Mar-gite. Uostalom, i sve ostalo je bilo u tini rukama.

Gospođa Margita stanuje u prizemlju kuće, i to u onom većem stanu od pet soba, sa mužem i sinom. Ali pre nego što ma šta pomenemo o mužu i sinu, treba da se kaže bar nešto više o gospođi Margiti.

To je žena koja se približava pedesetim godinama i koja je teška devedeset kilograma, oniska, potpuno seda, sa visokom prečanskom frizurou koja ni o Božiću nije uredna. Ona sva drhti i poigrava od čudne i nasrtljive energije u sebi. Čela njena prilika je takva. Istina, ona počiva na slonovskim nogama koje se teško kreću, ali odatle pa naviše ta prilika biva sve življa i pokretni ja, a taj nemir dolazi do svog vrhunca u licu. Na bledom gojaznom licu, kao mrka krivudava linija, velika usta sa trideset i dva veštačka zuba i sto dvadeset reci u minutu. I najposle, krupne okrugle oči, sa crnom dužicom koja se na krajevima pomalo razliva u beonja-ču; gramzive, nepoverljive, ubojite oči u kojima je usredsređena sva snaga i pažnja koju ovo veliko telo razvija u odbrani i napadu.

Tako teška i pregojena, bolesna od pola tuceta istinskih i uobraženih bolesti, gospođa Margita je ipak u svako doba dana na svakom mestu. Po tom prostranom stanu od pet uokrug poredanih soba ona se kreće kao otežao pauk i čas gleda na ulicu, čas u baštu, čas na glavni hodnik kuće. Tako ona sve vidi, u svemu učestvuje, svakog ispituje i svima zapoveda. I sve joj je to malo. Tolika je snaga u njoj i tolika volja da komanduje, steže, kroti i savija, da bi puk vojske bio malo za tu snagu. A kako joj je sudbina dala uzak krug nad kojim može da vlada, to stradaju oni koji su u tom krugu - njena mala porodica od muža i sina, i stanari ove

233kuće - jer je na njih legao sav teret te njene snage i le besne volje za komandovanjem.

Toj ženi život je dao sasvim drugačijeg muža, mirnog, omalenog čoveka na kome je sve pitomo i ugladeno - pokret, odelo, reč i pogled. U stvari, dao joj ga je njen "očinski prijatelj", jedan fabri-kant kod koga je "pre rata", a po rečniku njene generacije to znači pre 1914. godine, živela tri godine i koji joj je svojim zamršenim testamentom, pored ostaloga, ostavio i ovu lepu veliku kuću "na uživanje". A tog malog čoveka neodoljivo je privuklo nekad metalno-snažno telo mlade žene i čudno lice sa očima koje se nikad ne smeju.

Iako rođen u Pančevu, bio je u stvari Beograđanin, jer je već u svojoj dragoj godini prenesen u Beograd, gde mu se otac, skroman nastavnik muzike, stalno nastanio. Rano mu je umrla majka i on je odrastao i školovao se pored oca, povučenog i do nemilosti čutljivog čoveka. Po zanimanju je bio kaligraf, na službi u Kancelariji kraljevih ordena. Radio je diplome i za druge ustanove i privatna društva, jer takvog rukopisa i takvog veštaka nije bilo u Beogradu. Nosio je sasvim pristojno muško ime: Isidor, ali žena ga je prozvala Zekom, i to mu je ime ostalo i u porodici i kod poznanika. I njegov rođeni sin, otkako je progovorio, nije ga zvao "tata" nego Zeko. I svi, svuda i dovek tako: Zeko, Zekane, Zečko!

Taj mirni, uvek izbrijani čovek vlažnih očiju, sva-kad pažljivo i čisto odeven, i sam sav od pažnje i dobrote, vuče ovu svoju aždaju od žene već dvadesetak godina "vuče galiju po suhu", kaže jedan Bosanac, njihov kirajdzija. Svoju neodoljivu i nezdravu mladičku želju da dobije bledu i atletski razvijenu fabrikantovu "poćerku" platio je robijom kojoj ni danas ne vidi kraja.

234

Ovaj par ljudi ima sina jedinca, koji im se rodio u prvim mesecima braka, pod neobičnim ratnim okolnostima teške 1915. godine. Sada je to visok i snažan mladić između dvadesete i dvadeset pete godine, plave grgurave kose, čuven sportista, lokalni prvak u tenisu, član svih sportskih odbora i komiteta, razmažen lepotan i neradnik, sa majčinom drskošću, ali sa nekom animalnom ravnodušnošću prema svemu i sa maznom tromašću u govoru i ponašanju, a sa lepotom koju je nasledio bogzna od koga. Zvao se Mihailo. Majka ga je zvala Mišel, drugovi su ga prozvali Tigar, i pod tim nadimkom je poznat mondenskom Beogradu i sportskoj publici. A stvarno, tome nadimku odgovaraju kod njega i hod i pokreti i, naročito, zelenkaste oči sa žućkastim odblescima; isto tako kao što je njegova majka pored sve pregojenosti imala u očima i u ponekad neočekivano brzim pokretima zaista nečega od velikih zmija tropskih predela.

Taj lepi, egocentrični i egoistični mladić bez određenog zvanja i posla u društvu, bez razvijenog moralnog osećanja u sebi, bez traga "ljudskog čuvstva", kako je govorio njegov otac, jedino je živo stvorenje koje srne i može da se odupre volji gospođe Margite, koje ume da joj izmami i poslednju uštedevinu. I njega ona grdi glasno i omalovažava, praska zbog njegovog ludog trošenja i većitog len-stvovanja, ali ne može ništa da mu odbije i na kraju sve mu prašta.

I inače, sve se u ovoj kući radi i dešava između majke i sina. Oca prosto zaobilaze, "prekoraču ga" u svemu. On nema reci. Sve što zausti da kaže izgleda nekako i njemu samom nevažno, izlišno, glupo. Plata, koju gotovo celu daje u kuću, nije nezatna, ali mu ni ona ne podiže ugled. I kad god

235je prisiljen da od Margite traži nešto od svog novca, on to čini sa snebivanjem i lakim strahom da bi ga mogla odbiti.

Takva je izgledala ta porodica od Zeke, Kobre i Tigra u očima stanara petospratnice. Oni su je i prozvali menažerijom, i to je ime primao svaki novi stanar, zajedno sa ključevima od stana i Mar-gitinim mnogobrojnim i neumoljivim uslovima. Ali život ni u jednoj porodici nije tako crn, ali ni tako jednostavan, kako ga komšije vide

i vole da opisuju. Treba samo da nastupe nešto izuzetniji događaji, pa da se i ljudi sami i odnosi među njima pokažu u drugoj svetlosti, često sasvim protivnoj od one u kojoj smo mi navikli da ih gledamo.

Kao mnogi ljudi koji prolaze pored nas ulicom, i Isidor Katanić je bio bolji od svoga spoljašnjeg izgleda. Ako dobro razmislimo, videćemo da mnogi od onih koje mi, sudeći po spoljašnjosti, smatramo potpuno ništavnim ljudima, nisu baš sasvim takvi, i da mi u svojim mislima i ocenama volimo da bacamo što više nula iza sebe, kako bismo na taj način podigli vrednost one brojke koju, po svom mišljenju, predstavljamo. Bio je bolji, i nesrećniji. Da, i nesrećniji, iako je izgled toga čoveka bio, kao što smo rekli, dosta nesrećan.

U stvari, bio je to jedan od onih ljudi čiji život, što se više približava kraju, sve manje liči na svoj početak.

To je bilo nekad darovito dete sa pametnim očima i punim usnama, obdareno dobrim pamćenjem i jednim altom koji je njegov učitelj pevanja zvao "božanstvenim". U gimnaziji to je bio jedan od onih retkih dečaka koje vole i drugovi i profesori. U đačkoj literarnoj družini on je davao sastave u stihu i prozi, koji su izgledali ozbiljni i puni obe-

236

ćanja, a si isto vreme dobro je svirao na klaviru i još bolje crtao. Izgledalo je da je najveći i najdublji taj njegov slikarski dar. Međutim, došla je godina 1908, sa aneksionom krizom i trzavicama koje se više nisu smirivale, i potresale ceo Beograd a naročito život školske omladine; ona je poremetila i darovitog dečaka upravo u vremenu kad su se u njemu sukobili svi ti njegovi mnogobrojni i protiv-rečni talenti. Pošao je sa talasom većine tadašnjih mladića koji su više voleli bučne razgovore i dokone šetnje nego rad i razmišljanje, i nekako nisu mogli nikad da se dovoljno narazgovaraju i potpuno izraze. Ipak je položio maturu, ali tada je osetio neku veliku prazninu u sebi, koja je bila u čudnoj i bolnoj protivrečnosti sa šumnim i bogatim životom oko njega. Kao da su se svi oni talenti - slikarski, pesnički, muzički - prvo pomešali u njemu, kao vođene žile u zemlji, pa zatim se tako pomešani svi nekud izgubili, kroz nevidljivu pukotinu. Najviše je ostalo u njemu od sklonosti ka slikarstvu. Njegovi crteži tušem i olovkom bili su poznati i van kruga njegovih školskih drugova, koji su u svom đačkom listu oduševljeno govorili o njemu kao o "mladom grafičaru" i slavili njegovu "laku ruku i finu liniju njegovog pera". Ali njemu samom je ta linija bila svakim danom sve manje vidna i razumljiva, i on je sve više dolazio do uverenja da se svi oni zajedno varaju u tome, kao što se varao i njegov nekadašnji učitelj pevanja u njegovom glasu i njegovoj muzikalnosti. I kad se u porodici postavilo pitanje njegovih studija, njegov otac, razočaran i nepoverljiv prema svemu što ima veze sa umetnošću, nije imao mnogo muke da ga salomi i natera da se upiše na pravni fakultet. Mladić je radio sve kao u nekom snu, kao da nisu u pitanju njegova sudbina i njegov život, ne verujući 237u sebe i ne razaznajući dobro svet oko sebe; tako se i upisao na prava, olako i neodgovorno, kao što bi se upisao u neku dobrovoljačku legiju koja neće videti krvi ni boja.

Do pravih studija nije ni došlo. U jesen 1912. se zaista zaratilo. Ona praznina u Isidoru Kataniću ispunila se odjednom stvarnom sadržinom. Krenuo je sa svojim godištem u rat. I tu ga je gurao opšti zanos i nosila uverenost u pravednost stvari za koju se ratuje. Mladost i taj zanos zaklanjali su mu ružne pojedinosti koje je otkrivao pred njim taj rat i koje su nagonile na teške misli. Malo je video od borbe, ali je preležao trbušni tifus. Vratio se u Beograd, omršaveo i potpuno ćelav. Sedeo je kod kuće, dok mu je kosa sporo rasla, isprva retka i mekana kao u novorođenčeta. Napolju je sve šu-melo i grmelo od pobedničkog raspoloženja. U njemu je sa svakim rekonvalescentskim danom rasla neka silna životna radost, neko svečano, u isto vre-me i uzvišeno i skromno, osećanje zahvalnosti za sve što postoji, za najmanju sitnicu u tom životu koji je stajao pred njim kao nov, bez određenog oblika i pravog imena.

Dugo ga je držalo to raspoloženje i sprečavalo da dublje misli o ratovima i o pobedama. U takvom raspoloženju se i upoznao sa Margitom. I otada je sve što je radio i mislio bilo u vezi sa njom. Ljubav je naišla na njega kao nova bolest, u nju je legao sav onaj žar koji on nije stigao da izrazi ni poezijom ni muzikom ni slikarstvom.

U jesen 1913. godine postao je praktikant u Kancelariji kraljevih ordena, s tim da dogodine položi završne ispise na Univerzitetu. Njegov posao bio je, u stvari, kaligrafski; ispisivao je prazne rubrike na ordenskim poveljama. Crtao je kao paučina tanka

238

slova i fino "šatirane" inicijale, da su i pukovnici i dvorski ađutanti ostajali iznenađeni i zadivljeni pred tim pismom.

- Nemaš ga šta videti, ali što jest, jest... I to su govorili zastajuoi u prolazu kroz kancelariju, onako krupni, tek izišli iz rata, sa korbačem u ruci i novim odličjima na prsima, sigurni u pokretima, nasmejani iznad crvenog revera raskopčanog šinjela.

A on je crtao i ispisivao diplome kao igrajući se, idući kao u snu za paučinastom linijom svoga pera i ne verujući da i to može biti nekome ćelo zvanje i izdržavanje. Pa ipak, njemu je postalo.

U aprilu mesecu Margita je posle dugog okleva-nja pošla za njega. Sedi fabrikant im je dao pristojan miraz i očinski blagoslov. Isidoru Kataniću nije bilo stalo ni do jednog ni do drugog. Poljubio je fabrikanta u ruku, ali on bi tih dana tako poljubio ceo svet i sve živo na zemlji.

Zatim je došlo ono o čemu ljudi malo govore, a od čega najviše stradaju. Brak je već u početku stao da se pokazuje kao ono što i jeste u ovakvim slučajevima: strahovita zabluda sa jedne strane, a strahovita prevara sa druge.

Ali došlo je i nešto drugo, nešto na što Zeko nije pomišljao, došao je rat hiljadu devetsto četrnaeste godine. Mobilisan je sa svojim godištem. Prošao je Zeko za tri godine izbeglištva i Tarant i Krf i Tulon, sitan i neprimećen čovek u burnom i neobičnom vremenu. Uzalud je nastojao da uhvati vezu sa ženom u Beogradu. Otac mu je pisao svega jednom, ali začudo ni reci o ženi i detetu. Kad je zatražio objašnjenje, dugo nije dobio odgovora, a onda je stiglo pismo od slabo poznatih očevih su-seda, koji su javljali da je stari Katanić umro, sam 239i ćutljiv kako je i živeo. Tek negde u leto 1918. javila se Zeki žena iz Beograda sa nekoliko plačljivih i ne potpuno razumljivih reci iz kojih je razabrao da "svog taticu ljubi i grli i sin Mihailo".

Kad se u januaru 1919. godine vratio u Beograd, Zeko je našao olupinu od nekadašnje Margite, a sa njom snažnog plavog dečaka od četiri godine. I u vremenu u kom ima toliko teških i neverovatnih stvari, kao što je ovo, izgledala je i suviše teška i neverovatna ta promena. Nije bila stvar u tome što se postarala i fizički izmenila, nego što se sva nekako razvezala i razlabavila, a u isto vreme stekla oštre i brze pokrete i neku opasnu, bučnu i uočljivu rečitost.

Takvu je ženu našao namesto devojke Margite, a pored nje našao je i Margitinu priču, jednu od onih okupacijskih priča u kojima se nerazmrsivo mešaju žalosna istina i jadna laž. Priča je bila u ovome. Ostavši bez muža, Margita se namučila. Sa užasom je videla da je ostala bremenita. Starog fa-brikanta su u to vreme Austrijanci privremeno internirali. Sama u napuštenom Beogradu, prešla je u Zemun kod jedne rođake i tu rodila dete za koje je dugo mislila da je posmrće, jer se muž nije javljao. Tada je srećom fabrikant pušten i zahvaljujući njemu ona je ostala u životu, zajedno sa detetom. Pre nepunu godinu prešla je iz Zemuna u Beograd, i najposle uspela da dobije vesti od muža.

Sve je to bilo ispričano sa mnogo drugih sporednih priča i raznih planova o tome kako će se živeti sada kad je rat svršen.

Istina, do Zeke su dopirali i drugi glasovi o Margitinim ratnim godinama. Neke njegove rođake, dve postarije devojke iz Pančeva, pobrinule su se da mu drugačije prikažu Margitine stvari. Po njihovom kazivanju, Margitino držanje za vreme okupa-

240

čije "nije bilo onakvo kakvo bi odgovaralo ugledu naše porodice". Nagovestile su nešto o austrijskom intendantskom oficiru u Zemunu i o pravom očinstvu deteta koje je kršteno tek u junu 1915. godine, a naknadno uneseno u knjigu rođenih u januaru te godine. Uostalom, da je živ stari Katanić, on bi mogao kazati mnogo više i pouzdanije o svemu.

Tako je Zeko stajao pred zagonetkom, a ključ te zagonetke bio je kod pokojnika koji ni za života nije hteo nikad ništa da kaže.

Znajući za te razgovore iz Pančeva, Margita je besno odgovarala, bez snebivanja, kao da uživa u toj borbi.

Tvrdila je da je ona bila prava mučenica, da je dete rođeno u januaru mesecu, što može dokazati, crno na belo, ali da je ona mesecima lebde-la između života i smrti, da se tada uopšte nije znalo ni ko pije ni ko plaća, i da je stoga kršteno tek u junu. Ali najviše se branila tako što je iznosila slične i gore optužbe na račun pančevačkih use-delica.

A Zeko je stajao između tih žestokih i protivnih talasa koji su ga zapljuskivali i oduzimali mu i ono malo daha i jasnog vida što mu je posle svih ovih promena ostalo. Uostalom, takvih talasa bilo je mnogo i u drugim stvarima i sa raznih strana. Jer, sve je oko njega bilo izmenjeno, uzvitlano i razva-ljeno, i sve je zbunjivalo čoveka koji se ionako vratio zbunjen velikim svetom i izbegličkim životom - skraćivalo i mutilo vidik pred njim i oduzimalo mu mogućnost tačnog suda.

Sa malo više ponosa i odlučnosti on je mogao i doći do istine, i na drugoj strani, možda, naći potvrde za ono što govore rođake iz Pančeva. Ali, nastupila su vremena zamora i mirenja sa poluistinama, kad se u ljudima Zekina kova često gasila ona strast za istinom, koja je najbolji izraz životne sna-

16 I- Andrić: Nemirna godina

241ge u čoveku i naročit oblik njegovog poštovanja satnoga sebe.

I Zeki je izgledalo u početku nemoguće da je to njegova žena i njegova kuća i da mu tu valja leći i odsada pa nadalje jesti i piti i vek provoditi. Pa ipak se desilo tako. U tom mu je pomogao donekle stari fabrikant, koji je imao na njega još uvek čudan umirujući i očaravajući uticaj, i koji je u svemu i posle svega ostao isti, miran, ravnodušan i kao sažaljivo nasmejan, negde odozgo sa svojih poslovnih i finansijskih visina, koje su za vreme okupacije samo malo opale, ali sada počele naglo da se dižu.

Još mnogo više uticala je na Zeku njegova svastika Marija. Kad se on pre rata upoznao sa Margitom, Marija je bila crnomanjasta, bojažljiva i sitna devojčica. Sad je bila porasla nekako, ne toliko fizički koliko po držanju i celom načinu. Bila je to vedra devojka, crnih sjajnih očiju u bledom licu, iznad koga se isticao talas bujne crne kose, uvek vlažno sjajan, kao da se maločas umivala. Tiha i nasmejana, ali puna dobre volje i neke sveže snage, spora na reci i brza na usluzi, ona je bila po svemu sušta protivnost Margitina. Prvu godinu, najtežu i najkritičniju, proživela je zajedno s njima, i Zeko je, zahvaljujući dobrom i lepom drugarstvu sa tom devojkom koju je zavoleo kao sestru, zaboravljao sve i nalazio prvi i poslednji put u životu nešto što liči na sreću u porodičnoj zajednici.

Ubrzo, Zeko je dobio svoje staro mesto u Kancelariji kraljevih ordena. Sve je tu sada bilo veće, i plata i titula i posao, i sve se neprestano širilo i razvijalo, kao što je stao da se širi i razvija i Beograd u skokovima, silovito i bez reda.

Dve godine docnije umro je stari fabrikant i, pored ostaloga, ostavio Margiti na doživotno uživanje
242

ovu veliku petospratnicu koja se tada gradila. Jedan od inženjera koji su radili na toj kući upoznao se pri samom početku zidanja sa Marijom i odmah je zaprosio.

To je bio jednostavan, skroman, i do slabosti dobroćudan Bačvanin, džin od čoveka, kome su nedostajala "dva santimetra do dva metra", ali koji je i ta dva santimetra nadoknađivao širinom pleća, težinom koraka i grubom veličinom svojih ripidastih radničkih ruku. Njegove sposobnosti nisu bile naročito velike, a njegovo interesovanje za svet bilo je ograničeno. Zvao se Jovan Doroški; svi su ga zvali Doroš.

Sa iskrenim žaljenjem i iskrenom radošću Zeko je ispratio Mariju, koja se sa mužem preselila u Šabac, i ostao sam, između Margite i dečaka sa ne-izvesnim očinstvom.

Pošto se oslobodila svih neprijatnih uspomena iz vremena okupacije, nasledem stekla veliku kuću koja je nosila lep prihod, a veštim operacijama i vezama umnožila gotovinu, Margita je stala da se raskrupnjava i da se goji, da stiče sve više sigurnosti i smelosti i nasrtljivosti, dok s godinama nije dobila svoj konačni oblik i razvila se u ovu Kobru koju poznaje čela velika kuća i svi susedi daleko naokolo. A pored nje je rastao i razvijao se njen dečak, pokazujući čudnu hladnoću i ravnodušnost prema celom svetu, roditeljima, drugovima, školi i nauci. Tako je porastao do fudbalera, pa do prvaka u tenisu i do savršenog tipa savremenog beogradskog "lafa".

Za tih dvadesetak godina Beograd se razvio u veliku i neobičnu varoš, a u Zekinoj kući se stvorila menažerija i on sam došao prema porodici i društvu u čudan odnos o kome smo na početku govorili.

16

243 Teško je kazati nešto više o životu tih godina, govoreći o čoveku kao što je Zeko, koji je tako malo značio u životu i tako malo imao od njega. Uostalom, zar je malo bilo u tadašnjem Beogradu ovakvih egzistencija bez pravca i stava u životu, bez volje i snage u sebi, a sa razvijenim osećanjem da takav život bez reda i dostojanstva ne vredi da se živi? Samo, kod većine njih nije nikad ni dolazilo do krize i preloma. Kod Isidora Katanića je ipak došlo.

Po svojoj pasivnoj prirodi Zeko bi ko zna dokle trpeo i takvo stanje, da ono nije postajalo sve teže i nepodnošljivije. Margita je, kako koja godina, pokazivala sve manje sposobnosti da vlada sobom i sve manje vlasti nad sinovljevim rđavim nagonima. Zeko je pomišljao na sve, nalazio svakojaka ne-ostvarljiva rešenja i nemoguće izlaze. Pomišljao je da napusti sve i da se nastani kao samac negde na periferiji varoši, da beži u svet, da izazove skandal i raskid braka bavio se takvim mislima u najtežim trenucima, pa opet napuštao sve i trpeo dalje, i samo se pitao kako je mogućna ovakva porodična zajednica u kojoj ni majka ni sin ne ispoljavaju nijedne dobre, ljudske osobine, bar ne na onoj strani ikoja je okrenuta njemu.

U kancelariji gde je radio nije stanje po njega bilo mnogo bolje. Ovakvim ljudima kao da njihov položaj u kući određuje mesto i svuda van nje. Upotrebljavali su ga i iskorišćavali, ali su prelazili preko njega kao preko beznačajnog stvorenja. "Ovoga gospodina Zeku ne zarezuje baš niko" - govorio je sa čuđenjem i sa malo žaljenja stari služitelj u Kancelariji kraljevih ordena. A kad se kod nas kaže za nekoga da ga niko ne zarezuje, to znači vrlo često da ga svi gaze.

244

Isto je to bilo i izvan kancelarije. Unižavan i usamljen u svojoj kući, on je tražio da se privije ma gde, uz ma kakve druge ljude, ali ni u tome nije uspevao. Pokušavao je da odlazi u kafane, gde su njegovi drugovi činovnici imali rezervisane stolove i stalno društvo. Ali ni tu nije bio na svom mestu; stalno ga je mučilo osećanje da se njemu ne obraća niko, ni u šali ni ozbiljno, da sam nema šta da kaže, a i to što kaže propada bez odjeka. U svojoj usamljenosti sećao se vremena kad je crtao i pratio razvitak slikarstva, čak i svojih stihova se sećao, sve tamo do svog "božanstvenog alta", ali taj svet umet-nosti bio je za njega odavno zatvoren i odbijao ga je od sebe, kao što ga je odbijalo i sve ostalo.

Jedino što mu je ostalo od dobre mladosti, to je bila navika da čita. Samo što je već odavno i to njegovo čitanje bilo zbrkano i slučajno. Kao svi koji u knjizi traže pre svega utehe i zaborava, on je sve više birao i sve teže nalazio lektiru koja može da ga odvede daleko od njegovog stvarnog života.

Tako su se i ta poslednja vrata spasa sve češće zatvarala i sve teže otvarala pred njim.

II

Nekako oko 1930. godine, Zekin teški i bedni položaj bio je dostigao svoju najnižu tačku. Margita je tada bila na vrhuncu svoje snage. Njen jedinac, razmažen, snažan i krakat mladić, mali Tigar i majčin sin, već je pokazivao prve znake prerane zrelosti i svojom drskošću činio ionako težak život u kući još težim. Zeko je bio tada spao na pedeset kilograma težine. Oči su mu se pri svakom razgovoru zalivale suzama a ruke drhtale. To je počelo da se primećuje i na njegovoj kaligrafiji. Bežao je od dru-

245!v,lv;i, plašio se posla. Margita, koja se gojila, i njen Tigar, koji je gotovo primetno rastao, prosto su r.i istiskivali iz života, i život mu je potpuno omr-znuo. Zeko je pomišljao na samoubistvo.

Ta crna misao išla je po tom Beogradu tridesetih godina, koji je bujao od života i presipao se izobiljem, i bila mnogo češća i više raširena nego što bi se to po razgovorima, knjigama i novinama moglo pomisliti, a najčešće se javljala ne među siromašnim i neukim, nego među obezbeđenijim i prosvećeni-jim svetom.

Ta misao postala je Zekina stalna pratilica i jedina uteha. Zdravi i razumni deo njegove unutrašnjosti protivio se i samoj pomisli na samoubistvo i osuđivao ga odlučno, ali su njegova slabost i teška potištenost bile jače i vukle ga snažno u tom pravcu. Osećanje reda i ljudskog dostojanstva, koje je bilo neuništivo u njemu, odbijalo je dugo tu misao, a kad već nije uspevalo da je odbije, nagonilo ga je da traži pristojan način kako da izvede svoju zamisao o dobrovoljnom odlasku sa ovog sveta. "Bez skandala i ružne upadljivostk, govorio je Zeko sam sebi i svojoj pomračenoj misli.

I tako, sav utonuo u misli o svršetku, obilazeći železničku prugu uz savsku obalu i tražeći najpo-desniji i najneupadljiviji način smrti, on je umesto da nađe smrt - otkrio Savu i čudni život na njoj.

Idući jednog majskog dana onom razrivenom obalom, punom neuredno razbacanih kućica, baraka i šlepova, od Opštinskog kupatila ka Čukarici, gonjen svojim najrnjim mislima, on je na jednoj trošnoj izvrnutoj dereglijji našao dobrog starog poznanika. To je bio Mika Đorđević, "po zanimanju kapetan prve klase u penziji".

Poznavao ga je još kao mladog potporučnika u ratu 1912, zatim se našao sa njim u Tulonu 1916. Posle rata ga je sreo

246

svega jedanput ili dvaput, i znao je da je zbog nečega napustio vojsku. Sad ga je našao tu na Savi kako, razgolićen i već dobro preplanuo od sunca, peca ribu. Seo je pored njega i zametnuli su razgovor.

Taj kapetan Mika bio je rodom od Ivanjice, oni-zak i snažan čovek okrugle, uvek obrijane glave, crnih sjajnih očiju malko čudnog sjaja. Kao aktivni kapetan prve klase i 60 posto invalid, on je nekako odmah posle rata penzionisan. Sad živi u jednoj sobici, negde na Senjaku.

- Upravo, živim ti, brate, na Savi, sa ovom vodom i ovim narodom.

Zeko koji dotle, obuzet svojim mislima, nije ništa primećivao, pogledao je malo bolje oko sebe. I zaista, obala je vrvela od toga naroda - kupača, pecača, radnika, ribara, skitnica, raznih ljudi neodređenog poziva i porekla.

Navratio je i sutradan i našao kapetan-Miku, kao kip, na istom mestu i u istom blaženom raspoloženju.

- Živim, brate, kao neki spahija - govorio mu je kapetan Mika, podrugljivo izgovarajući reč "spahija" i pokazujući rukom oko sebe uokrug. - Nit mi staro kašlje ni ne jako plače. Po svakom vremenu i u svako doba obilazim ovu Savu i pecam, od toga nit je ribama velike štete ni meni neke vajde, nego tako. Srodi se čovek sa ovim svetom na vodi. Znam svaki šlep, svako kupatilo, svaki splav, svaku baraku i kuću i kafanu, duž cele obale. Negde ručam, negde poigramo partiju tablaneta, negde odspavam malo. Uveče posedim, popijemo poneki špricer i pojedemo koju ribu. Ni s kim se ne bih menjao! Tako mi prođe po sedam-osam meseci u godini. Kad bude već jesen, odem malo u moje selo. I tamo je život! Jesi li ti slušao kad puca cerovina

247u pući, a napolju mrzaz srce steže? U proleće se vratini u Beograd i legnem na ovu Savu, pa opet tako do jeseni.

Tako je govorio kapetan Mika, nekako suviše glasno, sa suviše pojedinosti i preterano naglašavajući svoju bezbrigu i nerad, ali Zeko nije to ni primeći-vao, toliko je bio srećan što je naišao na čoveka koji hoće tako srdačno da razgovara sa njim, i koji radosno govori o životu. Njemu nije bilo jasno kakav je to mogao biti život, ni šta to ima u toj Savi, ali je po svemu video pred sobom zdrava i naoko zadovoljna čoveka. Odmah je pomislio na svoj život i na misao koja ga je dovela ovamo. A kapetan Mika kao da je to pogađao, uhvatio ga je za rame i prodrmusao.

- Ti si, brate, mnogo utanjio. Ono, nikad nisi bio neka građa, ali pola te nema otkad te nisam video - govorio mu je glasno. On kao da nije ni umeo da govori drugačije nego glasno.

Zeki nešto zaigra u grlu, oči se zališe suzama i naiđe na njega neodoljiva potreba da se požali prvi put u životu, ali njegova urođena stidljivost pre-ovlada i ovog puta i on samo promrmlja neodređeno:

- Znaš kako je ... posao ... briga. Svaki od nas...

- Nemoj ti, brate, kao tamo taj "svaki od vas". i ostavi ti njih nek idu kud su pošli, nego nabavi nešto pruta s nekoliko udica, skini tu kragnu i te andramolje sa sebe, pa sedi ovde pored mene - upravo, nemoj pored mene, nego malo podalje jer ćeš mi rasterati ribu kao svaki bilmez. Sedi, kažem, pa da vidiš šta će ovo sunce i ova voda za ne-delju dana od tebe učiniti. Drugi čovek! I to kakav čovek! Pametan čovek danas na Savi živi, slušaj šta ti ja kažem. A ono tamo... - i tu pokazao ne-

248

marno rukom na čudnu bleдозelenkastu gomilu kuća koje se propinju jedna nad drugu i sačinjavaju centar Beograda, ali ne reče ništa, nego samo pijunu u vodu.

Nije on toliko poslušao ovog kapetan-Miku, koji mu je oduvek izgledao pomalo čudnjak, koliko ga je sve u njemu vuklo neodoljivom snagom toj reci. Jer, kako je toga dana seo na šlep pored Mike, nije se više mogao odvojiti od te čudne strasti koja se zove - Sava.

Razume se da je u prvi mah naišao na otpor kod Margite.

- Šta je tebi? Ti si, bogami, sasvim izlapeo da pod stare dane ideš u alase - praskala je Mar-gita, koja je mrzela svačije zadovoljstvo. - Gde si još video da ljudi od reda idu na Savu među kockare, mangupe i belosvetske kupače i kupačice?

"Kako ona u svemu nađe uvek ružnu stranu i svemu izdane neko pogrдно ime? Otkud joj samo to?" mislio je Zeko. Ali tu misao on misli već godinama, i ne može da sebi da odgovora. Bilo je svađe i oko nabavke pečačkog pribora i odela u kome će Zeko smeti na Savu. Margita je osećala da je čovek našao neku svoju radost, koju ona ne može da kviri i menja, i da se tako otima ispod njene vlasti. Zbog toga je besnela. Bilo je mnogo siktanja i pljeskanja po debelim bokovima, mnogo ružnih reci, ali Zeko je, začudo, bio nepopustljiv, miran i strpljiv, ali uporan, i ostajao je pri svojoj namisli, kao čovek koji je spreman sve da podnese za svoju veliku i jedinu odluku. Možda Zeko ipak ne bi imao snage da sprovede svoju volju da Margita nije sama odjednom popustila. Grdila je i dalje i njega i Savu, ali je on osetio da otpor nije ozbiljan. Očigledno da je našla neki račun u tome, iako se nije moglo znati kakav. Jer

249onu spada u tu vrstu žena: kad je nešto protiv njihove volje i njihovog interesa, one grme i preturaju zemlju i nebo dok tu stvar ne otklone, a kad im je nešto po volji i računu, one o tome ne govore i ničim ne pokazuju svoje zadovoljstvo.

Iduće godine njen otpor je popustio potpuno, samo je grdila i gundala, a to bi činila u svakom slučaju pa ma šta on radio.

Glavno je da je Zeko postao čovek sa Save. Prve lekcije iz pečačke veštine dobio je od kapetan-Mike. To su bile vrlo oskudne lekcije. Osobenjak u svemu, kapetan je svoga učenika uputio u stvar sa nekoliko rečenica koje ponajčešće kazuju sve drugo samo ne ono što treba.

- Nit sam ja pedagog, niti ti možeš postati pe-cač. Kao da je riba važna! Sedi tu, gledaj u vodu i - "dumočku dumaj". On je voleo da upotrebljava osakaćene ostatke ruskog jezika, koji je nekad učio u Vojnoj akademiji. A kad ti dodija, ti skoči u vodu i osveži se, pa teraj dalje.

Snevivajući se, Zeko teško prevali preko usana priznanje da ne zna da pliva.

- Eh - kaže kapetan Mika dobroćudno, ne dižući pogleda sa udice - eh, i ti si neki delija! Škole si svršio, svakojake trice i kućine učio, a ne znaš da plivaš, što svako dete ovde na Savi zna. Eto ti tvoja nauka! Glavno ne učite. I sad da te ko baci u vodu, ti bi potonuo kao ćuskića, zajedno sa svojom pameti i naukom.

Ali pećanje i plivanje bile su tu zaista sporedne stvari. Glavno je da je Zeko, posle susreta sa ka-petan-Mikom, otkrio Savu i život na njoj, i da je ubrzo stekao naviku da se kreće tom obalom, pre-planuo od sunca, mirniji i sigurniji u govoru i pokretima, oslobođen strašne i nedostojne misli koja ga je nekad dovela na tu obalu.

250

Istina, prilike u kući nisu bivale bolje nego, naprotiv sve gore. Teško je bilo sve to i bezizgledno, ali taj teret je sad bilo lakše nositi, jer je, bar u vreme od aprila do novembra meseca, postojao drugi svet, na Savi. Tako se Zekin život predvojio na dve polovine, jednu ružnu i poznatu, onu "kućevnu", a drugu lepu i novu, ovu "savsku". Već prvog leta Zeko je upoznao i druge ljude i predele na Savi, ali mu je trebalo dosta vremena dok je potpuno prodro u taj odvojeni i čudni svet pored vode. Isprva je išao svuda sa kapetan-Mikom.

- Dobio kapetan Mika ađutanta - govorili su ljudi pored Save.

A Zeko je, idući kao senka za svojim drugarom, otkrio taj novi svet. Posle se kretao i samostalno.

Mnogi Beogradanin i ne sluti postojanje toga sveta koji se proteže od železničkog mosta duž savske obale, sve tamo do Čukarice. Na toj strmenitoj, močvarnoj ili spečenoj, čas goloj, čas nejednako i ćudljivo obrasloj obali rađa se, traje i umire čitav jedan narod koji "živi od vode".

Taj svet što za šest-sedam "sezonskih" meseci vrvi savskom obalom deli se na dve vrste ljudi. Jedni, mnogobrojni, obično su beogradski građani - kupači, pečači, veslači; oni dolaze ovamo zbog sporta koji vole, zbog žena, zbog rasonode, ili prosto zato da svuku sa sebe odelo i sa odelom ono što ih najviše tišti u njihovom građanskom životu, da u dodiru sa vodom, peskom i vrbakom zaborave ponešto od onog što u životu gradskog čoveka ima da se zaboravi. Drugi, malobrojniji, to su stalni ili sezonski stanovnici ove obale: ribari, lađari, sitne zanatlije, ponajviše kovači i drvodelje, kočijaši, za-kupci splavova i kupatila, kafedžije koje rade preko sezone u malim, nagnutim i svakojako izleplje-

251nim i iskrpljenim kafanicama. I najposle, skitnice raznih zanimanja ili dangube koje nemaju nikakvog.

Čudan narod, koji od vode živi. Ima tu radnika i urednih, "familijarnih", ljudi, i skromnih i ćut-ljivih samaca, a ima i profesionalnih krijumčara i kockara, pevača, ženskara i muktaša; ima ih koji ne piju ništa, a ima ih koji se ne trezne; ima svađa-lica i ubojica, a ima dobroćudnih kao jaganjci. Ali svi oni imaju nečeg zajedničkog i jednakog što im daje život na Savi i od Save. Čudnom i nevidljivom selekcijom izbacio ih je grad tu, na savsku obalu. Gotovo svaki od njih ima neki nesvršen račun sa životom, ali pri tom život je uvek njihov dužnik. Ma kakvi bili i ma šta radili a pravo govoreći, svakakvi su i svašta rade, oni su nekako veseliji i zanimljiviji i kanda bolji i bezazleni i od sličnog sveta na drugom kraju Beograda. Možda stoga što žive na vodi, nestalnoj stihiji koja mnogo štošta ublažuje i sve odnosi, i pod suncem koje stvarima daje drugi izgled. A oni stvarno žive pod suncem, kao u tropskom predelu, jer žive samo u "sezoni" i od nje. Nema tako nepismenog čoveka ovde koji ne zna za tu stranu reč i koji je ne izgovori bezbroj puta. Sunce jedne sezone, to je njihov tropski predeo. Zimi ovaj kraj nestaje sa plana glavnog grada. Većina ovih ljudi razilazi se ili zavlači u svoje kućice. - Tako i njihov trud,

kad su radnici, i poroci i ispadi neradnika, špekulanata i lumpa, sve to nema nikako onu istu težinu po obliku ni po trajanju kao što imaju slične stvari u gradu, jer se sve dešava pod suncem "sezone", na nemirnom i mekom tlu od tečne vode, nestalnog peska i živih vrbaka po adama, sve na širini, vazduhu i otvorenom, slobodnom prostoru.

252

To su ljudi kao i drugi, ali manje stešnjeni, i slobodniji. Kad ih uporedi sa Margitom i njenim društvom, poređenje ispada uvek u njihovu korist. Kad mu Margita s vremena na vreme prebaci njegovo drugovanje sa "vagabundama i pijandurama", Zeko je samo sluša i u sebi sa gundanjem misli na svoje poznanike sa Save koji, istina, i hraknu u vodu i podsmehnu se jedan drugom i zaborave da vrate dug i opsuju često i krupno, ali nikad nemaju tako bezrazložno gnevni pokreta, tako niskih i ponižavajućih pomisli i reci. Istina, i oni umeju da budu pakosni i zli, već prema tome kako ih život upućuje i izgrađuje, ali imaju i neočekivanih nastupa dobrote, darežljivosti i širine, plemenitosti bez plana i računa. A to se Margiti i svetu kome ona pripada nikad ne dešava, ni slučajno.

Idući najpre sa kapetan-Mikom, a zatim i sam, Zeko je iz godine u godinu sve bolje upoznao te ljude i njihov način života. A to nije neko stalno i povezano društvo, nego promenljivo i nemirno kao voda. Svake godine pridode poneki novi, svake godine nestane poneki tamo gde ljudi nestaju, u svetu za poslom, na groblju, na robiji. Nestaloga svi lepo pominju, a novoga svi primaju sa nepoverenjem, bar prve sezone.

Ostavljajući po strani ono nekoliko modernih kupatila kod Šest topola, gde se za letnjih dana slegnu hiljade Beograđana, i prostorije mondenskih veslačkih klubova, geometrijsku centralnu tačku naselja na ovom delu obale sačinjava jedno kupatilo bez imena, od zeleno obojenih dasaka, istureno na samu reku, i pored njega, na obali, jedna niska i nagnuta kafanica, obrasla u ladolež a zaklonjena velikim bagremovim drvetima. Tu je kapetan-Mikin "štab" i polazna tačka za Zekino kretanje obalom.

253 Zakupac toga kupatila je Stanko Nešić, krupan i visok čovek, tankih nogu, velikog trbuha, maljavih grudi, snažnih ruku, jake glave sa neobrijanim širokim licem i veselim drskim očima. Ceo svet ga zove gazda Stanko, iako ne zna zašto ni po čemu to. Na kasi mu sede naizmenice žena i ćerka, o kabinama vodi brigu momak Jovan, zvani Lala, a on obilazi obalu po ceo dan i "radi". Od Đurđeva do Mitrova dana gazda Stanko je uvek jednako ode-ven. To odelo se sastoji od poširokih i podugačkih crnih gaćica za kupanje, koje izgledaju kao male kratke dimije, i slamnog šešira koji nema oboda, nego izgleda kao fes od slame. Dodajte još većitu cigaretu u ustima. To je sve. Takav, on obilazi spla-vove, kuće i kafanice i druga kupatila po obali, prilazi grupama kupaća koji ručaju pod drvećem pored vode, dovikuje se i pazaruje s ribarima i lađarima koji prolaze na čamcima.

On je neki nebirani i nezvanični a opštepriznati poglavar ove male opštine pored vode, on je save-todavac, i sudija u sporovima.

Stankov se posao sastojao u tome da svakom prilikom kupuje stare stvari: čamce, motore, hladnjače, šporete, ormane i svakojaku drvenariju i gvož-đariju, a zatim te stvari prerađuje i preprodaje. Njegovo je knjigovodstvo u glavi. Njegova računica nepogrešna. On nikad ni na čemu ne štetuje. I nikad pare nema. Da mu nije one dobre žene, koja na svađu i na prevaru skloni poneki dinar, ne bi imali ni ono drvene kućice pored Save. Stanko, u trenucima kad je dobro raspoložen, to objašnjava sam ovako:

- Svi znate Peru Stevčića, milionara? Eto, on i ja smo zajedno isterani iz prvog razreda gimnazije, zajedno smo počeli i da radimo. Pa eto, on je danas jedan od prvih preduzimača u Beogradu. Tri

254

kuće ima. Jedna u Grobljanskoj ulici, petospratna. Pitaju kako to. Lepo. Prvo i prvo, on zakida na veliko, a ja štrpnem na malo. A drugo, ne vredi kriti, ja volim da popijem i da se provedem. I tako: on ciglu, ja kriglu; on ciglu, ja kriglu; a volim i špri-cer, i sve ono ostalo. Tako danas, tako sutra, i eto ti! Bog pomaže i njega i mene, mene u trošku, njega u štednji. Šta ćeš? Pa opet mene prozvali Gazda, a njega, da prostiš, Tvrdošer. Eto što je svet!

Stanko je uopšte imao svoju filozofiju, iako nije voleo mnogo da filozofira. Na njegovom kupatilu, kod samog ulaza, bila je prikovana tabla sa natpisom:

I TO CE PROĆI

Najpre je to bio običan karton, ali kad su kupači, vreme i nepogode iskvarili karton, Stanko je dao da se napravi limena tablica od belog emajla sa crnim slovima. Često se dešava da ga koji nov gost zapita šta mu znači taj natpis. U većini slučajeva gazda Stanko i ne odgovara, pogleda ga samo svojim smeđim očima, koje su vragolasto-sitne i malo kose kad se smeje, ali mogu da postanu velike i okrugle kad se tobože čudi ili kad negoduje. A kad odgovara, još je gore. Zaokupio jednom neki mršav riđ kupač, sa češkim naglaskom, da ga zapitkuje šta znači i "čemu služi" čudni natpis.

- Tako, da se zna da sve prolazi - kaže gazda Stanko preko volje.

- Pa to zna svaki pametan čovek.

- Zna pametan, ali ovo je za budale koje zapitkuju.

255

JStankovi najbliži susedi su Naum kafedžija, pun, plav i rumen Makedonac, sav predan poslu, i to bez mnogo reci. Od maja do oktobra meseca on provede u svojoj maloj barci, sklepanoj od raznobojnih dasaka, pred kojom

leti raste kadifica i uz konac puzi ladolež. Pred kafanu je istureno desetak stolova pokrivenih čaršavima koji su svake nedelje do podne besprekorno beli. Tu Naum provodi svoj sezonski život koji mu donosi lepu zaradu, a njegova žena i porodica su u varoši, i to on "ne mesa sa ovim ovde". I ma koliko da je čutljiv, on voli da se ponekad pohvali kako ima sina pravnika i ćerku u gimnaziji.

Drugi sused i stalni stanovnik obale je Milan Stragarac, visok, sasvim sed čovek, dugih brkova, pravilnog lica i oštra profila. I on malo govori a teško se kreće, jer je odavno niko ne zna kada ni kako izgubio desnu nogu i sada ima protezu. Živi u napola porušenoj kućici, sa svojom ridom visokom ženom. On je bio nameštenik Rečne plovidbe, i lađar i ribar i svašta pomalo. Sada plete mreže, opravlja alatke, tu pred kućom, pod orahom koji je mnogo veći od kuće same. Ima ih koji, šapatom i bez svedoka, tvrde da je Milan u vezi sa policijom i njen dostavljač, da je tako negde i izgubio nogu, i da sada ima neku vrstu penzije za to. Ali to niko ne kaže otvoreno. Samo, ako popijete sa nekim od obalskih radnika ili ribara više od dve rakije i za-podenete razgovor o tome kako ko živi, on će vam kazati:

- A, Milan ... njegova se zna ...

A ako zapitate šta je to što se zna, on će odgovoriti:

- Ništa ja ne kažem.

256

I pogledom i pokretom ruke pokazaće nekud tamo u neku daljinu, gde nije ni "lepo" ni "dobro" i

o čemu ne valja govoriti.

To je nabusit i mrgodan čovek koji više reži nego što govori. Iako je slabo pokretan i čutljiv, njega se svi na ovom delu obale pribojavaju, niko ga ne voli, ali svak izbegava da se sukobi sa njim, pa makar i izgubio koji dinar, i svako gleda da mu učini po želji; čak i Stanko razgovara sa njim nešto tiše i pažljivije nego sa drugima. Tako se može reći da on živi više od te svoje drske nabusitosti, nego od svog stvarnog rada.

Teško je kazati u čemu je upravo sila ovoga si-ledžije i kako se ona vrši, ali on istupa tako mirno, a tako drsko i zapovednički, i ume tako da se nametne, da svi to primaju kao neminovnost, i po cenu sitnih popuštanja gledaju da mu se ne zarnere, iako time niti stiču njegovo priznanje nit izbega-vaju njegov prezir, koji je trajan i sveopšti. Ima kod nas takvih ljudi. Ima ih prilično i ima ih svuda. Ne samo po policijskim kvartovima, žan-darmskim kasarnama i palanačkim "radnjama", nego ih ima i po nadleštovima, i to od služitelja pa do načelnika i ministra, i po redakcijama listova

I po školama. Ko ne zna taj tip našeg čoveka sile-džije i parazita, sa mrgodnom i dostojanstvenom fasadom iza koje se ne krije ništa? I ko ga nije osetio na svom ponosu i na svom interesu? Ko ne nosi u duši žalac njegove bahatosti? Samo onaj ko ne živi i ne radi uopšte, ili onaj ko je i sam njemu sličan. Inače, svi ga znamo. Nekad je njegovo područje čela pokrajina", nekad puk vojske ili razred đaka, nekad samo jedan "referat", ili tri-četiri člana njegove porodice, ili, kao u slučaju ovoga Mi-

17 I- Andrić: Nemirna godina

257lana, nekoliko desetina kvadratnih metara sirotinjskog prostora pored reke. Ali osnovni princip njegovog postojanja svuda je isti.

Od toga Milana je tako jednog dana Zeko čuo nešto bliže o kapetan-Miki i njegovoj sudbini.

Bilo je sparno predveče. Milan je sedeo, kao obično, na travi pod orahom, oko njega je stajala uokrug nekolicina savskih žitelja. Svi su pili va-ljevsku rakiju koju je neko doneo "za probu". Zeko je prišao neprimećen i stao pozadi kruga.

Milan je ispio čašicu, stegao usne da su mu sedi brkovi poleteli uvis i, očigledno nastavljajući neku prepirku, odgovorio oštro, ne gledajući onoga kome odgovara:

- Šta? Ko? Zar Mika? Pa to je šeret užički, taj se celog života pravi šašav. A, to ti je komunac, ili tako neki njihov čoveik. On je dvadeset i prve godine i otpušten iz vojske zbog toga. Našli komunističke letke kucane na mašini iz njegove kancelarije. Nema šta, dokazano, i trebalo je na robiju da ode, ali eto, nekako... I docnije dobio i penziju. Sad se umrtvio i pravi se lud, ali mu ne treba verovati.

I Stragarac pljucnu u stranu.

Zeko se udaljio, neprimetno, iznenađen i uplašen. Na njega je naišao onaj strah koga ima uvek pomalo u životu građanina, strah od reci kao takve, od vradžbine koja leži u njoj, strah koji ide pre misli i koji je sprečava da ispita pravi smisao i pravu sadržinu reci.

Od tada je pažljivije posmatrao kapetan-Miku, sa osećanjem u kom se Ijubopitstvo mešalo sa simpatijom i poštovanje sa strahom. U čemu je njegov šeretluk? I šta mu je suština? Je li ovo maska? Gde je onda i kakvo je lice?

258

Jednom mu se desilo čak da je snivao mučan san: kao kapetan Mika i Milan Stragarac stali pred njega i strogo traže da se odmah izjasni - za kog je od njih dvojice.

Tako stoje. Stragarac mrk, proklinjala iz njega seda čekinjasta dlaka, a osmejak mu nejasan, kao stran jezik. A kapetan Mika, nasmejan i raskora-čen, govori kao pri njihovom prvom viđenju:

- Pametan čovek na Savi živi! ...

Govori veselo i bezazleno, ali pri tom nekako čudno namigne, i to tako kao da namiguje nekom u daljini iza Zekinih leđa. A to Zeku zbunjuje - i nelagodno je i pomalo uvredljivo. On je za kapetan-Miku, to oseća jasno, i hteo bi nekako da mu to saopšti, ali tako da to ne primeti Stragarac. I plete nešto i mrsi i nikako da se resi i isplete, tako da je na kraju sve to postalo i mučno i neprilično, i da se probudio sa osećanjem velikog olakšanja. Tako mu se jedno vreme često vraćala misao na ono što je čuo od Stragarca. Ali je zatim sve zaboravio - i ono što je čuo o kapetan-Mikinoj neobičnoj prošlosti, i svoje bojazni. Tu, na suncu, pored vode, nijedna teškoća ne traje i strahovanja nemaju trajne vlasti nad čovekom! Samo tako ponekad još, dok sede njih dvojica pred Naumovom kafa-nom na suncu i čekaju da se ispeče riba koju su uhvatili, on se, žmirkajući od jakog sunca, zagleda u kapetan-Mikinu okruglu obrijanu glavu; i tada se desi da, sam ne zna zašto, odjednom kaže sebi da je on svakako za kapetan-Miku a ne za onoga drugog. Svakako! A ako ima tu rizika i neke opasnosti, on je spreman da svoj deo uzme na sebe. Da, da uzme. I najposle, ta opasnost i ne može biti baš tako velika. Ali, ostaje činjenica da su ljudi kao ovaj Stragarac veliko zlo našeg života. I uvek u pomisli na njega ima nelagodnosti.

17

259 Treći i poslednji neposredni sused Stankovog kupatila, to je Ivan Istranin, drvodelja, majstor-slučnjak za građenje čamaca, sa ženom Marijetom. To je, kako kaže Stanko, "težak slučaj". Oboje su izbeglice iz Istre. Ona je starija od njega, iskusna i pusta žena. On je plavokos i vitak, modrih bledih očiju. Čelom pojavom ostavlja utisak izdi-kalog, ali umno slabo razvijenog mladića. Radi dobro i mnogo, a nedeljom voli da se opije, i to samo posle podne, jer dopodne ide redovno u katoličku crkvu u Krunskoj ulici.

Celog leta majstor Ivan opravljia čamce i sandoline, gradi nove. U širokim lanenim pantalonama, bos, u pocepanoj košulji, zamršene plave kose pune prašine i strugotina, on radi po ceo dan sa kalfom i šegrtom i još ne može da zadovolji sve porudžbi-ne, a Marijeta živi na svoju ruku, rasipa novac, me-nja ljubavnike sa svakom sezonom i, menjajući ih, pada sve niže. Njihov bračni čvor predmet je razgovora i podsmeha kod svih suseda, duž cele obale. A majstor Ivan ne sme ženu prstom da takne, nego sve gleda i sve trpi, ali bar da trpi mirno i dostojanstveno! Ne, nego se čas žali svima, naročito Zeki i kafedžiji Naumu, a čas opet sam brani ženu od komšijskih ogovaranja. Tako njih dvoje uznemiruju svet na obali i pomalo ga i uveseljavaju stalnim scenama od pretnji, suza, zakletava, burnih svađa i sramotnih mirenja.

A jednog leta, to je bila četvrta Zekina godina na Savi, desilo se nešto što niko nikad nije mogao od majstor-Ivana očekivati. Jedne nedelje, rano izjutra, dok još nije bilo gostiju, on je došao u kalanu, popio malu rakiju i, mršteći se celim licem, kao čovek u velikoj neprilici, žalio se Naumu:

260

- Ne znam, bogami, ne znam kako će to biti. Ona moja počela novac da mi krade. Ne znam, bogami, Naume ... To neće biti dobro.

- Ih, ih - odmahuje Naum, ali to rezervisano i neutralno Makedončevo "ih" tako je nekako modulirano da niko ne bi mogao kazati da li njime osuđuje Marijetu, a žali mastor-Ivana, ili obrnuto, ili žali oboje, ili osuđuje i jedno i drugo i sa njima ceo ovaj svet, koji je tako sazdan da "ne valja, pa ne valja".

Istog dana pred veče majstor Ivan je, posle dugog vrebanja, iznenadio Marijetu kraj sanduka u kom je držao novac, i za koji je ona podesila svoj ključ. Uhvatio je sa stotinarkom u ruci. Dohvatio je iz nedovršenog čamca tešku bradvu i brzim, snažnim tesarskim udarcima stao da udara i seče ženu sve dok nije načinio od nje krvavu gomilu u najmračnijem kutu prostrane radionice.

Zatim je izišao i zaputio se Stragarčevoj kući, gde je pod orahom sedelo desetak ljudi, i odevenih i kupača.

Dižući krvavu ruku visoko, kao da se žali, vikao je kroz plač:

- Zovite policiju, zovite policiju!

Sa čašom u ruci, ukočeni od zaprepašćenja, ljudi su ga gledali ćutke.

To je bio izuzetan i krupan događaj, čak i ovde na vodi gde ništa nije mnogo važno. Svi susedi su zvani pred istražnog sudiju, kao svedoci, a većina je bila i na suđenju. Kad bi se vratili kući, govorili su za nesrećnog Ivana: "Nije nikakav čovek!" Ali su svi svedočili u njegovu korist. I to je, pored ve-štine njegovog advokata Slovenca, doprinelo da je osuđen svega na osam godina robije.

Inače, ljudi sa Save ne znaju za takve tragedije. Posvađaju se žene zbog dece i njihove tuče, ili ljudi

261. boj; neke sitnice u poslovima. Posvađaju se, pa se pri čaši rakije pomire. Drugi se, opet, kod rakije zavade, a pri poslu pomire.

Svega nekoliko koraka dalje od kuće nesrećnog Ivana Istranina stoji, pored samog drumu, mala drvena kovačnica Đoke kovača. Kovačnica je tesna, mračna, puna dima i varnica, promaje i nakiselog zadaha kaljenog čelika.

Svakog dana navrati tu Zeko i posmatra svog poznanika Doku kako se baca na usijano gvožđe kao na dušmanina, i dok kuje ne primećuje ništa oko sebe, ne odgovara na pozdrave i pitanja, ne vidi ni šegrtu koji mu pomaže, nego samo kroz zube izdaje zapovesti. A kako gvožđe pod njegovim čekićem dobija željeni oblik, postepeno se hladi i biva tamnije, tako i kovač Doka dolazi sebi i počinje da primećuje ljude, da sluša ono što mu kažu i odgovara na ono što ga pitaju.

Malo dalje od kovačnice nalazi se Đokina kuća, ni znatno veća ni mnogo bolja od nje, a puna dece, sve jedno drugom do uva. Među tom decom posluje stasita, belolika i uredna majstorica Milena.

A kad u sumrak sede ljudi pred Naumovom ka-fanom i diraju kovača zbog njegove revnosti u poslu i velikog broja dece, on se samo zbunjeno smeška:

- Neka, neka; nikad toga nije mnogo.

Posle kovačnice dolazi radionica mehaničara Karla Zemunca, koga ovde svi zovu Dragi; i ona je slupana od dasaka i nije mnogo veća od Dokine kovačnice, samo je njena unutrašnjost svetlija i urednija, ali ni ovde nema poda, nego vlažna, neravna zemlja. Zidovi od čamovih dasaka prožeti su mrkim prljavim tonom od mašinskog zejtina i prašine. Na jednom zidu Zeki uvek padne u oči, zade-

262

nuta među daske, fotografija mlade žene sa detetom na krilu, a ispod fotografije jevtina veštačka ruža od crvene hartije.

Porodica mu živi u Zemunu, a on sam je neobično povučen čovek. Jedino sa kapetan-Mikom razgovara češće i duže, i to nasamo. Na Savi ne vole mnogo takve tihe i uzdržljive ljude, ali Dragom svi priznaju da je u svemu na svom mestu i da se u svom poslu "nikakvog inženjera ne boji". To mu priznaje čak i Milan Stragarac, iako ga inače, kad je odsutan, stalno naziva "švapskom uštvom", a u prisustvu neće da ga udostoji ni reci ni pogleda.

Naselje se završava dugim nizom baraka i ma-gacina jedne velike trgovine ogrevom, čitavim brežuljcima lignita iz Kostolca i naslagama bukovog drveta iz cele Srbije, koje šlepovi tu istovaraju.

Svuda oko toga protegnutog naselja vladaju blato ili prašina, čađ, škripa, vika i svakojake grubosti. Tu sve vrvi od radnika, kočijaša, šofera, nosača I Arnauta koji stražu drva. Sve grub i slabo odeven svet, čiji pogledi ispituju sve oko sebe sa gledišta zarade, a čije misli, reci i pokreti idu za tim pogledima. Između njih promiču magacioneri, predu-zimači, nadzornici uvek na reci strogi i revnosni, a često kradljivi i podmitljivi.

Ali na kraju svakog zidanog magacina imaju po dva veća prozora sa staklom, iza koga se naziru tradicionalne saksije sa cvećem i nemirne dečije glavice. To su stanovi magacionera, koji sa porodicom žive tu, usred velikogradskog prometa i vreve, ne-promenjenim životom svoga dalekog sela ili svoje palanke.

Tu nema ni splavova ni zelenila, ni jedne jedine privlačne tačke na kojoj bi pogled mogao da se zadrži; taj deo obale kupači zaobilaze i ne zadržavaju se na njemu kad moraju da ga prođu. Ali ka-

263prtana Mika poznaje te ljude, često sedi i šali se sa njima, zalazi magacionerima u kuće. On je i Zeku uveo u to naselje. Malo-pomalo, Zeko je upoznao "av taj svet. On se družio sa njima, čašćavao ih i primao od njih čast, zalazio u njihove tesne stanove u magacinima. A i oni su se s vremenom sprijateljili sa njim i smatrali ga, kao i kapetan-Miku, svojim, to jest "savskim" čovekom.

Eto, tu je Zeko našao život i naučio da ga po-smatra, istinski život kojim živi većina ljudi, a koji je on bio počeo da zaboravlja, kao što ga zaboravljaju i na kraju potpuno zaborave svi oni koji žive u zatvorenom i povlašćenom krugu interesa, koji se sastoji od stalnih mesečnih plata, od dnevnica i dodataka, od stipendija i komisija, od sigurnih i doživotnih penzija za svakog činovnika, za njegovu ženu i decu, i to mušku do svršetka školovanja a žensku do udaje ili, ako se ne udaju, do smrti. Tek sad je počeo da uviđa koliko je prostran i raznolik taj svet rada, onakvog kakav može da se vidi na ovoj obali u ovim godinama; taj rad je naporan za pojedince, a rasparčan, nesređen, pun ne-izvesnosti, tako da naporu koji su uloženi u njega nisu ni u kakvoj srazmeri sa rezultatima rada i visinom zarade, koja tek hrani i odeva čoveka i njegovu porodicu, i to nepotpuno i nejednako. Većim svojim delom sve se to, i rad i zarada, rasparčava na posrednike, zajmodavce, sopstvenike nekretnina, i gubi u lavirintu najamničkog rada i opšteg nereda u proizvodnji. Ničega tu nema ni stalnog ni sigurnog, niko nije zbrinut ni obezbeđen, i ceo opstanak je vezan neposredno sa radom i sa njim skopčanom zaradom. I stoga svi oni samo o tome i misle i govore, i prema tome se vladaju u govoru i postupcima.

264

Razlika između ta dva sveta i priroda njihovog međusobnog odnosa postale su za Zeku predmet stalnih razmišljanja. Jedino sa kapetan-Mikom mogao je ponešto i da razgovara. Istina, Mika se ponajviše izražavao nejasnim maksimama i šaljivim poslovicama, ali je Zeku podsticao na razgovor i slušao ga vrlo pažljivo, gledajući nasmevano i malko razroko u vodu preda se. I ko bi sa strane pogledao ta dva čoveka kako revnosno drže između palca i kažiprsta konce svojih udica, ne bi nikad pogodio o čemu oni brinu i razgovaraju u tom času. Nije Zeko poznao samo svet na obali, nego i bezbrojne pecače na splavovima i po vrbacima, strasne lovce, dobričine, namćore ili prosto osobenjake što sede satima pored svojih udica. Sa ode-lom oni su skinuli sa sebe i gradske obaveze, pogled im prodire u svetlu vodu ili luta površinom, a misao im ne možeš pogoditi.

Navikao je da posmatra i onu šarenu i grlatu gužvu od kupača, pravih sportista ili običnih bespo-slenjaka, koja plovi površinom Save i rastura se u svima pravcima, tražeći odmora, razonode, novih uživanja, ili idući prosto sa talasom mode i savre-menih navika. Mnoge je dane i mnoga leta proveo tako u posmatranju.

Obično se zaputi malo dalje, do jednog manjeg splava koji pripada nekoj transportnoj firmi iz Beograda, i koji je pust u dane kad se pretovar robe ne vrši.

Sedi Zeko tako na splavu koji se stalno ljuska i stalno pod njim klokoće voda, jer splav počiva na metalnim burićima. Tako mu se na mahove čini da sve putuje, reka pred njim, splav na kom sedi, niska ada prekoputa, kao zelenkast ogroman šlep, grad na visini, koji ionako liči na fantastičan brod kome je Kalemegdan pramac. Sedi i ne gleda svoje

265mlicc, nego površinu reke koja je lako naborana i sivomodra pod sučanom jarom; ona izgleda kao da je od kaljenog čelika, a tako je svilenom meka da po njoj bez šuma klize ribarski čunovi, jole, veslački čamci, sandoline i dečje lađice. Kroz stisnute trepavice oni stvaraju čudnu mešavinu, tako da izgleda kao da će se sada sudariti, a ipak svi se lepo mimoilaze. I ceo taj život na vodi, pod suncem, izgleda prividno lak i bezbrižan.

U crnom, nezgrapnom i katranisanom čunu dolazi jednooki ribar Sveta, zvani Cevka. Zeko ga dobro zna. On je iz preka, ali nema dana da ne prokrstari ovom obalom, svi ga ovde znaju i smatraju svojim. Sedi na krmi, i vesla i kormani jedinim veslom, koje je kuso i nagorelo kao varjača kojom se pekmez mesa. Do nogu mu leži neki motor, od onih jevtinih što se prikače na krmu čamca. Zarđao vijak strci uvis. To je Cevka negde našao, možda u nečijoj baraci ili nekom državnom magacinu, i sad ga vozi jednom mehaničaru na Cukarici, koji će ga kupiti budzašto, doterati ga da bude kao nov i pri tome kao slučajno turpijom zastrugati utisnute brojeve i oznake, i prodati ga nekom od mnogobrojnih ljubitelja vodenog sporta i neprijatelja veslanja. Cevka je potpuno odeven na ovoj božjoj zvezdi, među stotinama razgolićenih kupača: na glavi mu težak paorski šešir od crnog sukna, ispod kaputa prsluk, i to zakopčan do poslednjeg dugmeta, zatim suknene pantalone, pa neke papuče na bosim nogama. Tako je i na Božić onim jedinim okom, crnom okorelom rukom tare podbradak i, vidi se, misli na posao. A njegov posao, to je po-najčešće krađa, ili neka sumnjiva preprodaja, jer gazda Stanko, koji daje karakteristike svemu što po

266

Savi i oko Save pliva, vesla ili hoda, i to redovno tačno i nepogrešno, kaže za njega da hoće da pridigne "sve što nije za nebo prikovano". Njemu su u poteri, tako nekom prilikom, i izbili ono desno oko. A tu se i krije dublji smisao onih reci koje mu Stankov kabiner Jovan, zvani Lala, često kaže kad ga zatekne uveče oko kabina: "Pazi se ti, Cevka, kažem ti, jer nemaš rezervni par očiju!" - Eto, nakazan, crn, mračan, i on gamiže, kao vodena buba - za svojim plenom. Stvorenje! I takvo je prokletstvo na njemu, da izgleda opasan i sumnjiv i onda kad nema nikakve namere, ili čak kad ima dobru nameru.

Tako prolazi Cevka na svom čamcu. Za njim ostaje beličast trag dima iz lule, kao ugarak kratke i crne lule koju on nikad, ni upaljenu ni ugašenu, ne pušta iz usta. Tako puše lulu ljudi koji su nemirni u sebi i nemaju čiste račune sa svetom. "Da se ne drži zubima za lulu, on bi pao u Savu", kaže Stanko.

Uskim poljem između polustisnutih Zekinih trepavica nailazi zatim svetla jola. Na sredini vesla muškarac, na glavi mu platnen šešir, koža na rukama i ramenima izgorela i pocrvenela od sunca, a na krmi lepa žena u modrom kupačem kostimu, sa savršenim, upadljivo isturenim nogama. Razapela je suncobran; mora da je ruska emigrantkinja.

Ima nečeg tužnog u tome kako taj postariji čovek zapinje iz sve snage i vozi svoj teret. - Ali nevesela misao prolazi brzo, kao senka od oblaka, kao pramen dima iza Cevke.

Vidik zaklanja sada malen i crn brod, na boku mu piše "Krajina", a iz dimnjaka suklja gust crn dim i, kao oblak, baca svoju senku na svetlu površinu vode. Taj neugledni ali jaki brod vuče dva velika natovarena šlepa. Na krovu poslednjeg šlepa

267" livena kućica, obojena beom bojom, na prozoru joj saksije sa cvećem. Iz kućice izlazi mlada, snažna i bosa žena zasukanih rukava, koja nosi velik metalni lonac pun vode i prosipa ga preko ograde u Savu. Za njom trči i poskakuje belo psetance.

Kad god naiđe takav šlep sa kućicom, Zeko misli o tome kako žive, rađaju se i umiru te lađarske porodice, i uvek se čudi kako ljudi jedni o drugima u stvari tako malo znaju.

Nekoliko trenutaka nema nikog, samo zatalasana voda iza šlepova prelama svetlost i udara u oči.

Još se nije voda ni stišala, nailazi veslački osmerac od finog japanskog drveta, plitak i nevidljiv gotovo pod osmoricom veslača u belim majicama sa grbom na grudima. Osmerac ritmično izbacuje dugačka vesla i klizi kao brza stonoga. Na krmi sedi trener. Obema rukama kormani, a na ustima mu megafon, privezan oko vrata, kroz njega pušta svoj grub komandni glas: jedan-dva, jedan-dva... To su sportisti na treningu za utakmicu. Brzo i mračno sećanje na Tigra, na kuću i Margitu. Zeko ne voli sportiste; a ne voli ih zato što ih ne poznaje, odnosno što ih poznaje samo po svom sinu i njegovom društvu.

Otvrdne srce u čoveku od sporta i malakše misao, mislio je Zeko, a umesto muževnosti i borbenosti, razvija se grubost i nasrtljivost; tome se još pridruže špekulacija i intriga. A šta će to sve nama, kad kod nas ima i bez toga dosta nasrtljivosti i gramzivosti za novcem. Tako misli Zeko, a tanki brzi osmerac već je daleko odmakao.

Strelovito prođe skif, dugačak a tako plitak da veslač izgleda kao da na vodi sedi. Šire se i razmahuju dva duga vesla, kao dva krila koja se vide samo u profilu. Čovek što vesla ima crne naočari, potpuno smeđu boju kože i sav je namazan uljem,

268

od koga njegovo muskulozno telo sja na suncu kao mokra bronza. To je sigurno kakav Slovenac, privatni činovnik, misli Zeko i čini mu se da danas sve zna i sve vidi.

Sad sporo mili običan beo čamac sa dva para vesala: u njemu čitava porodica. Veslaju muž i žena, on debeo, ona punačka; stvarno vesla on, a ona samo nabada. Na rukama joj rukavice od jelenske kože. Na krmi i na pramcu sede dve žene, jedna stara, puna, druga mlada, mršava, i dva odrasla dečaka koji se naginju preko čamca nad

vodu i čas prskaju njome, čas se ogledaju u njoj. Na klupi velika korpa puna hrane, iz koje viri ogromna lube-nica, pored nje balon sa vinom. Ovo je slika starog i novog vremena; patrijarhalan način života mesa se sa sportskim životom na suncu i vazduhu. Muž, mlad gazda, skorojević, žena mu snob i pomodarka, dva sina gimnazisti, tašta koja je pod stare dane počela da ide po plažama i da se muči na stmeu, i svastika kojoj gledaju da nađu mladoženju na vodi, kad su svi pokušaji na kopnu ostali bez uspeha. Prikrajčiče negde pri vrhu ade, ručati u hladu pod vrbama, i zatim pospati braneći se od komaraca.

Tako pred Zekinim očima prolaze pod vidom rada, zabave i odmora svi mogući oblici beogradskog života, čudnog i neobičnog, često apsurdnog, a uvek snažnog i privlačnog.

Sava je život, misli Zeko, a život bi valjalo urediti. Život je jedan, opšti, svačiji, i ne bi trebalo da je ovako slučajan, lud i neuredan. Sam ne zna kako, ali plana i reda bi trebalo da ima. I u tom redu trebalo bi da nađu svoje pravo mesto svi koji žive i koji se kreću. Svi, ili bar najveći mogući broj njih.

I Zeko razmišlja: koje bi mesto trebalo da dobije, na primer, ovaj Stanko, koji baš sada prolazi

269 pored njega i prekriva ga za trenutak svojom sen-koin. Tako krupan, pun života, dovitljiv, bistar, on ne bi smeo da živi ovako, da se pomiče sa senkoni dana iz hlada u hlad, da radi malo i proizvodljivo, tek koliko mu treba da zaradi za održavanje porodice, za špricere i duvan. Da, ne bi smeo, i ne bi trebalo! Mnogo štošta ne bi trebalo. Pa ni on sam, Zeko, ne bi trebalo da leži ovako dokon na splavu pod sunčanom jarom, i kroz dremež i polusan da prekraja život i rešava šta bi i kako bi trebalo i valjalo da bude! Ali misao mu se otima i ide dalje, i čini mu se jasno da bi sve zaista i moglo biti drugačije.

Trebalo bi da se ljudi povezu i drugačije rasporede, da ih neko postavi na pravo mesto. I Zeko pokušava da zamisli neki red u radu i životu, ne "stezanje" o kom naši ljudi vole da govore, nego razuman i stvaralački red u kom bi svako našao manje--više ono što mu treba, radeći i sam sve što može i ume. U njegovoj mašti stvara se lepša slika ove obale. Tu svi ljudi bolje rade i lepše žive, i Stanko, i Ivan Istranin sa svojom nesrećnom Marijetom, i Cevka, pa čak i Milan Stragarac... Svi su drugačiji, srećniji i imaju svoje mesto u životu.

Ali nije tako samo sa ovim malim svetom na Savi. Ne, i sve druge, veće i važnije stvari u životu drugačije su, bolje i razumnije uređene. Sve ...

Jak i neočekivan udarac odnekud potrese i probudi čoveka na splavu i rasturi skladnu sliku njegove mašte. Ceo splav se zaljuljao, odjeknuli su metalni burici kao džinovski podvodni praporci i voda je pljusкала po daskama od velikog talasa koji je izazvao brzi motorni čamac u prolazu.

Kao probuđen, Zeko je gledao za tim snažnim motornim čamcem aerodinamične linije. On poznaje čamac koji nosi ime "Arizona", i sopstvenika,

270

koji je Belgijanac, preduzimač javnih radova, industrijski posrednik. U čamcu su pored sopstvenika, mladog i atletski razvijenog čoveka, i dva ženska lika. To su ćerke profesora Kaljevića; one pripadaju istoj "bandi" kojoj i Zekin sin, Tigar. Lepe, mlade, snažne, sa dosta dara za muziku i igru, pune snage i životne radosti, one žive glupim životom beogradske zlatne mladeži, izgovaraju srpske reci sa maznim i otegnutim naglaskom, samoglasnike na engleski način, a slovo "r" muklo i zamagljeno; piju koktele i viski kao mornari, igraju do zore i spavaju do podne, nit završavaju započete studije nit se udaju, a svaka od njih troši po dve očeve me-sečne plate za jedan mesec.

Svetli čamac sa snažnim motorom lako je sekao vodu i brzo odmicao, za njim je ostajala zapenjena brazda, iznad njega dizala se visoko i pravo ispružena ruka jedne od Kaljevićevih kćeri, snažna, mrka i fino izvajana ruka mlade mulatkinje, a u ruci, kao da je procvetala na vrhu, vijori pariška marama fantastičnih boja.

III

Sedam godina je prošlo otkako je Zeko "otkrio Savu" i tekla je osma "sezona", kad je nastupila jedna druga promena koja mu je taj spašeni život učinila lakšim i lepšim.

Porodica inženjera Doroškog preselila se iz Šapca u Beograd.

Kad su se, ubrzo posle prvog svetskog rata, inženjer i Marija odselili u Šabac, pisali su jedno vre-me Zeki i Zeko njima, pa su onda prestali, kao što to biva sa rođačkim dopisivanjem. Prestala je Marija prva, jer su je "obuzela deca". Inženjer je ponekad navraćao, kad bi došao poslom u Beograd,

271 li pričao svojim oskudnim rečnikom o životu kojim žive on i Marija. Rodilo im se četvoro dece i sva su u životu. Živelo se mirno i dobro. Zarađivalo se prilično. U blizini fabrike imali su zasebnu kuću sa baštom, koju je Doroš sam obrađivao.

Za sedamnaest godina, koliko su ostali u Šapcu, Zeko je samo jednom video Mariju. Jedne zime, bilo je upravo pred njihovu slavu, došao je Doroš u Beograd fabričkim automobilom i poveo Zeku u Šabac.

Kad im je sin Filip, koji je bio najstariji, došao do mature, resili su da se presele u Beograd. To je bilo u jesen 1938.

Uspeli su da nađu zasebnu kuću na Topčider-skombu, u jednom od onih bezimernih i strmih sokačića što seku Tolstojevu ulicu. To je bila mala i starovremenska kućica sa mansardom i velikom baštom, koju je inženjer sam obrađivao, uporno kao krtica i marljivo kao mrav. Levo i desno od te male kućice i jednostavne bašte bile su gospodske vile, građene od graditelja na glasu, sa raskošnim vrtovima u kojima su bile umetnički ucrtane staze i rasle srebrne jele, magnolije i japansko grmlje nepoznata imena.

Marija se nije mnogo izmenila. Glavna i jedina vidna promena bila je u tome što se ona ćela, ali potpuno srazmerno i jedva osetno, smanjila, kao da se istopila. Njeno lice bilo je već puno sitnih bora koje su se čas gubile, čas pojačale u smehu i pri govoru; sa obe strane javljali su se tanki bičevi sedih vlasli, dok je onaj tvrdi talas kose iznad ćela bio još uvek crn i sjajan, kao vlažan. Bila je i živa i vedra kao i nekad, predana deci, bez traga one preterane i nametljive materinske brižnosti koja se tako često susreće kod ćestitih i ogranićenih građanskih žena, kao neka vrsta suzbijene i izvitope-ri-ne koketerije.

?72

Za Doroša se može takođe reći da je neprome-njen, samo što su se sve njegove fizićke i moralne crte i osobine sada jaće isticale. Bio je još ćutlji-viji, još više se pognuo, još više je privilegao na rad u bašti i oko kuće. Deca su bila za Zeku najveća novost.

Kad je pre nekoliko godina bio prvi i poslednji put u Šapcu, to je bila ćitava mala horda što se otimala o poklone koje im je tada doneo. Puna jedna soba dece, kao lonćića, i sva u dobu kad se o detetu ne može još pravo ni odrećeno reći ni kakvo će biti po karakteru, ni kakvog rasta i izraza lica. Prosto, ljudska stvorenja, mlada kao trava koja tek niće i, nevidljiva, preлива zemlju zelenkastom svetlošću. Ništa na njima ni u njima nema još stalnog oblika ni imena.

Sad su to već bili đaci. Najstariji sin, Filip, visok, pognut, ćutljiv, nalik na oca, ali na oca koji bi imao umne i žive oći oštra pogleda, kakve Doroš nikad nije imao. Posle njega je dolazila za dve godine mlada ćerka Jelica. Plava, smećih oćiju, vitka i snažna, najbolji "latinac" u razredu, "najzanimljivija od sve moje dece", kako je govorila Marija, koja je još od detinjskih godina otkrila da je devoj-ćica "blagorodna i ćvrsta u svemu". Posle je dolazila mlada sestra Danica, koju svi u porodici zovu "Pile", junaćka i lutkasta, sklona više igri nego ućenju. I, najposle, najmlaće dete Dragan, dećak koji je tek svršio osnovnu školu.

Tom "ćetvorkom" upravljala je neumorna Marija, baveći se i danju i noću svim njihovim potrebama, promenama i željama, i trošeći na to najveći deo svoje snage.

18 I. Andrić: Nemirna godina

273 Za Zeku je prelaz Doroševe porodice u Beograd bio veliki dobitak. Sad je imao još jednu oazu i sklonište, i to u zimskim mesecima kad Sava "ne radi".

U njihovoj kući živelo se mirno i dobro, i bezbrižno kad deca nisu bila bolesna ili ucveljena zbog slabih ocena, i kad se Doroševa plata nije pokazivala prekratka zbog nepredvićdenih izdataka koji se u porodicama sa mnogo dece tako često javljaju. Ali to je bilo jedna od onih porodica u kojima se sve brige i nezgode brzo zaboravljaju, a dobro raspoloženje drži kao osnovni ton zajednićkog života.

Tu je Zeko dolazio bar jednom u nedelji dana, obićno pred veće, kad se Doroš vrati s posla, i to bez obzira na sneg, vetar ili kišu. U vezi sa tom kućom sve je bilo dobro i prijatno, odlazak i boravak u njoj, i povratak.

Kad god bi, penjući se ispod kestenova, strmim putem do Zvezde, ugledao Savu sa adama, Zemun, sremsku ravnicu i široku traku Dunava koja sa svojom izdignutom i osvetljenom severnom obalom lići na neka velika vrata u široki svet, osetio bi olakšanje, slast bežanja od onog što jeste, trenutak kratkog zaborava, stvar tako potrebnu ljudima Zekinog porekla i položaja.

Kad bi Tolstojevom ulicom stigao do male bezimene uliće i ugledao Dorošovu kuću, olakšanje se pretvaralo u radost.

Sedeo je obiće u kuhinji zimi, a leti na terasi, pio ćaj sa Marijom i Dorošem. U toj kući, mnoga skromnije nameštenoj od njegove, sve je bilo nekako lakše, lepše i slobodnije. Ćaj je bio bolji, kolaći ukusniji, reci vedrije, a između reci i zalogaja bilo je smeha, dobrog, dragocenog ljudskog smeha kakav Margitina kuća nije nikad poznavala. Deca su, kad bi naišla, prićala svoje radosti, sporove i sitne

274

nedaće školskog života. Marija je sedela, sitna i živa pored svoga džinovski krupnog i detinjski bezazlenog muža, i odmarala na stolu svoje male ruke sa tragovima rada.

I nekako, svega je bilo tu, i sve je bilo lako i moguće i radosno, dok je dole u kući, kući koja se zvala njegovom, sve izgledalo teško, uslovljeno i nepostižno.

Od sve dece, Zeko je najviše voleo Jelicu kao i Marija, iako ona to nije priznavala. Ali već prve godine posle njihovog dolaska u Beograd na Jelici su počele da se primećuju promene. Za vreme letnjeg raspusta između šestog i sedmog razreda gimnazije, ona je otišla sa svojom školom na more. Sa tog le-tovanja vratila se preplanula i porasla, sa kosom kao pregorelom od sunca, sa ustaljenim, oštrijim pogledom, kao da se dragocena kestenjasta materija njenih dužica, koja se ranije prelivala poput tećnosti, sada skrutnula u fin i oštar kristal. Pune usne na krupnim ustima istanjile se i postale bleće. Nema onog širokog Doroševog osmeha koji je tako često pokazivao sve njene jake i savršeno pravilne zube, ni dećjih pokreta, ni naivne poverljivosti. To je sada retko kao praznik. Gleda svakog pravo u oći, stegnutih usana i nepomićna lica, samo joj, kao poslednji trag svega što je nestalo, ponekad zaigra nešto u onoj mekoti ispod grla, između dve ključne kosti koje se sada naziru jaće.

Sve se promene nisu, naravno, pokazale odjednom, nego malo-pomalo, u toku celog sedmog razreda. Zeki je trebalo vremena da to primeti, Marija mu je prva skrenula pažnju na promenu. Tada je već sve bilo vidno.

Devojčica koju je volio kao svoje dete i pratio mislio da prati! u njenom razvitku, vremenom se potpuno zatvorila, odbila se ne samo od njega i od svojih ukućana i stala sve da posma-

18

275

Im i prosuđuje hladno i kritički. Jedino je sa starijim bratom zadržala neku vrstu bliskosti, ali i li je bilo suvo i poslovno. Čelo težište mladog bića pobjeglo je i prenelo se nekud na drugo, za njega nevidljivo i neshvatljivo mesto. Za ono što dotle, kao zaslepljen, nije primećivao, sad je odjednom bilo i suviše jasnih dokaza.

Doneo joj je kao poklon o Božiću knjigu stihova jednog poznatog savremenog pesnika, u kožnom povezu, a ona mu je rekla mirno i suvo, vraćajući mu knjigu:

- Hvala, teča Zeko, nemojte to shvatiti kao uvredu za vas, ali moram da vam kažem da ja niti primam božićne poklone, niti imam nameru da čitam takve knjige.

Nastojeći da sakrije iznenađenje i zbunjenost, on je, bez uspeha, okretao stvar na šalu:

- Pa, svejedno ... zadrži knjigu ... tako.

- Kako "zadrži knjigu"? Kako mogu zadržati posle onog što sam vam kazala?

I položila je knjigu na sto kao tuđu, nađenu stvar.

Tako je bilo i kod svih razgovora u kući. Čitala bi jedno vreme, dok bi roditelji razgovarali, a onda je uzimala njihovu rečenicu, prebijala je nadvoje, postavljala za trenutak dve protivrečnosti jednu pored druge, izvlačila zaključak, i zatim ih bacala iza sebe kao parčad polomljenog i neupotrebljivog stakla.

U našim porodicama ljudi u većini razgovaraju kao da glasno misle, i u tim razgovorima teče, kao mutna voda, sve ono neodređeno, kolebljivo i bezoblično što živi u građanskom čoveku; sve se to pre-tače i filtrira u razgovorima, da u većini slučajeva nikad i ne nađe rešenja, nego rešenje donosi vreme i sticaj okolnosti, ono što se zove i što izgleda kao slučaj.

276

Jelica je za stolom, pri jelu, nemilosrdno i hladno cepala te porodične razgovore oštrom analizom i kritičkim primedbama. Braća su vodila duge diskusije sa njom, a mlađu sestru, Danicu, dovodila je ponekad do suza.

Česti su bili ovakvi razgovori:

- Trebalo bi da čistim belu haljinu - kaže de-vojčica otežući reci.

- Pa očisti - odgovara Jelica.

- Ah, ne ustaje mi se; sutra treba da idem sa razredom na koncert, a mrzi me.

- Kad te mrzi, nemoj da ideš.

- Ali moram, zbog razredne, zbog drugarica.

- A zbog koncerta? Danica je gleda zbunjeno.

- Pa šta ja znam kakav će biti koncert!

- Potpuno nepravilno rasuđuješ. Tu se ne radi

o razrednoj i o drugaricama, nego o koncertu i o tebi. Ti treba da znaš kako stojiš prema koncertu

I onda je odluka laka.

- Uh, molim te... ti, ti...

Danica se zarumeni, okreće glavu u stranu, a zatim se razdraženo diže od stola. Otac pogleda Jelicu prekorno.

- Što mučiš dete tim s"ojim popovanjem?

- Ovo je baš suprotno popovanju.

Nastaje neprijatan tajac, koji traje dok jedno po jedno ne počne da se diže od stola.

To su sada bile redovne, nekad jače nekad slabije scene u Doroševoj kući, i u njima su učestvovali svi, i otac i braća i sestra. Jedino prema majci Jelica nije nikad ispoljavala ni najmanji znak netrpeljivosti, iako je i prema njoj bila nešto hladnija

277i u.držljivija. A Marija je samo čitala i ponajčešće slušala oborena pogleda što se govori oko nje.

Tako su izgledale te "promene" gledane spolja. Šta se stvarno dešavalo u devojčici, nije bilo potpuno jasno, ni imalo pravog imena.

Već krajem te godine sve je to dobilo za Zeku svoje ime. Ime je čuo prvi put od Margite.

- Ne mili mi se da odem do njih - govorila je jednog dana za ručkom. - Marija je luda, prosto luda; on je, hvala bogu, šonja kakav je uvek i bio, a deca - zatvoreni komunisti. To im je uneo u kuću Dorošev sinovac, onaj žgoljavi Siniša, a ona špica, Jelica, zaludela i braću i majku. I već se uveliko govori kako je čela kuća crvena.

Zeki stade najpre zalogaj u grlu, a zatim se oslobodi i oseti vatrenu potrebu da zaštiti od nevidljive opasnosti Mariju i njenu kuću, naročito decu, da ih brani, da se poistoveti sa njima, sam ne zna pravo u čemu, ali do poslednje konsekvencije, samo da pokaže da je na strani na kojoj su oni, a protiv svih Margita i Tigrova.

Crveneći i zamuckujući, on je odbijao napade i tvrdio kako je Marija i umna žena i dobra majka, a Jelica izuzetno darovito dete, koje je došlo sada u "neblagodarne godine" kad devojčice preživljuju krizu.

- Uostalom, šta mogu deca nego da idu sa svojim vremenom?

- Šta, da nisi i ti počeo da crveniš? Da nisi i ti neki od onih simpatizera-budala?

Grudi su joj odjednom porasle, a iz očiju joj je gledao onaj policajac koji živi u svakoj od ovih vrednih, štedljivih domaćica.

- Ništa ja nisam, ali...

278

- "Ali, ali" - ti bi bolje uradio da ne odlaziš tamo suviše često, jer je njihova kuća sumnjiva, to je neki dan otvoreno rekla Ida Janković, žena upravnika grada, na jednom žuru.

- Zaboga, Margita!

- Nema tu ništa "zaboga"! Otkrili ljudi neke kružoke, kako li se zovu, i priloge za "Crvenu pomoć", i to u prvim kućama, u Rumunjskoj ulici. Najela se gospodska deca pa pobesnela, kao da su na Čuburi ili Jatagan-mali; a roditelji ništa ne vide, kao ni ona moja blesava sestra. Sve bi to trebalo po receptu kneza Miloša "biti, a ne dati im da plaču".

Tigar je zevao i, protežući se celom snagom, gledao na sat koji je nosio oko ručnog zgloba leve ruke. A Zeko je osećao kako mu hrana zastaje u jednjaku i srce uzbuđeno bije od jakog ali neodređenog osećanja u kom je bilo i straha i gneva i, najviše, želje da ne bude tu gde je.

IV

Interkontinentalni rat, koji je otpočeo nemačkim napadom na Poljsku u avgustu mesecu 1939. godine nije izazvao većih promena u Zekinoj kući. U toj kući, kao i u mnogim sličnim kućama, novine su se čitale slabo i površno. Zeko je čitao naslove, Mišel isključivo sportsku rubriku, a Margita oglase, ven-čanja i parastose. Niko se tu nije "bavio politikom". To ipak nije sprečavalo Margitu da već te prve jeseni nakupuje velike količine brašna, sardina, šećera i raznih namirnica koje "mogu da stoje". Isto tako, to nije sprečavalo Zeku da počne da sluša na radiju strane stanice koje dotada nije nikad slušao. Pri tom, on je sve dublje ulazio u tok rata i, što 279je još neobičnije, sve više strepeo za sudbinu Poljski-, i ne pomišljajući na to kako i kada je to počelo. I u tome je nalazio Margitu kao prepreku na svom putu. Ljutitim pokretom ona bi ponekad gasila radio, pred priklonjenim i zabrinutim Zekinim licem, sa recima:

- Samo badava trošiš struju. Ako ti je žao Poljaka, ti idi pa plači s njima. A meni je baš milo što ili je Hitler udesio!

Tu bi ispružila svoju do iznad lakta голу ruku i pokazala kako se to "udešavaju" ljudi i narodi.

A Zeko je gledao pred sobom tu njenu ispruženu ruku, punu i pregojenu, bez vidljivih mišića. To su te Margitine, žute kao mrtvačke a teške i snažne ruke, koje zapovedaju i vladaju, primaju, grabe, a malo rade i retko daju, ruke koje bi i krale i tukle sve, svuda i svakoga, kad bi mogle i smele. One su celim oblikom malo ljudske, a na laktovima imaju, kao zakrpe, istrta i našuljena, prljavosiva mesta koja podsećaju na slična mesta na telu kamile i majmuna, na jednoličnu i mehaničku egzistenciju životinja.

Od te ruke Zeko bi okrenuo glavu, pa onda i leđa, i izišao bez reci.

A zatim se opet danima ne bi pominjala u toj kući ni Poljska ni Nemačka ni svetski događaji uopšte. Jedino u Zekinim skrivenim i njemu samom još nejasnim mislima i u Margitinoj beskonačnoj i složenoj računici rat je dolazio posredno do izražaja.

Drugačije i življe bilo je na Savi. Na još jakom septembarskom suncu diskutuju poslednji kupaći i glasno žale sudbinu Poljske. Ljudi sa Save slušaju te razgovore sa zadovoljstvom, iako su sami uzdržljivi i teže se izražavaju.

280

Kad se govori o nemačkim poredama, Stanko ispija brže svoj špricer i, brišući opuštene brkove, oteže:

- A-maaa, ljudi, a-maaa ...!

U to otegnuto "ama" on unosi neko naročito značenje, koje valjda ni njemu samom nije potpuno jasno, ali koje ne dopušta sumnju da se njemu trenutni pobednik ne dopada i da on želi i očekuje druga, bolja rešenja, jer ne smatra da je Hitler "svršio posao".

Stankov kabiner Jovan, zvani Lala, mnogo je radikalniji, ali se izražava suviše jakim recima, koje je teško ponoviti, a ako iz njegovog govora isпустimo psovke, ostaju samo imena državnika i nazivi država.

Uglavnom, svi su ti ljudi, koji se iskupljaju za stolovima pred Naumovom kafanom ili pod velikim orahom, istog mišljenja, iako ga svi ne pokazuju i ne kazuju na isti način.

Kapetan Mika je ponajmirniji i najuzdržljiviji, zamišljen je ne samo kad sedi nad udicama nego i kad učestvuje u razgovoru, i samo ponavlja u raznim tonovima: "Videćemo ... sve će se videti."

- Šta će se videti? - pita nabusito, izazivački Milan Stragarac.

- Pa videće se ... Znaš kako se peva u onoj pesmi

Videće se Lenkino poštenje kad pronese dete na krštenje.

- Hm - reče Stragarac, a ostali se smeju, i kapetan Mika sa njima.

Kad sa Save ode na Topčidersko brdo, Zeko i tu nađe tragove rata. Jer u Marijinoj kući "deca", to jest pravnik Filip i maturantkinja Jelica, vrlo živo

281 učeslujuju u svemu što se dešava u svetu, ali sve to "sl.aje među njima i njihovim drugovima, koji ih stalno posećuju, a vrlo malo od toga dopire do starijih, kojima ostaje da nagađaju i strepe. Marija je brižna, to se naslućuje i kroz njen osmejak, ali ne kazuje ništa.

A kad se vrati kući, Zeko nailazi na novu Mar-gitinu priču o onom što je toga dana još nabavila i čime je popunila svoje "ratne rezerve".

- Sad imam četrnaest kila sapuna za veš. I to kakvog sapuna? K'o duša. Sve "Šiht" i "Zlatorog". Da rat traje još tri godine, biće nam dovoljno.

Ona to priča sinu koji je ne sluša potpuno nijednim uvom.

A Zeko sve češće misli o ljudima koji, kao Mar-gita, rade i žive kao da će doveka drugi rat voditi, a oni treba samo da se dobro snabdeju i izdrže dok rat ne prođe i dok se opet ne vrate dobra vremena od pre rata.

I sve ga više muče protivrečnosti u mišljenju, govoru i postupcima toga sveta; one mu nisu potpuno jasne, ali oseća koliko su mnogobrojne i kako su duboko nečovečne.

Tako je prošla čela prva ratna godina u toj kući, kao i u tolikim drugima, bez stvarnih znanja o ratu, a sva u brizi za "rezerve". Tako se i desilo da su se njeni ukućani probudili u nedelju šestog aprila 1941. godine od slabog zavijanja sirena i odmah zatim od zaglušnih eksplozija bombi koje je Hitle-rova ratna avijacija, bez objave rata, sasula toga jutra na otvoreni grad Beograd.

Toga dana je prvi put Zeko bio u svojoj kući gospodar i domaćin koga priznaju i pitaju za mišljenje i postupaju prema tome.

Kad je u rano jutro zauralala sirena na stanici, Zeko se nije probudio odmah, probudila ga je Mar-
282

gitina cika i tutanj koraka u stanu iznad njega. Kad je otvorio oči, ugledao je neverovatan prizor. Njegov sin stajao je kod vrata, u pidžami i zimskom kaputu i, odnekud, sa propisnim vojničkim šlemom na glavi. Klečeći na zemlji i hvatajući ga za rukav, zapomagala je Margita; bila je u spavačici, ogrnuta šalom i bosa. Neartikulisanim uzvicima, kroz plač, ona je tražila od sina da nađe maske protiv otrovnih gasova, a on se otimao grubo:

- Kakve su ti maske sad naspele! Oblači se i silazi!

Kad se mladić istrkao i otrčao, Margita je prišla krevetu. Bila je potpuno van sebe, grcala je, zaple-tala se u dugačku košulju i mrsila reci bez pravog smisla:

- Eto ih ... Zeko, molim te, gde su naše maske? Zeko je ustao, brzo navukao odelo, dok je žena pored njega jednako jaukala, zatim je naterao i nju da navuče nešto na sebe. Ona je drhtala kao u jakoj groznici i naslanjala se celom težinom na njega, ponavljajući stalno:

- Jao! Brže! Zeko, molim te! Zatim je odjednom vrisnula:

- Jao! Tašnu, moju tašnu! Zeko! Tašnu!

Zeko je našao tu kožnu torbu neobične težine, prihvatio ženu ponovo i poveo u podrum.

- Ne boj se! Vidiš da je sve mirno. Samo polako, samo polako!

Tako je više nosio nego vodio izbezumljenu ženu, čudeći se tome teškom, nepoznatom telu, bez volje i snage, bez ikakve vrednosti.

U podrumu je vladala graja i zbrka. Ljudi i žene su se dovikivali i svađali, deca su, razbuđena u ne-vreme, plakala.

283

JČim je ugledala sina kako, sa šlemom na glavi, stoji prislonjen uza zid, Margita je sa vriskom ispustila Zekinu ruku.

- Mišel, Mišel! - vikala je, dok je mladić, ne gledajući je, govorio tiho a grubo:

- Sedi tu pa ćuti!

U tom trenutku eksplodirala je prva bomba, a zatim su zaredale eksplozije u nizu, sudarajući se i mešajući.

Izgledalo je da je zemlja provrela kao vulkan i da se čela kuća u skokovima pomiče na-pred.

Jedna je eksplozija bila, kako je svima izgledalo, sasvim blizu, i poduhvatila kuću nekako odozdo iz dubine, tako da su ljudima zubi škljocnuli jedni o druge i da im se udarac učinio podmukao i naročito nemilosrdan.

- To je stanica odletela! - reče neko mirnim, gotovo šaljivim glasom.

Začudeni, ljutiti pogledi krenuše na tu stranu. To je izgovorio nastojnik kuće, koji je sedeo na jednom koferu, mrk i zamišljen, u punoj protivnosti sa tonom onoga što je rekao. Nervozni i prekorni glasovi poleteše put njega.

- Pst!

- Ćuti, budalo!

Još odjek toga udarca nije bio potpuno nestao, kad se ceo red takvih eksplozija sruči na grad. U podrumu se ugasi svetlost, vazduh se ispuni prašinom. Izgledalo je kao da se breg na kom stoji Beograd prolama i ruši sam u sebe.

Samo za tren oka Zeko izgubi dodir sa stvarnošću, ali odmah zatim oseti sve ponovo, i to jače i jasnije. Osećao je trnce po celom telu i uz kičmu neku jezu koja ne prolazi nego stoji sleđena, ali je

284

i odvojeno od toga osećao i razbirao tačno sebe i sve oko sebe. Mozak d sva čula radili su brzo i oštro.

U relativnoj tišini koja je nastala posle čitavog grozda eksplozija, čula se, kao odjek njihov, da--leka ali jasna lomljava višespratnih kuća koje se ruše. To je bio uzbudljiv, neobičan zvuk, kao niz uzastopnih kamenih lavina. Taj zvuk je u Zeki izazvao sliku nekih bataljona koji, poredani u paradi, sve jedan do drugog, kliču nekom koji prolazi brzo ispred njih svoje nejasno i uzastopno: Uraa! Uraaa! Uraaaa!

A za to vreme u podrumu je, u tami i prašini, vladala zbrka izbezumljenih glasova i pokreta.

- Deco moja - vikala je neka žena.

- Jao, jao, jao! - jecala je druga tiho i uporno kao kiša.

- Molim ti se... molim ti se - vapiro je posve nemoćan, suzan muški glas.

Tu negde se razabirao i Margitin glas. Cvilela je bez reci, kao zverka koja samo još glasom može da se brani. I u tom glasu bilo je, za Zeku, nečeg što nije ni čovečno ni dobro i što ne izaziva sažaljenje nego nelagodnost.

Neko je kresnuo šibicu, ali nju odmah ugasiše; svi su vikali na neopreznog čoveka i ukazivali na opasnost od nekih otrovnih gasova. Tek tada neko uspe da pronađe džepnu električnu lampu. Mlaz svetlosti, blede i mutne od uzvitrane prašine pređe preko uskomešanog sveta.

Zeko iskoristi tu prvu svetlost i, prekoračujući one koji su bili poredili ili klečali na zemlji, zaputi se izlazu. Dok je povlačio železnu prečagu, neko je izbliza vikao da ne treba otvarati vrata, i to nekim

285pedantskim tonom iz kojeg se osećao "Pravilnik o zaštitnim merama protiv napada iz vazduha" i sva njegova uzaludnost.

Kad je najposle uspeo da otvori vrata i iziđe napolje, za njim je izišao i nastojnik kuće. Sa čuđenjem gledao je Zeko poznato stepenište i vrata svoga stana; sve je bilo na svom mestu. Po podu je bilo samo malo okrunjenog maltera i nešto stakla od razbijenih prozora.

Nastojnik je stajao tu kao osuđenik, otirao suze i uzdisao nekako izveštačeno. Tek pošto ga bolje pogleda, Zeko vide da je čovek potpuno pijan. Na-tera ga da donese alat i da se ispnu na krov, da vide nema li zapaljivih bombi. Sa kratkom lopatom na ramenu Zeko je išao na-pred, a nastojnik drhteći i oklevajući za njim.

Kad su bili na mansardi, nastojnik zastade i promuća:

- Ako ... ako opet naiđu. Zeko ga pogleda sa visine od dve stepenice i produži sam.

Čim je otvorio tavanska vrata oseti prašinu u suvom prolećnom vazduhu. Kad je izišao i hteo da pogleda na grad, našao se u neslućenom predelu. Umesto poznatih krovova, Save i zemunske ravnice na drugoj strani, pred njim je stajala neprozirna za-vesa od žućkaste uzvitrane prašine; u visini se naziralo neobično modro nebo, ali od zemlje nije bilo ni traga. Oko nije moglo ništa da razabere, a do uha su dopirali neobični zvukovi, male eksplozije i tupi udari, kao da džinovski ljudi sa istim takvim alatima nešto rade i majstorišu u tom zamagljenom prostoru svud unaokolo.

Zeko je obišao terasu; na njoj je bilo zemlje i sitnog drveta koje su eksplozije odnekud izbacile, ali ni traga od zapaljivih bombi i sumnjivih pred-

286

meta. Vraćajući se, našao je nastojnika tu gde ga je ostavio, na stepeništu, kako jednako jeca; prošao je pored njega kao pored deteta koje plače i sišao u podrum.

Tu po njemu pade mlaz svetlosti iz džepne lampe. Svi pogledi krenuše put njega i sa svih strana zaredaše pitanja. Otada je Zeko važio kao "čovek koji se ne boji". Ali, otada su stvari pošle uopšte drugim tokom.

Kad je Zeko za vreme kratkog zatišja između prvih požara otišao čak do pod Zvezdaru, gde je trebalo da bude njegova komanda, nije našao nikog ko bi hteo s njim da govori. Komanda je bila napustila sve obveznike.

Još je bilo napada iz vazduha i još bežanja i vriske po kući, ali Zeko nije više sišao u podrum. Se-deo je u svom pustom stanu, i ne misleći mnogo ni na jelo ni na piće, samo sa svojim novim mislima o ljudima i o svemu što se događa oko njega. Te misli su ga toliko zaokupile da su ga zadržavale i u trenucima kad ga je strah dizao i gonio u podrum. S tim mislima se više nije rastajao ni dok je pomagao ljudima u kući i izlazio na krov posle napada, s njima je video prve Nemce i svet koji se vraća iz podruma, s njima je gledao i slušao svoju ženu i sina i sve ono što oni rade i govore.

Tako je otpočeo život pod okupacijom u pogore-lom, opljačkanom Beogradu.

Margiti je trebalo dugo dok je prebolela strah i mnogobrojne bolesti koje je, po njenom tvrđenju, zadobila za ono nekoliko dana provedenih u podrumu. I Tigar je bio sada krotak i povučen. Ali, jednog dana došla je njena rođaka iz Zemuna, puna živih pokreta i reci, puna hvale za Nemce, za život u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

Otada su i Margita i Ti-

287gar počeli da se više kreću po Beogradu, da nabavljaju stvari i naročito hranu, da prelaze u Zemun. U kuću su im dolazili ljudi u uniformi i civilu. Zeko se zatvarao tada u svoju sobu. Tigar je primio neku dužnost u novoj Opštini i oko desne ruke nosio zelenu traku kao znak toga dostojanstva. Mar-gita je kupovala stvari očigledno sumnjivog porekla, da bi tako što bolje plasirala dinare koji su gubili vrednost.

Zeko je otišao jednom na Savu, ali tamo nije bilo ni traga od nekadašnjeg života. Ljudi se razišli, samo je pod orahom sedeo Milan Stragarac i bacao iste gorde kabadahijske poglede na sve oko sebe, a njegovo rezanje izgledalo je sada još odvratnije i besmislenije. On je prvi pomenuo kapetan-Miku i odmah dodao da se kapetan sigurno sakrio u mišju rupu. Njegov pakosni smeh je odjekivao pustom obalom. Sve je bilo strano, kao da su i

kuće ispremeštane. Idućeg leta obala je oživela, ali u radionicama i magacinima radili su novi majstori i radnici, a na kupatilima i splavovima sunčali su se Nemci. I Sava je izneverila.

Bežeći od kuće, Zeko je odlazio počešće u Tolsto-jevu ulicu. Ali tu je nailazio na zbunjenost i čuta-nje. Jelica i Filip su bili stalno ili van kuće ili gore na mansardi, a kad bi ih susreo, prolazili su pored njega sa hladnim, rasejanim pozdravom. Krupni inženjer, koji nikad nije bio rečit ni naročito oštrouman, sad je zanemao od straha i nesnalaženja. Marija je bila teško zabrinuta, očigledno zbog dece; ona o tom nije govorila, ali ta briga je izbijala iz njenog pogleda bez sjaja, i njenih malobrojnih, opreznih reci.

A nikad u životu nije Zeko jače osetio želju da razgovara sa ljudima, da čuje šta stvarno misle i osećaju i da to uporedi sa svojim mislima i oseća-

288

njima. Ali, eto, nikome se ne govori. I kad sretne nekog od starih poznanika, nekog koga poznaje kao čestita i razumna čoveka, i taj ga presreće sa pitanjem:

- Šta ovo bi, pobogu, čoveče?

Tako je to, govorio je u sebi Zeko misleći na svoj krug ljudi, svi nešto pitamo jedan drugog, a niko ne ume, neće ili ne sme da odgovori ni da pokuša da potraži odgovor.

Kad je tako jedne nedelje, već u rano jutro, sreo u Sarajevskoj ulici jednog poznanika i zapitao ga, po nekoj potrebi koja mu je već prelazila u naviku, šta ima novo, on ga je pogledao razrogačeno i rekao:

- Ne valja, eto šta ima. Zlo na Terazijama. Čovek je otišao dalje, a Zeko se umesto svojjoj kući zaputio na Terazije. Nije pogađao šta bi to moglo biti zlo, ali ga je sve u njemu gonilo da ide tamo, da se lice u lice sretne sa tim nepoznatim zlom.

Uz Balkansku ulicu vrvio je neki uzbuđen ali ćut-ljiv svet, sve u istom pravcu. Tu je bilo neobično mnogo muškaraca, ponajviše mladih ljudi. Kako je bio vreo praznični dan, većina od njih bila je bez kaputa, u svetlim košuljama, s rukavima posuvra-ćenim do iznad lakata.

Kad je izbio na Terazije, naišao je na razlivenu reku ljudi koji su išli ka Slaviji. Izgledalo je da je to deo neke duge pogrebne povorke. Tek kad je pošao za pogledom onih koji su mu najbliži, Zeko ugleda na železnom električnom stubu, gore na vr-liu gde se on grana u dva izvijena kraka - obešenog čoveka. Obori oči i pomisli da se vrati kako je i došao, ali tada oseti da to nije moguće, da mora proći sa onom povorkom, da treba da vidi sve. I prošao je i video, iako u tim trenucima nije jasno znao ni kuda ide ni šta gleda. Izgledalo mu je kao

19 I- Andrić: Nemirna godina

289 da se asfalt ispod njegovih nogu kreće i neodoljivo ga, zajedno sa masom sveta, vuče napred. A u isto vreme pogled mu je sa jednog obešenog čoveka prešao na drugog, zatim je ugledao još jednog, pa još jednog, u seljačkom odelu ... To je, dakle, to zlo.

Jasno je video u nepomičnom vazduhu sjajnog letnjeg dana obešene ljude, od beskrvnih glava, koje su iznad konopca došle sitne i kratke, do nožnih prstiju koji su težili napred, tražeći uzalud oslonac. Isto tako jasno video je i stolove pred kafanom "Atina", sa pivom i pecivom, i za njima goste, ne-mačke vojnike i retke civile. Oko električnih stubo-va stajali su stražari u punoj ratnoj opremi, stameni Nemci, nepomični i tvrdi kao da su od gož-đa, od kamena, od neke još tvrđe nepoznate materije. I Zeki se sve činilo da ga taj pokretni čilim, na koji je stupio došavši na Terazije, neodoljivo nosi put jednog od tih nemačkih stražara, da će se neminovno sudariti sa njim i da će tada biti potpuno zlo na Terazijama. Sasvim blizu, sve bliže, još bliže ... I kad je osetio svu tvrdinu toga naoružanog čoveka i svu svoju slabost, on je video da je sa ostalom masom proklizio pored njega, na nekoliko milimetara, ali pored njega, i da ga je masa odnela dalje. Tek tada je osetio kako su mu zubi stegnuti i pesnice zgrčene. Hteo je da krene brže, ali nije mogao od sveta koji je išao u protivnom pravcu; neka neodoljiva, bolna potreba, kao mučna dužnost, nagonila ga je da baci još jedan pogled na obešene. Onako u hodu okrenuo se; video je samo dvojicu obešenih, s leđa, ne više sa nebom kao pozadinom, nego izmešane sa fasadama kuća i ulicama punim ljudi.

Tek tada je krenuo brže, osećajući da masa, što dalje, biva sve reda i da "zlo" ostaje za njim.

290

Zaputio se i nehotice na Topčidersko brdo. Kao mučnu fizičku žeđ osećao je potrebu da razgovara sa ljudima. Zagledao je u oči prolaznicima i činilo mu se da ne bi bilo ništa neobično da sad sa nekim od njih sedne u travu pored puta koji se penje uzbrdo i da zametnu dug, ozbiljan i stvaran razgovor o onome što je maločas video i, uopšte, o svemu što se dešava već mesecima.

Mariju je zatekao u kuhinji gde, zabavljena oko ručka, preko volje razgovara sa dve seljanke koje su zasele tu na dugu prazničnom danu. "Deca" nisu bila kod kuće, a Doroš je radio nešto oko svojih bujnih patlidžana, znojjan, ćutljiv i povijen, kao da želi da, onako krupan, nestane u njima i postane jedno sa zemljom i njenim rastinjern. Niko nije hteo da razgovara sa njim o prizoru koji je on malopre video; sve se svodilo na sažaljive usklike bez sadržine i očajne pokrete ruku koji su, ne kazujući ništa, prekidalali svaki dalji razgovor.

Kao što je često bivalo nedeljom, Margita je i danas otišla sa sinom na obdanicu u Zemun i ostavila Zeki ručak da ga sam podgreje. Mnogo bi dao da ne mora danas sam da ruča, ali Marija ga upravo danas nije zadržavala na ručak, a njemu je bilo nezgodno da to sam predloži. Oprostio se i krenuo nizbrdo.

Mislio je neke nemoćne misli, kao nesrećno dete. Sve se svodilo na to: ovakva velika opšta stradanja dovode ljude u strašne i teške položaje u kojima su im pomoć i uteha drugog čoveka preko potrebne, a upravo ta strahota i tegoba sprečavaju ih da jedan drugom budu od pomoći i utehe.

Prazna kuća ga je dočekala čudnim ćutanjem. Tek tu, u četiri zida, njemu je izišlo jasno pred oči sve ono što je jutros kao u snu video na Terazijama, oživelo u njemu, opominjući ga mučnim nemirom

19

291 da se preko toga ne može prosto preći, da se takve si vari ne pokopavaju kukavnim zaboravom.

Od onoga što mu je Margita ostavila za ručak m je pojeo sir i voće i malo hleba, a sve ono što je trebalo podgrejati ostavio je nedirnuto. Sa tim jelom kao da je novi i veći nemir ušao u njega. Samoća letnjeg popodneva u hladovitom praznom stanu činila mu se beskrajna, nepodnošljiva. Osećao je kako mu bije krv u ručnim zglobovima i na potiljku, kako se taj nemir širi po celom telu, pa prenosi na stvari oko njega. Legao je, savladan umorom. Ležeći na leđima, širom otvorenih očiju, video je kako lagano ali primetno i stalno trepti beo plafon nad njim; divan ispod njega poigravao je u istom ritmu. Nemir je zahvatio sve živo i mrtvo, ali tako da nit se smiruje nit kreće s mesta.

Zeko je skakao sa divana i prolazio kroz sve sobe, ali sve je oko njega bilo pokrenuto i zaraženo istim nemirom.

Otišao je u kuhinju.

Otvoren kuhinjski prozor gledao je u strminu na kojoj je bila podignuta susedna kuća, na uzvisini, sa licem na Kneza Miloša ulicu. Zagledao se u tu slabo obraslu strmu stranu koja je zatvarala vidik, ali i ona je treperila istim nemirom.

Zeki se javljala misao da iziđe i ode ponovo na Terazije, na središnu tačku iz koje se širi ovaj nemir sa kojim se može jedino tamo na izvoru obračunati. Ali i ta misao bila je samo sastavni deo toga nemira, nemoćna misao koja ne pokreće čoveka i ne vodi izlazu. I kako da to učini, ovako sam, u ovom uzbuđenju koje ga muči i goni s jednog mesta na drugo, a ništa ne kazuje i ništa ne rešava?

Da, izlaza i rešenja nema, a čela njegova svest preplavljena je onim što je video na Terazijama. Ubijaju ljude!

Jedne ubijaju, dok drugi sede pred

292

kafanama i jedu i piju, tu ispod vešala, brinu svoje lične brige ili se zavlače u kuće, da ne vide, ne čuju, ne znaju.

Takav je i on sam, ali sad je video svojim očima, i sad se više od onoga što je sagledao ne može odvojiti ni osloboditi. Sve je to sada u njemu, nepodnošljivo, a neizbežno. Tako je, tražeći izlaz, gledao kroz kuhinjski prozor u duboki prokop ispod njega i strminu koja se dizala pred prozorom uspravno kao zid, i zbog koje je ova kuhinja bila mračna prostorija bez sunca.

Gledajući tako, primetio je da uz kućni zid, ispod prozora, ide uzak ispušni kanal koji je ko zna zašto bio potreban nepoznatom arhitektu. Taj ispušni kanal se gubi u zemljištu na koje je kuća naslonjena, a zatim se pojavljuje ponovo na onoj strmini prekoputa i tu se pretvara u nov i znatno širi ispušni kanal, u neku vrstu rudimentarne terase, začete a nerazvijene. Ispod te terase zija praznina, uzak vlažan prokop od 4 do 5 metara u dubinu, a na dnu mu raste mahovinasta trava i zakrčljalo grmlje koje ne vidi sunca.

Taj ispušni kanal je jedan od mnogih čudnih oblika naše beogradske arhitekture između 1920. i 1925. godine. Tada se zidalo vrtoglavo, skorojevički, špekulantski, bez mnogo rada i plana, sa onim čim se moglo i što je bilo pri ruci, brzinom koju je nametao nagon sticanja.

Te crte u arhitekturi i urbanizmu odgovaraju umnogome sličnim crtama u politici, privredi i kulturi toga vremena: veliki i nestrpljivi apetiti, nejednako razvijeno osećanje odgovornosti, luđačko rasipanje snage i materijala, potpuna bezobzirnost, bedni rezultati.

Gonjen neodoljivim nemirom, Zeko se odjednom popeo na prozor i, držeći se za okvir, spustio na podzidu i pošao, stopu po stopu, dok se nije ispruženom levom rukom dohvatio limenog oluka i me-

293 luliog obruča kojim je oluk vezan uz kućni zid. Tada je, držeći se za taj obruč zakoračio desnom nogom u prazninu koja ga je delila od onog drugog, šireg, betonskog ispusta u strmini, na drugoj strani prokopa. Vrhom cipele dohvatio je ivicu ispusta. "Može, sve može!" pomislio je u sebi, odbio se svom snagom od zida i oluka i - našao se na drugoj strani. Tu se moglo i stajati i šesti.

Očistio je "terasicu" od zemlje i šljunka, koje su kiše u toku godina nanele na nju, i seo. Jako je udarala krv u njemu i oči su mu bile zamagljene od vreline i nenavikla napora, ali ta betonska policica, isturena u strmini kao lastavičje gnezdo i nad-nesena nad dubokim prokopom, nije se pomicala kao zidovi i predmeti u sobama. To je, valjda, ta željena nepomična tačka na kojoj će se i on moći smiriti.

U neverici, razmatrao je svoj položaj. Nagnut u strmoj strani, nad njim se nadneo komšijski orah, a iznad krovova starih i niskih kuća u Sarajevskoj ulici otvarao se uzak, ali dubok vidik sa ušćem Save u Dunav i ostrim profilom Kalemegdana u dnu. Sve novo i s takve tačke nikad viđeno. - Tolike godine je živeo u ovoj kući a nikad nije ni pomislio da bi se moglo preći na ovo divno i mirno, potpuno zaklonjeno mesto. A trebalo je samo preći preko utvrđenih navika, i osloboditi se straha i obzira, i malo smelije zakoračiti preko praznine koja deli jedan ispušni kanal od drugoga. To su te ne velike a spasonosne smelosti koje mi nikad ne umemo da učinimo u pravo vreme.

Dugo je Zeko prevrtao po glavi sve tako neke nove misli u vezi sa svojim "novim položajem". Ali ni sva novina nije mogla da ga zadrži u tom raspoloženju. Mir je trajao samo toliko koliko su trajali umor i uzbuđenje od neobičnog podviga i napora.

294

Posle svega javljalo se ipak sećanje na ono što je video jutros; sa sećanjem je dolazio nemir od koga je pobjegao, a s njim i prekorna misao da je deti-njasto i pomisliti da se od toga može pobeći ovakvim dečakim "otkrićima" i skokovima preko prokopa na "terasicu".

Nemir ide za njim. Dabome da ide! I zove ga po imenu, izdaleka, potmulo, ali razgovetno, pa sve bliže i jasnije: "Zeko, Zeko ..."

Tada se sa šumom otvoriše vrata tamo u kuhinji i zaista odjeknu poznati oštar i nemio Margitin glas:

- Zeko!

Terazije, sa svim onim što je video na njima, pre-đoše u tom trenutku potpuno na malu terasu. Zeko se ispravi, sav naježen od bolnog drhtanja. Na kuhinjskom prozoru ukaza se do polovine Margitina prilika u posrednom, oštrom osvetljenju predvečerja. Na glavi joj šešir, a lice nabeljeno puderom koji je na borama oko usta i očiju nestao, a zgrud-

vao se oko nosa i ušiju. 7

I žena ostade sa nedovršenom rečju u otvorenim ustima, iskolačenih očiju i uzdignutih ruku, od kojih desnom učini ovlaštan pokušaj da se prekrsti.

- Vo im ja oca ... Zeeko!

Taj nasrtljiv lik i njegovo ljutito čuđenje oduze-še i poslednji trag pribranosti uzbuđenom čoveku, koji se sav ispuni drhtanjem.

U grudima su mu opet čele Terazije, sa tutnjem tramvaja, Zagorom mase koja vrvi ispod obešenih i pored stolova na trotoaru. I preko svega toga gazi zgranuta Margita i viče ga po imenu.

A na kuhinjskom prozoru žena je jednako širila ruke i mucala:

- Koji te đavo ... Kako, otkud ... tamo ... Šta radiš tu?

295Sav uzdrhtao, Zeko je osećao veliku potrebu da se brani, ali i svu nemoć da to izvrši. Kao kad čovek sneva da se gnevno prepire sa nekim zlim i podmuklim ljudima i strahovito se muči da im što glasnije dovikne svoj opravdan gnev i prezir, ali nikako ne nalazi glasa da vikne ni snage da razmahne, tako je Zeko pružao gornji deo tela prema prozoru, koji je i inače bio blizu, i gnevno izmahivao rukom prema Margiti, vičući potpuno zagušenim, promuklim glasom:

- Ostavite me na miru, svi! Idite tamo, da vidite vešala! Ostavite me, kažem vam!

Glas se jedva čuo, ali lice je bilo crveno, oči plamene, pokret ruku preteći.

Žena je ustuknula malko s prozora, a čovek na maloj terasi tapkao je s noge na nogu, jer nije bilo mesta za krupne korake kojima je on želeo da istera mučno uzbuđenje. Ne nalazeći nigde oduške, jer se kretati nije mogao a glas ga je sasvim izdavao, on je nastojao da pojača reci po smislu i oštrini izraza.

- Ostavi me, kažem ti! Vi kupujete puter i kakao po Zemunu, a ovde vešaju nasred Beograda. To je sramota! Sramo-ta! Da smo ljudi, mi bismo svi izišli na Terazije i vikali glasno: "Dole vešala! Dole krvavi Hitler! . . ."

- Ze . . . Zeko! - ciktala je Margita, mašući rukom kao dirigent koji ljutito utišava previsok ton instrumenta u orkestru, ali čovek je vikao i dalje slabim, izbezumljenim glasom:

- "...Napolje okupatori! Dole dželat!" Tako bismo vikali . . . tako, a ne ...

Žena je pobjegla s prozora i za njom se čula lupa kuhinjskih vrata, a Zeko je začutao jer mu se glas potpuno oduzeo. Savladalo ga je uzbuđenje i on je

296

seo, naslonivši se kao bolesnik na strmen iza sebe. Sklopljenih očiju, teško je disao, drhteći celim te-lom.

U tom uskom, gotovo sa svih strana zatvorenom prostoru počinjao je već da se hvata sumrak. Tišina je bila potpuna, tišina letnjeg prazničnog dana pred večer.

Margita se opet pojavila u kuhinji, ali bojažljivo, sa licem unakaženim od straha. Usne su joj podrhtavale.

- Zeko, Zeko!

Zvala ga je tiho, izgovarajući neprestano njegovo ime blago i sa tepanjem, kao što se vabi odbegla domaća životinja. Zeko nije odgovarao, ali kad je ona, obeshrabrena, prestala da ga doziva, on se odjednom digao, zakoračio nad prazninom i jednim skokom prebacio se vesto na ispust u protivnom zidu, pridržavajući se za sims, presavio se preko prozora i spustio u kuhinju. Margita ga je gledala kao čudo, ali se ipak prisetila da odmah za njim zatvori prozor.

Šta se te noći odigravalo u njihovom stanu, to niko nije mogao čuti ni videti, a vreme je bilo takvo da je i najneverovatnija prepirka između Zeke, Kobre i Tigra bila moguća i verovatna.

Postojala je takođe velika verovatnoća da niko nije čuo ni video scenu između Zeke i Margite, jer jedino na njihovom spratu kuhinja je na toj strani kuće, inače je unutarnji raspored svih gornjih spratova takav da na tu stranu gledaju samo druge sporedne prostorije, ostave, kupatila itd. Ipak, Margita je smatrala, s obzirom na veličinu opasnosti, da treba uzeti u račun i onaj jedan procenat verovatnoće da je neko čuo Zekine povike, i preduzeti sve mere.

Već sutradan pre podne nastojnik kuće je, po Margitinom uputstvu, kao uzgred i u poslu, kazivao
297

Jna svakom spratu ponekoj od "partaja" da je gospodin Zeko "opasno oboleo". Na pitanje šta mu je, nastojnik je odgovarao kako mu je rečeno: "Živ-ci" ... To je izgovarao kao da izgovara neku stranu reč. A od svoje strane, u želji da bude jasniji, on je tu reč propraćao i pokretom: kažiprstom desne ruke nacrtao bi nekoliko puta krug nasred čela. Stanari su sažaljivo odmahivali rukom.

Teška groznica koja je naišla na Zelku trajala je svega tri dana. Margita nije smela da pozove leka-ra, jer se bojala da čovek ne dobije ponovo nastup gneva i ne počne pred lekarom da viče one iste pokliče. Resila se na nešto drugo. S obzirom na Ze-kino prijateljstvo sa Marijom i Dorošem, pozvala je Mariju, isa kojom se inače mesecima nije viđala, da se sa njom posavetuje. Njoj je kazala sve i molila je da i ona i Doroš utiču na Zeku da ne viče više onakve ispade i ne upropašćuje i nju i sina, jer se danas i za mnogo manje stvari streljaju čele porodice.

Zabrinuta Marija je odmah htela da pozove le-kara, ali se Margita protivila tome, a u razgovoru za Zekom Marija je i sama uvidela da za to više nema potrebe.

Sve se svršilo dobro. Zeko se pridigao. Stanari su ga sretali i pozdravljali sa onom saučesnom rado-znalošću sa kojom posmatramo ljude za koje smo čuli da su malo poremetili, pa se i to zaboravilo.

Ceo taj neobični nastup i kratka teška groznica nisu ostavili vidna traga na Zeki. I život u kući nije se primetno promenio. Pa ipak, neobični prizor na terasici značio je, na svoj način, slabljenje Margi-tinih pozicija, pa prema tome - jačanje Zekinih. Kao nekad "otkriće" Save, kao proletošnje bom-bardovanje, i ova kriza posle događaja na Terazija-ma bila je za Zeku jedan korak napred u stalnoj borbi koju je vodio sa ženom i njenim sinom.

298

Zekino osećanje oslobođenja od njih pojačalo se, a njihovim mnogobrojnim strahovanjima pridošlo je i jedno novo. Stoga su se i žena i sin otad ophodili sa njim nekako pažljivije, što ne znači ni lepše ni srdačnije, nego onako otprilike kao što ljudi pažljivo zaobilaze mesto na kom znaju da leži nerasp-snuta granata.

Zeko ne radi nigde. Margita je nekoliko puta pokušala da mu govori kako je njegova penzija neznatna i kako bi trebalo da se zaposli kod neke okupacione vlasti, ali on je odbijao svaki razgovor o tome, i to tako odlučno da ona više ne srne da mu to pomene.

Uopšte, u toj kući počelo je od događaja na terasici neko novo vreme, sa novim odnosima među članovima u porodici. Margita se sve više zakopavala u svoje ratne brige oko snabdevanja i u svoja strahovanja od svega što izgleda da jeste, što bi moglo biti i što nikad biti ne može. A Tigar se sve više pokazivao kao ono što je u stvari oduvek bio, kao izelica i danguba, ravnodušan prema svemu što nije u vezi sa njegovim mišićima i njegovom ličnom udobnošću, a pored toga strašljiv i nevešt u svemu, taiko da je majka morala da brine za njega kao za bebu.

Između njih prolazi Zeko. Ničeg se ne boji više; tako malo mu treba; gleda ih kao maloletnike; sme-ška se na sve što kažu, a retko ih udostoji reci. A kad mu je tesno i mučno, on ise prebaci kroz kuhinjski prozor na "svoju teritoriju".

Toliko godina je živio u ovoj kući potišten i ponižavan, a nikad nije pomislio da bi se moglo, da bi se smelo preći na ovo divno mestašće, hladovito, zaklonjeno od gradske buke i ljudskih pogleda. To je njegovo ratno otkriće. Tu se vidi koliko je Mar-

299gilina vlast okrnjena i koliko se Zeko oteo, iako ih dcll svega nešto više od jednog metra razdaljine i - Zekina smelost i veština da je pređe.

Tu Zeko razmišlja povodom te male smelosti i neznatne opasnosti - o smelostima i opasnostima uopšte. Da, ići pravo na opasnost, tražiti je čak, ući u nju; eto, to znači osloboditi se. A to nije ni naročito teško ni "opasno", jer ta ista opasnost vrebala i pogađa sve podjednako ma koliko to izgledalo protivrečno i neverovatno, i one koji beže od nje i one koji se hvataju za nju. Rizik je isti, ali oni koji se ne boje opasnosti žive lakše i lepše, jer su je u sebi savladali, a to je isto kao da je ne vide i ne osećaju, budući da su jedno s njom, jer su - slobodni!

Savlađivati strah kad god se javi u nama, lepo je i dobro i pohvalno, ali u osnovi to je jalov posao i bezizgledna borba, jer straha ima mnogo više nego što mi imamo u sebi snage da mu se neprestano odupiremo i, najposle, redovno se dešava da nas izda snaga a strah ostane. Stvarna i najveća opasnost nije u opasnostima koje nam zaista prete, nego u strahu koji je u nama. Jer, čega se sve mi ljudi ne bojimo? Zaraza, novih bolesti i smrtonosnih pronalazaka o kojima čitamo u novinama, policijskih mera, čak i onih koje se ne odnose i ne mogu odnositi na nas, svojih rođenih noćnih pomisli, koje imaju koren ne u spoljnoj stvarnosti, nego u našim slabim živcima i usnulom razumu. Znači, strah treba ubiti u korenu, treba uništiti sposobnost čovekovu da se boji, istrgnuti je iz čoveka kao što se vade nezdravi i osetljivi krajnici.

Toliko su bile brze, raznovrsne i nove te misli u njemu da ga je od njih hvatala laka nesvestica na ivici njegove terasice, kao novi strah od neimanja straha, kao da su tolike i takve misli o brisanju

300

opasnosti same po sebi nova opasnost za tako malog čoveka kao što je on. I on ih je zaista osećao kao teret kome nije dorastao i pod kojim se ceo povijao. I on se zaista povijao, a na mahove i strahovao, ali nije se zaustavljao,

nije se predavao. Jer, misao koja se ustali u čoveku i nađe oslonca u njegovom karakteru, to je ono što čini čoveka malim ili velikim. Strah je u njemu bivao manji, a on je rastao.

Kao što je nekad sa onog splava na Savi, posma-trajući život oko sebe, mislio o tom životu, kakav je i kakav bi trebalo da bude, i kakvo bi pravo me-sto trebalo naći ljudima koji žive teško i rđavo, tako je i ovde, na terasi, pokušavao da razmišlja o onom što vidi.

Gleda u daljini obasjani Zemun, koji je sada "neprijateljsko inostranstvo", jer je u ustaškim rukama. Posmatra Savu, za koju je kapetan Mika uvek govorio da je "plemenita voda", koja je sada granica između dve nesrećne države, sa jadnim vladama, "srpskom" i "hrvatskom", koje žive od mržnje, neznanja i najnižih nagona, i po volji i potrebi velikih fašističkih sila. Prati avione koji preleću nebom ili šlepove koji mile vodom radeći za neprijatelj aokupatora.

Gleda sve to i hteo bi mnogo i dugo da razmišlja o tome, ali redovno se desi da ga Margita trgne iz tih misli, i natera da misli o njoj i onom što je u vezi sa njom.

Iz kuhinje dopre do njega ljutiti glas žene koja se objašnjava sa devojkom. Ah, Margita i njene služavke! Tu je dolazila do izražaja sva njena čud, sva

301

iic.asitna i neuništiva potreba celog njenog društvenog sloja - za vladanjem i komandovanjem, za ni-podaštavanjem i mrvljenjem drugog, slabijeg čo-vdka.

Godinama je pratio njene postupke prema devojkama, ponekad je pokušavao i da se umeša, ali se uvek morao povući pred tom stihijom od žene i pred zlim navikama i nagonima u njoj.

Istina, bilo je i devo jaka koje su bile nemari jave na poslu, čak i takvih koje su krale ili bežale pre roka, iako su primile nešto novaca unapred. Ali, koliko ih je više bilo radinih i poštenih, koje su već posle nekoliko dana napuštale tu kuću u kojoj je teško živeti i disati, a kamoli raditi za osrednju platu, na Margitinoj hrani i u njenom društvu.

A Zeko je tako dobro mogao da razume šta znači biti zavisn od Margite, raditi pod njenim nadzorom. Margiti nije bilo dovoljno da neko radi i svršava kućne poslove. Ona je devojku pratila ukorak, od jutra do mraka, svojim izlišnim, glupim i bez-dušnim primedbama; svojim risovskdm pogledom prodirala joj u dušu, nastojeći da sazna šta misli, s kim se druži, koga ima. Otvarala im je pisma, pre-turala stvari i rila po slamnjači. Ona nije mogla da oprostí osamnaestogodišnjim devojkama što uveće vole da prošetaju sa svojim momkom, što ne mogu da jedu podgrejan kupus, što pevaju, što se smeju, što su tužne, što imaju izvezen monogram na jev-tinoj bluzi, što bi htele da oprave zube; uopšte, što žele nešto, što vole nekog, što su lepuškaste, što žive kao ljudska bića sa ljudskim potrebama, što uopšte postoje i van radnih časova i mimo Margitinih potreba.

Margita je mogla satima da priča o tom kako je sva posluga zla, nezahvalna i nevaljala. Ona je pam-302

tila galeriju svih devo jaka koje je za više od dva decenija izmenjala. Bilo je nekih koje nije mogla da zaboravi. Tako je jednom imala neku onisfcu, cmomanja-stiu i malokrvnu devojku iz Srema, koja je ostala svega tri dana. Kad je trećeg dana čistila hodnik, a Margita joj, idući za njom, pokazivala svaku šupljinu između parketa, sa bezbroj opomena i uput-stava, devojci je prevršilo. Ona je stala, izjavila da ne želi dalje da služi u takvoj kući d zatražila da joj se isplati što je njeno. Margita je ljutito odbila da plati, tako bez otkaza, i najposle je nazvala devojku "belosvetskom gadurom".

- Dobro, ja sam belosvetska. A kakva ste vi gospojo, to se vidi po recima vašim. Kad bih znala nigde na svetu službe da nema, ne bih takvu aspídu služila. Volijem kamen jesti...

Margita je pretíla policijom i skakala po hodniku i sipala pogrde. Koja je od njenih grubih reci bila ona ikoja je pogodila Sremicu u neko bolno mesto, to se ne zna, ali u jednom trenutku devojka je vri-snula kao u histeričnom napadu i izmahnula metlom na Margitu, koja je pobegla u kuhinju. Tada je devojka odbacila metlu i rekla pribirajući se:

- Ah, ne metlom, nego puškom vas treba. To je jedino što bi takve moglo urazumiti. I to će vam jednog dana i biti. Puškom!

Devojka je otišla, a Margita je odmah prijavila stvar policiji. Još deset godina posle toga ona je drhtala kad god bi pričala o tome, a pričala je često, i uvek razrogačivši oči ponavljala:

- Puškom preti ta rita, molim vas! Puškom! I još kad ja prijavim stvar policiji, oni me gledaju i smeškaju se. Molim vas!

Zeko se naročito seća jednog drugog slučaja. Naj-mila se jedna mlada žena, ne pogađajući se mnogo.

303Bila je visoka i plava, setnih očiju i dobrog držanja. Kad je prvog jutra došla na posao, donela je široku crnu pregaču kojom se opasivala pri radu. Izdržala je taj dan sa Margitom, a uveće otišla svojoj kući da spava, ostavivši crnu kecelju. I nikad više nije došla niti se javila. Toliki je morao biti njen užas od onog što je videla i čula za jedan dan, da je po-begla kao od kuge, ne obzirući se, i poklonila gospođi ne samo dan rada nego i kecelju.

I Margita je to pričala svakom, ne osećajući koliko osude ima za nju u tome.

I tako redom, iz godine u godinu, od služavke do služavke.

Eto, i sad se u kuhinji svađa sa devojkom koja je tek nekoliko dana u kući, i preti joj da može lako u ovo ratno vreme i na prinudni rad da ode; jer, rat je ovo, a sa Nemcima nema šale. Samo pretnja je nova, a svađa je uvek ista, već dvadesetak godina.

I Zeko mdsli o toj svojoj ženi, vidi je pred sobom, tako da mu zaklanja svaki vidik i remeti svaku drugu misao. I čini mu se da je oduvek takvu gleda. Čangrizava, osiona; ruke uvek nemirne; stalno popravlja nešto na sebi ili oko sebe. Svaku reč prati nesrazmernim i neprirodnim pokretima ruku. Lice koje ima u isto vreme izraz žrtve i neosetljivog krvnika. Sa tim namrštenim, kivnim licem ona provodi dan, zamračujući svačiji vidik; sa njim odlazi u postelju i, kako ni san ne može da ga razvedri i izglati, sa njim ustaje i ulazi u novi dan. Izraz njenog lica, to je naličje onoga što se zove porodična sreća. To je žalost, lišena svake veličine, jad koji zbog svoje izlišnosti i sitničarstva neće nikad ni kod koga naći razumevanja ni saučešća. Ima samo jedna stvar koja je još gora i mučnija od tog mračnog izraza. To je njen osmejak. To je palacanje hladnih, kiselih munja u sivom sumraku, grč tankih beskrvnih usa-

304

na, igra bora koje nemaju dostojanstva. Gledajući taj neuspeli pokušaj sračunatog, mrtvorodenog osmejka, Zeko se seća dečjeg smeha, nasmejanih seoskih devojaka, u nedelju posle podne, naslonjenih na ogradu, ili drugih pravih, ljudskih osmejaka koji su ga u životu ozarili. Sedih priprostih staraca koji čelo sunce nose u osmejk, valjanih starica sa stotinama radosnih bora oko živih očiju, sa dirljivom dobrotom ikrezubih usta. Seća se, i želi da nije tu gde je.

Gleda Zeko svoju ženu, razmišlja o njoj, upoređuje je sa onom snažnom devojkom koju je neodoljivo zaželio jednog dana i koju je, u zao čas, uspeo da dobije, čelu i zauvek.

Gleda Zeko svoju ženu i misli, misli ne samo o njoj i o sebi nego i o drugim kućama i bračnim parovima iz svoga kruga poznanika. Jer, vidi on da je njegov slučaj samo naročito težak, ali ne izuzetan; ogroman je broj takozvanih porodica sličnih njegovoj i ogroman broj žena "supruga" sa osobinama sličnim Margitinim, samo što su te osobine kod Mar-gite razvijene do čudovišnih razmera. I gledajući sve to, on često i uzaludno postavlja sam sebi bezbrojna pitanja o smislu i poreklu tih stvorenja što se nazivaju "gospodama". Zašto, pita se Zeko, te domačice ne rade svoj posao sa radošću, ili bar sa mirom i pristojnošću, nego u većini slučajeva sa zlovoljom, gundanjem i praskanjem, često i sa mržnjom i zloćom? Zašto mnoge žene koje imaju dobrog muža, zdravu decu i relativnu materijalnu sigurnost, isikću po kući kao nesrećnice i furije, grde služavku, tuku decu, otrešaju se na muža, odgovaraju kratko i grubo na telefonu i svađaju se na pijacama gore od piljarica?

I opet Zeko sam sebi postavlja pitanje: šta je to u ovom društvu što od mladih žena tako brzo i ža-

20 I. Andrić: Nemirna godina

305I os no stvara gorke i hladne domačice suva srca, kratke pameti, oštra jezika, nepoverljiva pogleda, le zaklete neprijatelje svake više misli, slobodne radosti i lepote? Šta je to? Bolest nije, jer one, takve nakazne, usukane ili pregojene, nadžive sve svoje žrtve i dozive dubokog starost. Siromaštvo nije, jer ne zebu i ne gladuju ni one niti iko njihov. Ostaje samo jedno objašnjenje. To je - društveno prokletstvo, voljno i trajno služenje svemu onom što je sebično i sitno u čoveku, i najniže i najbeznačajnije u životu. Prokletstvo tričavog svakidašnjeg života, koji je postao sam sebi svrhom, prokletstvo gore od mnogog greha i poroka. Eto, to je objašnjenje, ako objašnjenja može da bude. A to "prokletstvo", to je u stvari logika ovakvog društvenog uređenja i naopakog vaspitanja žene. Ah, nema kraja Zekinin razmišljanjima o tome. Jer danima i godinama on je posmatrao svoju ženu i njene njoj slične drugarice, posmatrao ih čutke, bez otpora, kao jedna od nemih žrtava, ali dugo i dobro. Lik njegove žene zaklanjao mu je vidik i zamračivao ostali svet, u kom ima drugačijih porodica i boljih žena, kao što mu i sada ona odvratna i nepotrebna prepirka iz kuhinje muti mirno razmišljanje, koje je postalo njegova neodoljiva potreba. Jer sada on vidi i naslućuje druge, veće i važnije stvari. Pravi predmet njegovih razmišljanja je ovaj rat i sve što je sa njim u vezi kao uzrok ili kao po-sledica. A u tom preširokom i nesređenom, ali živom i stalnom razmišljanju o uređenju sveta, o državama i ratovima, o porodici i društvu, tu se gube, kao sitne figure velikog spektakla, Margita i kuća i on sam, sa celim svojim jalovim životom.

I kad mu je polazilo za rukom da ne čuje Margi-tu, da zaboravi njeno postojanje, on se pitao zašto mnogi ljudi u ovom društvu žive uzaludno, nedo-

306

stojno? Zašto se obmanjuju i lome u životu, a kolju i proždiru u ratovima? Kako bi se tome mogao učiniti kraj i kakav bi trebalo da bude taj drugi, bolji oblik društva, i kakvo je njegovo, Zekino, mesto u svemu tome?

On nije uspevao da nađe odgovora na sva ta pitanja i uviđao je da čovek i ne može naći odgovor sedeći tako povučen na terasi, kao nekad na savskom splavu, ali isto tako nije uspevao ni da pitanja otkloni i uguši u sebi. Naprotiv, javljala su se sve nova i nova. Nesklad između nerešenih i neot-klonjenih pitanja i Margitine buke po kući postajao je sve veći, i Zeko je sve češće napuštao svoj zaklon i svoju kuću i odlazio u Tolstojevu ulicu. Jedna od dobrih posledica Zekinog očajnog ispada i kratkog bolovanja bila je i u tome što se Margita nije više protivila njegovim odlascima na Top-čidersko brdo, čak ga je i sama slala tamo, da u tišini i zelenilu odmara živce - u stvari, da ga ne gleda tu kao stalnu pretnju na njegovoj terasi.

I on je odlazio.

Kad je došao prvi put posle bolovanja, Jelica ga je dočekala srdačnije, sa nekim novim osmejkom, i razgovarala sa njim kao što odavno nije, a pri tom je lako žmirkala, kao da gleda pod jakom sunčevom svetlošću i nastoji da razabere nešto u daljini. I taj pogled bio je nov.

Zeko je bio zburjen i radostan.

I Filip je došao i stisnuo mu ruku, sa nespretnom mladićkom srdačnošću.

Istina, već sutradan oni su prolazili pored njega sa kratkim pozdravom, hladni i daleki, kako se njemu činilo. Ali Zeki je bilo jasno da je njegovo mesto tu, u toj maloj kući na brdu, da tu treba tražiti rešenje svih pitanja i svoje mesto među ljudima.

20

3071 ni je dolazio i sve češće razgovarao ne samo sa Marijom i Dorošem nego i sa "decom", "približavao se deci", kako je govorio sam sebi.

VI

Možda i nije potpuno taono ono što je neko napisao: da je Beograd u vreme između 1941. i 1944. godine bio "najnesreotiji grad u Evropi", ali je istina da je on u to doba bio poprište na kom su se redali primeri ljudskih zala i niskosti, ali i ljudske veličine i lopate. Tu se stradalo i patilo i moralno i fizički. Jedan sasvim mali deo toga Beograda bila je inženjerova kuća u Tolstojevoj ulioi.

Inženjer Doroš, onakav kakav je uvek bio, krupan, pognut, dobroćudan, spor u mislima i štedljiv na recima, sada se pogotovu povukao u sebe i kao krtica se zakopava u bezbrojne sitne i korisne poslove. Izgledalo je da naglo stari - kao da to veliko telo pati od svega ovoga što je naišlo na svet, na njega i njegovu porodicu - da se savija pod boj azilima ikojima ni sam ne ume da nađe imena.

Marija se nije dzmeriila, bar ne po spoljašnjosti. Jedino možda njen pogled, koji se u poslednje vreme i brže kreće i duže zadržava na jednom mestu, odavao je nešto od pojačane neizrečene brige i pažnje kojoj samo ona zna sve uzroke i izvore.

Sa njima je i Zeko kao neka vrsta ukućanina. Kako je u toku prvog leta okupacije počeo, on je dolazio sve češće, gotovo svakog dana, i provodio često po čelo poslepodne, sve do pred sam "policijski čas", u razgovoru sa Marijom ili sa decom.

A "deca", to je bio glavni, najzagonetniji i najvažniji deo te fcuće.

308

Filip je pravnik druge godine, ćutljiv kao i otac, a odlučan i uporan kao majika. Sad, kad nema predavanja na univerzitetu, provodi dane ikod kuće, stalno u nekom poslu koji, bar kako ga Zeko vidi, nema ni određenog oblika ni vidnih rezultata. Je-lica je izrasla u snažnu, ne mnogo visoku devojku, završila je maturu i "ne radi ništa", isto kao i brat joj, iako je zaposlena nećim povazan. Ono tvrdo i preko, što je pre tri godine odjednom izbilo u njenom karakteru i ponašanju, popustilo je, ublažilo se, pa s vremenom iščezlo potpuno. Njene reci prati opet osmejak, neki nov, sigurniji nego što je bio onaj u detinjstvu, pre krize; pogled joj je blaži, govor i čelo držanje prirodnije.

Porasla je i izmenila se i Danica, i ni po čemu ne liči na onu meku i kmezavu devojčieu koja se posle šabačke gimnazije tako teško snalazila u Dirugoj ženskoj, ali u kući je svi i dalje zovu "Pile", i taj će joj nadimak ostati. Mali Dragan je gimnazist, sitan, živ i crn, sav na majku. Kako gimnazije ne rade, on provodi neobično detinjstvo pod okupacijom. Obigra sa dečaci-ma po triput dnevno Topčidersko brdo, i kad ga majka i sestra teraju da uči, on se pita ogorčeno kakvo je to čudno vreme "kad nema škole, a ima ućenja".

Ali pojam "dece" je sada proširen u ovoj kući. Redovan gost je Dorošev sinovac Siniša, pravnik, stariji od Filipa, mršav, visok i neobično kratkovid mladić sa duguljastim licem zrelog i strogog izraza. Tu dolazi još jedan njihov vršnjak, pravnik; sin je, odnosno pastorak, limara sa Čukarice, rumen i beo i snažan, fin i stidljiv. Zove se Milan, ali još od vremena dečačkog fudbala na Cukarici prozvan je "Rezerva", i taj nadimak mu je odavno postao stvarno ime među drugovima.

309

JDolazili su i drugi mladići, jedni - studenti, dru-jjppj .__ radnici po izgledu, ali oni su se zadržavali kratko, često samo na kapiji ili kraj ograde pored kuće, i njih nije niko upoznao sa ukućanima.

Već toga prvog leta Zeko se zbližio sa tom de-com. To prijateljavanje između studentske mladeži i starijeg čoveka išlo je u nekim plimama i osekama bar tako se njemu činilo!, ali se stalno razvijalo i napredovalo.

U početku su samo zajedno slušali radio, na man-sardi, i to sa svim onim merama predostrožnosti sa kojima su se tada slušale inostrane stanice. Jedan je od društva čuvao stražu, da ne naiđe neki nepozvan ili devojka, koja bi mogla nehotice, iz neznanja da oda stvar. Aparat bi pokrili čebetom, da ublaže zvuk, i onda bi svi sabili glave oko toga osvetljenog parčeta stakla, koje je za hiljade i hiljade potlaćenih bilo tada jedini prozorak u svet i jedini zrak nade. U Zekinom prisustvu nije bilo drugih komentara. Filip i Milan Rezerva bi, pošto bi čuli Moskvu, izmenjali po nekoliko reci koje su svoje pravo značenje dobivale od pogleda koji su ih pratili. Zeko nije nikad učestvovao u tome. Čim bi čuo vesti, on je odlazio Mariji u baštu ili u kuhinju i kazivao joj ukratko šta se dešava na frontovima i u svetu. To je već bio kao neki utvrđen ceremonijal. A Doroš je bio toliko obazriv i bojažljiv da je molio da ga poštede pojedinosti i da mu kazuju samo u najkrupnijim potezima "kako ide našima na

frontovima, dobro ili rđavo". Samo toliko. S vremenom se stvorio običaj da mu se uvek i stalno govori jedno isto: "Ide dobro!"

Na to bi dobri i bojažljivi Doroš digao svoje mršave dugačke ruke iznad glave, što je trebalo da znači da i on želi dobro, ali da se plaši zla.

110

Prolazili su meseci, sastavljeni od dana, noći sati i trenutaka, koji su, svaki za sebe, izgledali beskrajni i neizdržljivi. Zeko je sve češće dolazio u kuću na Topčiderskom brdu i sve se više zadržavao u njoj, a sve manje u kući koju je zvao svojom. U stvari, on je odavno već bio tu kod svoje kuće, a gost dole u varoši. Što su vremena postajala teža, Zeko se sve više približavao "deci", a i deca su postajala prema njemu srdaonija i otvorenija.

Dešavalo se sve češće da, došavši na mansardu zbog radija, čuje poslednje reci neke diskusije koja je dotle vođena, ili poneku šalu ili aluziju na nešto što je njima dobro poznato, a njemu nerazumljivo. Pred njim se nije govorilo ništa otvoreno, ali se manje krilo nego ranije. Jednom je Filip u diskusiji rekao veselo i uzgred: "... evo, pred teča-Zekom može čovek da kaže otvoreno..." i produžio je započeti razgovor o ratu.

Na te reci, Zeku je svega podišlo osećanje velikog i dotle nepoznatog zadovoljstva.

U razgovorima sa Marijom on je često pominjao decu, ali Marija se nije nikad upuštala u razgovor o njihovim planovima ni poslovima. Samo kad se pomene koje od njene dece, ona digne glavu malo više. To je sve. A Zeko je osećao potrebu da joj kaže kako on ceni i razume ove devo j cice i mladiće, kako mrzi ono što oni mrze i voli ono što oni vole, kako strepi za njih i kako bi želeo da im pomogne, sam ne zna kako, da učini nešto za njih, nešto što oni možda ne mogu ili ne umeju, da se izloži opasnosti umesto njih ili... Ah, nezgodno mu je to i u mislima da sroči, a gotovo stidno da kaže.

Ono što decenije jalovog života nisu mogle da učine, učinilo je ovo mračno i nečovečno, ali i ognjeno i herojsko doba. Upravo, ono je ubrzalo i dovršilo jedan proces koji je u Zeki počeo još pre nekoliko

3111

godinu, od poznanstva sa rekom Savom i životom na njoj. Mnoge je stvari naslućivao davno, ali tek ova godina mu je otvorila oči i pokazala kako je malo bio čovek po svom načinu života i mišljenja i kako je malo od svojih čovečanskih obaveza ispunjavao. Ukazali su mu se svuda jasno ocrtani fron-tovi, u ovom ratu, u pozadini, u društvu, u kući u kojoj je živeo, i u njemu samom. Opredeliti se pred tim dvojstvom nije bilo teško. Ali on je znao mnogo bolje protiv čega je, nego za šta je i za koga je ... A sada se u njemu sve češće javljala dotle slabo poznata želja da ne razmišlja samo o stvarima i događajima, nego i da utiče na njih, ma i u najskromnijoj meri, da dejstvuje, da radi na poslu za koji misli da je koristan i u pravcu koji ismatra dobrim, da troši snagu, sa osećanjem da biva jači i bogatiji. Postajalo mu je jasno da grčevite pobune, pa i najsmelijih ispadi, "kao što je bio onaj prošlog leta, na dan vešanja na Terazijama, ne znače ništa drugo do lična preživljavanja i nemoćna trzanja. Uviđao je da saznanja moraju ići do dela, da delo mora imati određen cilj, i sama hrabrost mora nečim da služi, da bi s pravom nosila to ime, i da tek prema prirodi stvari kojoj služi ona dobiva svoju punu vrednost i pravo značenje. Ukratko, da treba raditi na ljudskim stvarima, povezan sa ljudima.

A tu rešenja i odluke nisu bili laki za čoveka koji je vek proveo živeći protiv svog boljeg -uverenja, primajući život onakav kakav je i reagujući na njega jedino svojim slabim mislima i nesigurnim oseća-njima. Ali, na vatri ovoga rata sve brže cvate, sazre-va i donosi plod. Nije Zeko bio jedini kome su ova mračna i nečovečna vremena otvorila oči i pokazala put! U Zekinom slučaju to su, eto, "deca" koja mu, na neki način, daju poslednje pouke i pomažu da nađe put, mladići i devojke koji mu zaista mogu

312

biti sinovi i kćeri. Ali, šta mari? Glavno je da se od misli i odluka pređe na delo i izvršenje, i tako zatvori spasonosni krug i jednom zauvek raskrsti sa jalovim i nedostojnim životom, da se nađe stopa čvrsta tla na kom se može raditi i biti čovek.

Sve je to previralo dugo u Zeki i sve je to on hteo da kaže ovoj Mariji koja mu je bliska kao rođena sestra, dobra i umna sestra. I nikad nije u tome potpuno uspevao, jer je svaki put crveneo i sapli-tao se u govoru - i, kao što biva, ponekad, po čudnoj logici ljudskih osećanja, stideo se onoga što je najlepše u njemu. Pa ipak, pomoću tih stidljivih i neveštih nagoveštaja sve je, na kraju, bilo kazano kao i pomoću najjasnijih govora. Velike stvari se teško kazuju, ali se lako naslućuju, pogotovu kad čovek ima za sabesednika stvorenje koje, kao Marija, samo govori malo, a savršeno ume da sluša i shvati drugoga.

Sve misleći da greši i da ne uspeva, da je nedo-sledan u sebi i nejasan drugima, Zeko je s vremenom postao i jasan i blizak onima do kojih mu je najviše bilo stalo. Ne recima, nego stvarno, i "deca" su ga priznavala svojim, koliko god je on to, onakav kakav je, mogao da bude.

U proleće 1942. godine Zeko nije više sedeo u dokonim razgovorima, nego je pomagao "deci" u poslu, ne raspitujući ništa ni o smislu ni o obimu posla, ni o njegovim daljim ciljevima.

Tako je malo bolje upoznao Sinišu, koji je živeo u Svetosavskoj ulici, u kući svoga oca, penzionisa-nog direktora gimnazije. Siniša je bio nesumnjivo rukovodilac sve "dece", možda i neke veće grupe, ali ništa se o njemu nije moglo saznati ni na njemu primetiti.

Onako mršav, visok, on je nekako naročito bezazleno i neupadljivo prolazio svuda i uvek je iz-

313 gledao kao da je sada došao i kao da će sada otići. I Zeki se čini da je sve što je video na njemu i čuo od njega bilo uvek samo uz put i u prolazu. Njegove zelene, potpuno kratkovidne oči bile su ponajviše oborene, ali on je ljudima i stvarima prilazio kao da ih gleda ne očima, nego celim telom; i sve je video ili, bolje rečeno, sve je znao što želi da zna. Kao što se nečujno i lako kretao, tako je i govorio, malo i jednostavno, kao da ne pridaje važnosti recima i kao da mu je to što kaže - onog trenutka na um palo; a sve je to prikrivao nekom naročitom ironijom koja je Zeku pomalo plašila i mnogo privlačila.

Tako je i zatražio prve usluge od Zeke, kao u prolazu.

- Vi, ako biste hteli, teča Zeko ... ako vam nije nezgodno ...

A Zeko se bunio i protiv pomisli da bi mu moglo biti nezgodno.

Zekina kaligrafska veština pokazala se korisnom. On je vesto precrtavao dokumente, kopirao potpise na legitimacijama i uverenjima, svršavao sve poslove za koje se tražila ta sposobnost i naročita savestnost i strpljenje.

Počelo je sa uverenjima o oslobođenju od "Obavezne službe rada". Kad je takozvana Srpska vlada, po naređenju okupatora i u njegovom interesu, or-ganizovala tu službu i počela da regrutu je mladiće, razvila se čitava akcija za spašavanje mladića od te sramotne službe. To se vršilo na razne načine. Jedan od načina bio je ovaj. Regrutovanja su vršena u Požarnoj komandi u Bitoljskoj ulici. U velikoj sali za stolom sedi komisija sa lekarom. Mladići su poredani u dugom redu iz hodnika, kroz ćelu salu, pa pored dugog stola, do lekara koji vrši pregled, sve jedan drugom u

314

potiljak. Jedan ili dvojica od drugova uđu u taj red i kad budu pored stola gde leže blanketi na kojima komisija izdaje uverenja o sposobnosti ili nesposobnosti, oni neprimetno uzmu što više takvih blanketa i zatim, kao slučajno i privremeno, iziđu iz reda, i izgube se napolju.

Ti prazni formulari ispunjavaju se imenima drugova koji nisu uopšte prijavljeni i koji se inače ne bi mogli kretati ni živeti u varoši, jer policija hapsi svakog mladog čoveka koji nema uverenje da je odslužio radnu službu, ili da je za nju nesposoban.

Na tim formularima Zeko je vesto podražavao sa originala potpise lekara i predsednika komisije.

Kad je izvršio prvi takav posao, Zeko je ispustio pero i ostao zamišljen nad falsifikovanim uverenjem. Dugo je sedeo tako, sa desnom rukom na stolu. Posmatrao je svoju ruku, kao da je prvi put u životu stvarno vidi. Nikad, otkako crta i piše, ta ruka nije pravednije i korisnije upotrebljena; falsifikat ispod nje prva je zaista korisna i dobra stvar koju je ona izvela. Prijatno mu je da sedi tako, sa rukom na tom svom malom trudu; i hteo bi da produži da radi do umora te dobre i časne falsifikate.

Tako je počelo, a nastavilo se sa kopiranjem i "doterivanjem" svakojakih drugih dokumenata koji su neprimetno i na razne načine donošeni u inže-njerovu kuću i iznošeni iz nje "doterani", sa potrebnim pečatima i potpisima. Množina toga materijala pokazivala je Zeki koliki je broj onih koji, vođeni sa njemu nepoznatog mesta, služe istom cilju.

Docnije su se Zeki obraćali i za druge i drugačije usluge. Svojim izgledom ozbiljnog i urednog građanina i bezazlenog čoveka, on je ponekad mogao dobro da posluži za prenošenje materijala i prepi-

315

Jskc. Preko telefona u njegovoj kući, koji je u telefonskom imeniku bio na Margitino ime, javljane mi vesti i poruke.

Ma kako da su sve te usluge i ti poslovi, objektivno gledani, mogli biti maleni i neznačajni, za Zeku su oni bili od velike važnosti, jer su mu davali osećanje da je živ, na pravom putu, da radi i da je koristan. Nije to Sava, gde je nekad našao druga u kapetan-Miki i sagledao život u njegovoj istinitosti i težini; to nije ni terasica sa koje je upućivao prkosne i uzaludne proteste, i na kojoj je provodio sate u nemoćnom razmatranju svega onog što ne valja u životu. Ne, ovo je i pravi put i akcija na njemu, ma ikako da je puit zabačen i akcija neznačajna.

To saznanje ga je ispunjavalo i mirom i ponosom, iako taj mir nije bio nepomučen ni taj ponos uvek jednak.

Silazeći od Tolstojeve ulice nizbrdo i gledajući varoš u tami i nad njom nebo sa krupnim jasnim zvezdama, koje kroz zanihano granje kestenova izgledaju kao da i same plamsaju na vetnu, nailazile su na njega često i sumnje i malodušnost, sva ona stara, izukrštena i spletena osećanja male ili nekakve vrednosti, koja su ponekad uzimala izgled prividne opšte bezizglednosti i bezizlaznosti.

Sećao bi se ćutanja sa kojim su ga "deca", pa i Marija, često susretali i ispraćali, razgovora koji su se prekidali kad bi on naišao, nekog Sinišinog hladnog i podsmešljivog pogleda, i tada mu je ono po-vredeno samoljublje, koje se javlja u čoveku kad je najslabiji, kazivalo da nikad neće postati jedno sa njima, da je niko i ništa, kao što je i ranije bio, čovek bez jasnog pravca i stava u životu, kome nema mesta u velikoj borbenoj zajednici, jer joj nije

316

dorastao i jer njegovim dobrim namerama ne odgovaraju njegove snage ni sposobnost ni svojstva karaktera.

Nailazio je i strah, ne toliko strah od policije i odgovornosti koliko strah od neobičnosti, od pokreta i promena. Tada su nicala u njemu bezbrojna mučna pitanja. Kakve je prirode sve ovo što se radi? Da nije ovo neka izolovana, mladićka i naivna alkicija iza koje ne stoji niko? Šta oni hoće? Kuda idu?

On ne uspeva uvek da nađe odgovor na ta pitanja. Nekad mu sve to izgleda jasno i opravdano, nekad mutno i nedogledno. Ali ono u što nikad ne sumnja, to je: da je on sa njima - takvima kakvi su. "Sa njima!" To je jedino uvek jasno i nesumnjivo.

Time je uspevao da rastera sva ta pitanja koja mu je došaptavala njegova malodušnost, i postajalo mu je jasno da ne treba ni tražiti odgovor na njih, jer kad bi čovek čekao da mu njegov rođeni strah potvrdi za neki pothvat da je ozbiljan i opravdan, ne bi to nikad dočekao.

A bilo je d takvih večeri kad se vraćao miran, pun pouzdanja, sa neodređenim ili širokim i moćnim osećanjem da je radnik na dobrom poslu, da je koristan drug među drugovima, povezan ne samo sa ovom decom nego i sa svima onima što stoje nevidljivo iza njih, sa čitavim jednim svetom čistih, snažnih, dalekovidnih boraca.

Sa takvim različitim i oprečnim mislima i raspoloženjima silazio je često niz ovo brdo, gledajući u razna godišnja doba i u različitim osvetljenjima uvek ista sazvežđa na severnom nebu nad Beogradom. Silazio je nedeljama i mesecima koji su se slagali u godine. Ali u tom vremenu ipak su časovi

317sumnje i potištenosti bivali sve redi. On sam nije primećivao kako se u njemu širi znanje o događajima u svetu i oko njega, i kako raste neodređena ali čvrsta svest o smislu borbe koja se vodi, a s tim uporedo i lično samopouzdanje, i kako u isto vre-me sve rede misli na sebe i svoja raspoloženja. S vremenom je prosto ulazio u njega neki mir, neka širina i strpljivost u svemu. I kad silazi nizbrdo, strmim putem između dva reda kestenova, on sa pouzdanjem gleda dole na zamračeni grad sa nešto prigušenih i mlečnih barica svetlosti, i u zvezdano nebo koje blešti nad tamnim gradom i na kom se ističu Velika kola čija ruda, iskrenuta uvis, zadire duboko među sitna sazvežđa.

Radi se, kaže Zeko sam sebi; rade oni koje on poznaje, i kojima pomaže koliko ume, a rade, rade i bore se svakako i drugi, mnogi i mnogi, nepoznati, nevidljivi za njega, ali jači i važniji. "Radi se ...", ponovi sam sebi još pre nego što legne i zaspi tvrdo, kao poslenik.

Taj mir u njemu remetili su u poslednje vreme samo još konkretni događaji, a njih je bilo dosta. U leto 1942.

"nestao" je Filip negde u okolini Beograda. Toga leta često je odlazio sa torbom na leđima u Ripanj i druga sela toga kraja "radi nabavke namirnica". Jednog dana se nije vratio. Do-roš je prijavio stvar policiji. Odmah posle toga došla su dva žandarma i jedan agent Specijalne policije i izvršili su pretres cele kuće. Agent je bio grub i vikao je na Mariju. Tvrdio je da oni dobro znaju te "namirnice" i to nestajanje, da im je uop-šte poznata ova kuća i da će otac i majka odgovarati za sina, koga će policija naći pa makar se pod zemlju sakrio.

318

Marija je potpuno mirno odgovarala da je njen sin imao urednu objavu, da mu se morala desiti neka nesreća i da će im biti zahvalna ako ma šta saznaju o njemu.

Dolazili su još jednom, i to u dva sata po ponoći, pretresali sve, i opet bez ikakvog rezultata. Slali su i provokatora koji je tobože doneo poruke od Filipa, ali on je primljen kao što zaslužuje. Stvar se na tome i svršila. Nikad Zeko nije raspitivao što je stvarno bilo sa Filipom ni kuda je otišao. Marija o tome nije govorila, a deca su živela kao i do tada, samo su po-sete drugova bile rede i opreznije. I dalje su slušali zajedno emisije "Slobodne Jugoslavije", i dalje je Zeko činio sitne usluge, ali materijal se nije više izrađivao u Doroševoj kući, nego malo niže, u Despotovačkoj ulici, u nekoj vrsti drvenog letnji-kovca, u kome je živela samo jedna postarija žena radničkog izgleda; pravog sopstvenika Zeko nije ni znao.

Do te kućice mogao je čovek iz Tolstojeve ulice doći gotovo potpuno neprimećen, kroz dva komšij-ska vinograda i nevidljive prolaze u ogradama između njih.

Drugi centar bila je kuća Rezervinog očuha, limara na Čukarici, ali Zeku nisu tamo slali često, a i kad bi išao, nije ulazio u kuću nego u limarsku radnju i tu bi predao ili primio ono što ima da preda ili primi.

Od ostalih centara Zeko je znao samo još jedan, a i to tek po čuvenju; on se nalazio u Hercegovačkoj ulici, u jednoj drvarskoj radnji na samoj obali Save. Tu je vezu održavao mlad nameštenik te radnje, koga je Zeko znao uglavnom samo iz viđenja i po imenu ili nadimku Vule; plav, punokrvan i jedar mladić, odnekud od Uzica; uvek nasmejan, izgledao

319

je plahovit, govorio je zadihano i kretao se živo. U Tolstojevu ulicu retko je dolazio. Zeki je bio i prijatan i pomalo strašan, i kad god bi ga sreo on bi pomislio: ovo je jedan od onih koji ne štete ni sebe ni drugog. Tako je kuća u Tolstojevoj ulici bila "rasterećena" i, kako je Zeki izgledalo, zaboravljena od policije za čitavu godinu dana. Ali već potkraj te godine, u novembru mesecu, zadesio je i kuću i Zeku težak udarac.

Jednog jutra javila se Zeki telefonom mala Danica, rekla je da telefonira iz susedstva i zamolila ga da odmah dođe na Brdo. Krenuo je zabrinut, a kad je stigao zatekao je kuću u stanju neobične zbunjenosti. Danica je progovorila prva i rekla: "Noćas su odveli Jelicu."

Zeko oseti u isti mah i ceo značaj i svu težinu tih reči. A zatim nastupi praznina u njemu i oko njega, kao da je sve stalo i ukočilo se odjednom, vazduh, vreme, zvuk u svetu i krv u ljudima. Trebalo mu je dosta napora da se pribere kako bi mogao da sluša šta mu govore i gleda šta mu pokazuju.

Došli su u tri sata posle ponoći trojica Nemaca sa jednim agentom Specijalne policije, izvršili premetačinu i naredili Jelici da se obuče. Prekinuli su telefonsku žicu i odneli aparat, kao i radio sa man-saorde. Ovog puta su se ponašali mirnije i manje grubo nego pri prvom pretresu, dopustili su da se spremi paket sa odelom i nešto hrane.

Kad je sve bilo gotovo, Jelica se poljubila sa svima i, ni vesela ni tužna, prirodno, kao da ide na stanicu, ušla u zeleni gestapovsiki automobil sa naročito jakim farovima i reflektorom pored šofera.

Zeko je obišao celu kuću, u kojoj su se još vi-deli tragovi pretresa. Zaustavio se kraj praznog sto-čića na kom je nekad stajao dobro znaoi radio-apa-

320

rat, i u kutu gde je bio telefon; tu je sada štrcala žica, grubo prekinuta kleštima. Sva Zekina pažnja zadržala se na tim pojedinostima, kao da je težište svega u njima. Zatim je morao da pešači do Čuka-rice i na Banovo brdo sa nekim porukama koje je Danica donela od Siniše. Ali došlo je veče i sa njim trenutak kad je valjalo sagledati stvar u celosti.

Tada je Zeko poznao dotle neznani bol. "Odveli su dete", govorio je on u sebi tupo, mehanički, bezbroj puta. A kad nije ništa govorio, u njemu je trajala stalna jeka "... odveli dete, odveli dete", i isto tako stalan bol, koji nije imao ničeg zajedničkog sa oblicima patnje koje je Zeko dosad u životu poznao. Sutra nije bilo bolje, ni idućih dana.

Ne misli na jelo, nema sna, a prema Margiti i Tigru oseća neku vrstu fizičke odvratnosti; i pogledom ih zaobilazi. Uopšte, što su više prolazili ovi ratni meseoi i godine i što se više on vezivao sa kućom u Tolstojevoj ulici i zbližavao sa "decom", to su mu sve dalji i sve beznačajniji bili žena i sin. Si-niša mu je preporučio da bude obazriv i da pred njima ne govori ništa, ni najmanju sitnicu, od onoga što vidi ili čuje u kući na Topčiderskom brdu, ali ta je preporuka bila izlišna, jer on to ne bi ni bez nje učinio. Kao da jede drugačiju hranu i diše drugi vazduh, njemu su i sin i žena, sa svim onim što rade i govore, bivali sve manje razumljivi i zanimljivi. Teško se sećao vremena kad je Margiti-nim recima poklanjao pažnju i u njenom pogledu tražio mišljenje o svojim postupcima. Mera svih stvari postao je za njega ovaj rat, zapravo beskrajno maleni i tako važni njegov.sektor: "deca" u Tolstojevoj ulici, sve što rade i sve ono, za njega nevidljivo i neznano, što stoji iza njih i što ih u radu pokreće. A poslednjih dana to je bila, u stvari, samo misao na Jelicu u njenu sudbinu.

21 I. Andrić: Nemirna godina

321Njegov sluh je patio od pravih halucinacija. Pojedine Jeldčine reci i čitave rečenice pričule bi mu se odjednom jasno izgovorene i budile ga iz prvog sna, i on ih je slušao sa istim osećanjima divljenja i nasmejane tronutosti s kojim ih je prvi put čuo.

"Pozitivan čovek", govorila je devojčica, podvi-jajući još uvek malo jezikom kod slova "z". "Oni se uče da vole ljude!", kazala je jednom za nekoga dubokim glasom i sa ozbiljnim izrazom na licu, da bi čovek i plakao od nekog ganuća i smejaio se od radosti što takvih stvorenja, takve vere i takvih reci ima na svetu. Sad on često usred noći čuje te reci i odmah se grči od bolne pomisli na Jeličinu sudbinu.

"Drugovi koji se bore ... dok traje borba." Samo jednom je čuo to od nje; na kraju nekog razgovora koji nije bio namenjen njemu. A sada, koliko puta mu se u samom korenu sluha javi ta reč "borba", izgovorena isto onako detinjiski svečano, sa pažnjom; slovo "r" zvuči u njoj muklo, a oba samoglasnika duboko i otegnuto.

"Borba" - zvučala je u njegovim ušima ta reč i dobivala svoj živ, naročit smisao upravo po tome kako je bila izgovorena, ustima toga deteta, ako se detetom može nazvati to svesno stvorenje. "Borba!" On je toj reci sada davao sadržinu čitavim nizom slika. Video je Filipa i Rezervu kako sede u vozu, kao ljudi koji su krenuli u nabavku namirnica; video je i trenutak i mesto kad napuštaju teren prividne legalnosti i skreću na šumske puteve u traženju utvrđenih veza; video je i pešačenje i noć i kišu i oprez i istrajnost u uspostavljanju te mreže raznih veza, koja je i nevidljiva i zamršena, ali uvek postoji negde iza mladalačkih napora volje i inteligencije i fizičkih podviga; video je njihovo hvatanje veze i ulaženje u tu mrežu veza i njemu nepo-

322

znatih dužnosti, ali tu se gubio svaki dalji trag i zamagljivao vidik, dalje se njegovom maštom nije moglo nazreti. Tu je počinjala "borba", sudbina smelih i izabranih, oblast svesnih podviga, tvrde dužnosti d heroizma, koji je utoliko veći što još nije dobio opštepoznate oblike ni određeno ime.

Ali dobro je bilo boraviti bar maštom kod tih ljudi, na poprištu te teške i veličanstvene borbe, i sve u njemu ga je gonilo da joj bude blizu, što god bliže može.

I tako ga je ta reč - borba, izgovorena detinj-skim ustima, odvodila bar za časak na druge misli i ispasavala od žalosti ikoja je pretila da ga potpuno obeshrabri i obori.

Kad bi ise noću probudio od pomisli na dete, koje možda upravo ovog trenutka muče pri ispitivanju, činilo mu se da su mu grudi suviše tesne za sve to. Znojio se u hladnoj sobi, kao da je on na mukama. Tada je govorio sam sebi u mislima. Ta devojčica oličenje je fizičkog i moralnog zdravlja i lepo-te. Pa ipak, ona je zatvorena, u prljavoj, zagušljivoj prostoriji, gladna, bijena i sramočena, jer pripada komunističkoj omladini i jer je radila protiv okupatora, a Margite i Tigrovi i toliki njima slični hodaju na slobodi, igraju ping-pong na suncu, dišu svež vazduh, greju se i jedu.

Eto, da nema ničeg drugog, samo to dovoljno je da čoveku pokaže na kojoj je strani pravda u današnjoj podeli sveta i da opredeli čoveka zauvek.

I što je duže trajalo Jeličino tamnovanje, u Ze-kinim mislima ono je sve manje bivalo lična stvar njegovna i stvar te devojčice i njenih roditelja, koji su mu dragi i bliski kao rođeni. Težište njegovih razmišljanja sve se više pomeralo sa ličnosti na opštu stvar, i sve se jasnije i čvršće u njemu utvrđivala misao: da postoje u ovom ratu dva zaraćena

21"

323sveta, sa jasno određenim ciljevima i metodima borbe, i da nema sumnje na kojoj strani je on i za koju stranu treba raditi i boriti se.

I u ovoj, kao i u svakoj drugoj nevolji ovoga rata, on je najbolju utehu nalazio u maloj kući u Tolstojevoj ulici, kod onih kojima je i samima ovoga puta bila potrebna uteha.

Sad je mogao da vidi kakav je čovek Marija. Ni suza ni zbunjenosti ni uzaludnih reci. Njeno blede lice dobilo je, istina, tamnožučkastu boju i oči su joj češće zastajale ukočeno, na jednom predmetu, ali je glavu dizala visoko čim bi se pomenulo Jeli-čino ime.

Što je još čudnije, i Doroš, dobri i plašljivi go-lijat, pokazao je upravo u ovoj prilici mnogo dostojanstva i prisebnosti.

Držala se hrabro i Danica, koja nije više mnogo ličila na nekadašnje "Pile", kao i mali Dragan, koji je sve oko sebe gledao crnim majčinim očima. Od dana sestrihog hapšenja oni su oboje tiši i ozbiljniji.

Očigledno je da ćela ikuća boluje od Jeličine odsutnosti ali, kao po prećutnom dogovoru, niko neće da pokaže ni najmanje slabosti. A to im je i glavna veza sa devojkom koju toliko vole i žale.

O Jelici se razgovaralo samo kad je to bilo neophodno, i samo stvarno. Jednom nedeljno spremali su za nju paket sa hranom i čistom preobu-kom. I Doroš i deca su se starali da se hrana nabavi, ali samim paketom bavila se Marija i nikom nije dopuštala da joj pomaže. Ne govoreći to izri-čno, ona je uzimala na sebe taj posao oko svoga deteta, i htela da sve svršava sama, kao što ga je nekad sama rodila i dojila. Jedino pri nošenju paketa do logora na Banjici pomoglo bi joj ponekad koje od dece. Dvapat svega, kad je zima bila naro-

324

čito jaka, dozvolila je Zeki da zameni Danicu i da joj u tome pomogne.

Ta zima je bila ljuta i vetrovita. Put do logora na Banjici uvek isti. Suvomrazica. Marija grabi svojim sitnim a čvrstim i stalnim korakom po utabanom snegu, koji je tvrd kao kost. Crnu kapuljaču je navukla jače na onu stranu odakle duva košava i sva se malo povila u tom pravcu. Pored nje Zeko brza, vukući crvenu "termos"-flašu i kutiju sa jabukama, dok Marija nosi zavežljaj sa hranom; u svojim tvrdim i preširokim zimskim cipelama on se svaki čas oklizne, a koraci mu odjekuju tupo, kao neka pratnja jednoličnom i čvrstom ritmu njenih. On je uzalud započinjao razgovor, jer su se reći odmah gubile sa vetrom, a Marija je posle prvog, kratkog odgovora zapadala u ćutanje. Očigledno, na tom putu nije volela da govori. Zeko se osećao suvišnim i zbunjenim.

Već izdaleka mogla se videti velika kapija i pred njom redovi onih što čekaju sa paketima. To su u većini žene, tek poneki starac ili dečak među njima. Svi su toptali nogama, hukali u prste i premeštali svoje zavežljaje i kutije s jednog mesta na drugo.

Marija je prihvatila stvari od Zeke, kratko zahvalila i rekla mu da ide kući. On je malo oklevao, ali ona je ponovila svoj zahtev zapovednički, gotovo grubo.

Kad mu je uzela iz ruku stvari koje je dotle nosio i ostavila ga bez pozdrava, on je ostao još nekoliko trenutaka na istom mestu.

Velika kapija bila je zatvorena, a sa njene obe strane po jedna manja, uska vrata od gvozdениh ši-paka i pored njih udubljenja u zidu za stražare. Od tih vrata otešla se dva reda onih što čekaju sa paketima. Red pred desnim vratima je duži i povija se preko drumu. Tome redu pristupila je Marija.

325Primanje i pregled paketa još nisu otpočeli.

S mučnim osećanjem zbunjenosti Zeko se naj-posle otrgnu od toga prizora i krenu natrag. Polazeći čuo je iz onog reda pred levim vratima vetrom iskidane reci. Dve-tri žene se prepiru sa nekim starcem. Prepirka je oko nekog pljuvanja. Žene govore u isti mah, pa se njihove reci potiru. Starac, napola seljački odeven, malen i čađav kao da se na dimu sušio, odgovara ženama ljutito. Do Zeke dopiru samo poslednje jetke i promukle reci: "... Bogu bih, čini mi se, u usta pljunuo".

Zeko se okrenu i zaputi se natrag drumom koji se gubio u snežnoj beliiii i koji su označavale sarno tamne pruge, tragovi sanlki i kola, ikao modrice.

Sada je išao praznih ruku, ali tako teško kao da na njemu leže svi paketi i zavežljaja, sve nevolje, brige i tereti onih koji su ostali pred kapijom.

Zima je bila pri kraju, nastupio je topal februar sa varljivim predznacima proleća, sa jugovinom na zemlji i vatrenim zalascima sunca nad Bežanijskom kosom.

Takvog jednog dana vratila se Marija sa Banjice sa paketom hrane i preobukom; niti su hteli da prime stvari, ni da kažu šta je sa Jelicom. Tada je prvi i poslednji put video u njenim očima suze, zapravo samo brz i munjevito kratak blesalk suza koje su se pojavile i nestale.

Idućeg utornika hranu su opet primili i primali je još nekoliko puta, a onda su odlučno odbili. Često se dešavalo da su za streljanje ili u Nemačku odvedene zatvorenike stražari primali hranu pa je delili među sobom. Sve je to stvaralo plime i oseke ne glasnih ali dubokih radosti i bolova u Doro-ševoj kući. Još jednom se javila nada. Nepoznata žena, koja radi u Crvenom krstu, dojavila je da su osamnaest ženskih pritvorenika sa Banjice odveli

326
jedne noći na železničku stanicu, a zatim otpremili u logor u Nemačku. Za petnaest njih bila su poznata imena, dok su tri bile nepoznate. Među onih petnaest ženskih imena nije bilo Jelice. Ostala je slaba nada da je, možda, jedna od one tri bezimene ona.

VII

Još od februara meseca oseća se ta naročita atmosfera: strah od bombardovanja, pripreme i zaštitne mere koje preduzimaju vlasti i svaki pojedinac za sebe, beskrajni, često najčudniji razgovori o svemu tome.

Kad je to zapravo počelo? Onog dana kad je Zeko sebi postavio to pitanje, ta atmosfera je bila već utvrđena i vladala je svuda. Još u novembru mesecu prošle godine propisane su i objavljene u novinama "Mere za slučaj neprijateljskog napada iz vazduha". Sada, u februaru i martu mesecu, izlaze dopune i novi propisi. Pripreme se vide i osećaju svuda. Javna skloništa se proširuju; grade se nova, samo za "pripadnike nemačke oružane sile", a bele strelice i nemački natpisi LSR1 označavaju put do njih; po privatnim kućama podrumi se pregledaju, čiste, utvrđuju. Na ulici vidite ljude "kako kupuju i pronose crnu hartiju za zamračivanje prozora, koje je naređeno pod pretnjom najstrože kazne.

Jednom ga je i Siniša kao uzgred upitao šta misli da radi u slučaju bombardovanja. Zeko se začudio pitanju.

- Ja? Pa... isto kao i dosada.

- Vi ne mislite, teča Zeko, da u slučaju bombardovanja napuštate Beograd? - pitao je Siniša,

1 Luftschutzraum - sklonište od napada iz vazduha.

327

oborivši pogled svojih kratkovidih očiju koje nemaju potrebe mnogo da gledaju.

- Ne - odgovorio je Zeko i hteo da doda: "Ne, ako to posao ne zahteva", ali se zastideo i uzdržao.

- Ni u slučaju da zagusti? - pitao je Siniša na onaj svoj ironični način.

- Ne, ne mislim - odgovorio je tiho Zeko.

- Junak ste vi, teča Zeko.

Siniša je prešao odmah na razgovor o drugim stvarima, šaljivim tonom.

To je bilo sve. Ali Zeko se osećao "obavezanim" za slučaj bombardovanja i od toga osećanja je bio nekako mirniji u sebi i zadovoljniji samim sobom i svim oko sebe.

A "bombardovanje" je počelo sitnim i bezazlenim pojavama.

U toku februara i marta meseca dešavalo se nekoliko puta da se u celom gradu odjednom prekine električna struja. Samo u dva-tri slučaja javila se pored toga i sirena, i to onim otegnutim hukom koji je značio "prethodnu opomenu", a ne onim kratkim zavijanjem koje je narod zvao arlaukanjem i koje je značilo "neposrednu opasnost" od napada.

Čim bi se svetlost ugasila, u Zekinom stanu nastajala bi trka, vika i pometnja. Margita je počinjala da jauče, stenje i viče uzbuđeno, da postavlja potpuno besmislena pitanja i stavlja nestvarne pred-loge. I sve je to činila u trku i bezglavoj jurjavi, tražeći uzalud električnu lampicu koju je nosila u džepu i sakupljajući stvari koje će poneti u podrum.

Tigar je bio tada zbunjen kao uplašena zverka i samo je opominjao majku da požuri i da ne viče bez potrebe, dok ne bi i sam počeo da podiže glas.

Polazeći u podrum, Margita je još sa vrata dovikivala Zeki naredbe, da pogasi vatru, da otvori prozore.

328

A kad bi najposle majka i sin sišli u podrum, Zeko bi završio večeru, onako u mraku, a zatim bi se, ugasivši vatru u kuhinji, prebacio naviklim pokretima na terasicu.

Odatle se otvarao vidik na zamračeni predeo u prolećnoj noći koju su prosecali samo mlazovi ne-mačkih reflektora, kao krakovi džinovskih svetlo-snih šestara koji zlokobno premeravaju prostor i gube se u oblačnim visinama.

Sa ulice su se povremeno čuli brzi koraci potkovanih vojničkih cokula i šum automobila koji su se brzo sklanjali. To su bili svečani i dobri trenuci u kojima je Zeko nalazio mogućnosti da razmišlja o strahu, o hrabrosti, o ratu i društvu, i ljudima uopšte.

Kad bi uzbuna trajala duže, Zeko bi otišao u svoju sobu, svukao se onako u mraku, legao i ubrzo zaspao. A sutradan mogao bi da čuje Margitine prekore, besmislene i neopravdane, kao sve što je Margita govorila, ali nekako stišane, nemoćne i tužne. Po tome se najbolje moglo videti kako se ova žena, kao i ceo svet kome ona pripada, rastvara u sebi i sve teže snalazi u ovom što se dešava oko nje.

A stvarno bombardovanje je počelo šesnaestog aprila, na prvi dan Uskrsa, oko deset sati pre podne.

Zeko se upravo spremao da iziđe, ne što bi imao nekog posla napolju, nego samo zato da ne sluša Margitu koja je i toga jutra upućivala najnovijoj "Totici", sitnoj i rumenoj Filomeni, redovne grdnje i prekore.

Sa beogradskih crkava zvonila su zvana.

Glas zvona gubio se ovde u širini prostranstva, pod ogromnim svodom prolešnjeg neba nad gradom. Tada se javila sirena, nadvikala daleku i bledu jeku zvona i prosekla tišinu prazničkog dana. Bila 329 je to "prethodna opomena", nekoliko dugih i otegnutih fijuka, sa metalnim uzdisajem na kraju i na početku. Uporedo sa sirenom javila se Margita sa iskrivljenim licem od straha. Vrtela se po kući udarajući o predmete, o Zeku i Toticu, dozivajući ih po imenu kao da ih ne vidi. Kupila je potrebne i nepotrebne stvari, a vikala samo nepotrebne reci.

A kad je Zeko počeo da je umiruje i, pomažući joj pri sakupljanju stvari, da je uverava kako je to samo opomena - sirena se razlegla ponovo, javljajući ovoga puta neposrednu opasnost. Margita se ukočila od straha, samo jezik je bio živ u njoj.

- Ah, razbojnici! Razbojnici! Mišel! Gde mi je dete? Mišel! Ključ, ključ od malog kofera! Filka, što si stala, šta bleneš?

U opštoj uzbuni, trci i dozivanju Zeko je, uz pomoć uplašene Filke, odveo izbezumljenu ženu u podrum. Tu je već sedeo Tigar, koji je pre toga igrao stoni tenis u suterenu, pa je odatle otišao pravo u podrum, ne vodeći računa ni o čemu i ni o kome. Majika ga je gledala razneženo, kroz suze. Pokušala je da položi ruku na njegova povijena leđa, ali on je ruku stresao sa sebe jednim jediniim oštrim pokretom i ostao u istom položaju, nem, povijen i nepomičan, sav predan nekoj iskoncentrisanoj pažnji i brizi o sebi. I ništa se od njega u tom trenutku nije moglo dobiti, ni najmanji pokret ni glas ni pogled, kao da je sve to bilo potrebno njemu samom i isamo za očuvanje njegovog velikog, rekorderskog tela. Sedeo je tako, nepomičan, kao da nikog ne poznaje, dok je Zeko tražio kakvo bilo sedište za Margitu, koju su izdavale noge.

Čim je nekako smestio ženu, Zeko je napustio podrum. Za njim je još uz stepenište dopirao slabi, ranjenički glas Margitin. Ona mu je preporučivala

330

da pazi. . . da ne zaboravi... iako ni sama nije znala šta ni gde.

Došavši u prazan stan, otvorio je širom sve prozore, a zatim je otišao u kuhinju i prebacio se na terasu. Kako je za sobom ostavio otvorena sva vrata, mogao je čuti iz sobe radio koji je u tom trenutku javljao da su "jake neprijateljske vazdušne formacije u naletu iznad Crne Gore i Srbije".

Još se javi ozdo sa stanice oštar i otegnut zvižduk jedne lokomotive u ikretanju, pa i on naglo umuknu. Tada nastade prava i potpuna, čudna tišina okupiranog grada koji očekuje napad.

Zeko je gledao ceo prostor koji se sa terasice otvarao pred njim. On se na jednoj strani gubio u svetloj magli nad dunavskim adama, a sa druge strane bio oštro ograničen zbijenom masom zemun-skih kuća, sa velikom staničnom zgradom ispred njih, početkom Bežanijske kose i prvim hangarima na aerodromu. U prvom planu, tu pred njim, prostirala se čela beogradska železnička stanica sa nizovima vagona i deo grada uz Savu, zatim vrh Ka-lemegdana i ušće Save u Dunav sa adama, sa rukavcima i zatokama koje su bleštale kao parčad izlomljenog ogledala.

Nije isamo tišina bila neobična i potpuna, nego je i vidik izgledao izmenjen, dublji i jasniji, kao da je pod utiskom alarma i opšteg uzbuđenja dobio neki nov izraz bliske opasnosti i prigušenog iščekivanja svih mogućnosti.

Tišinu su prekinuli slabi plotuni protiv-avionske artiljerije negde sa istočne periferije grada. Ta neujednačena topovska paljba širila se uokrug i javila se najposle i sa onog prostora koji je dotle stajao pred Zekom nem i nepomičan.

Kroz tu ustreptalu i ozbiljno-sveeanu atmosferu prodirao je slab ali stalan šum motora. Zaklonivši

331 loči dlanom desne ruke, Zeko je gledao uvis, ali nije mogao ništa da vidi, a kad je spustio pogled, zaliven od napora suzama, ugledao je tu nisko nekoliko belih omanjih aviona; dolazili su sa zapada, spuštali se nad stanični prostor pored crvenog kolskog mosta na Savi, a zatim uzletali naviše, kao galebovi kad se spuštaju nad površinu morskou da odmah u oštroj luku polete u visinu. Prebroja ih odjednom. Bilo ih je osam. Deveti je leteo usamljeno iza njih. Najpre je pomislio da su to nemački aparati, ali pogled mu se zadržao na prostoru iznad koga su preletali i on vide kako se dva vagona digoše od zemlje, i to samo jednim krajem, onako kao što se konji propinju na stražnje noge. Sa njima se dizao mlaz crne zemlje i prašine. Zeko zadržao od ostvarene želje.

Pogođeni vagoni su padali opet na zemlju, a iz njih je kuljao crn dim i njegov stub je bivao sve viši i širi.

Srebrnastobeli avioni su leteli sada iznad ušća Save, hvatajući visinu. Jedni su se već gubili iza linije njegovog vidika. Vidan je bio onaj poslednji. Na njemu se primeoivala svetlo-crvena tačka, kao da je zakićen. A kad je bio iznad ušća, iskočiše iz njega bele loptice, kao krupne pahulje, najpre dve a zatim i treća. I taj avion iščekzu sa vidnog polja, a one bele pahulje su rasle i njihale se u visini i, nošene vetrom, lako plovile u suprotnom pravcu od nestalih aviona.

Dimovi koji su se sve više dizali iz pogođenih vagona na stanici rasli su put neba i postajali pri dnu crveni.

Sav pretrnuo od dotle nepoznatog uzbuđenja, Zeko je bio potpuno zaboravio ko i gde je, i znao je samo jedno: to, najposle, biju i ruše neprijatelja, koji je bio stalni predmet njegovih misli i njegove sve veće i svesnije mržnje.

332

Topovska paljba je umukla. One tri snežnobeke pahuljice u visini spuštale su se lelujavno sve niže, razvijajući se u prave padobrane koji su se zatim, jedan po jedan, izgubili iz vidnog polja Zekinog, spuštajući se negde iza Bežanije.

U trenutku kad je Zeko pomislio sa čuđenjem kako sve to liči na bezazlenu igru usred letnjeg dana, zagruvaše ponovo topovi odbrane, i to svi odjednom. Uporedo sa njima zaredaše eksplozije bombi, po pet-šest u nizu, a sa eksplozijama je dolazila, kao njihova jeka, ona čudna orljava kuća koje se ruše. A sve to prekri i zagluši tutanj avionskih motora, kao ujednačena grmljavina iznad Zekine glave. Bilo je kao kad se dve zverke, pošto su se dugo gledale i merile, sukobe u obostranom naletu i obe se pretvore u jedan jedini kovitlac od snaga napada i snaga odbrane, od najviših i najstrašnijih mogućih urlika, od prašine i polomljenog rastinja oko sebe, od najbržih i najcelishodnijih pokreta.

U tome je potonula i Zekina svest, ali samo za tren oka; već idućeg trenutka ona je bila opet budna, zajedno s mirnim, jakim ljubopitstvom.

Zabacio je glavu i okrenuo lice put vedrog neba nad sobom, zaklonivši obema rukama oči sa strane da bi bolje video. Od silnog tutnja drhtaio je vazduh nad zemljom, koja je još treptala od eksplozija i rušenja kamenih masa. I u čoveku je sve drhtalo, mehanički i neodoljivo, kao da se vozi na teretnim kolima neravnim i kamenitim drumom.

U nejednakim redovima, na visini koju je Zeko, sam ne zna zašto, odmah procenio na "više od četiri hiljade metara", plovili su prividno sporo sivo--ornid bezbrojni bombarderi. Zeko je brojao: četiri, sedam, jedanaest, šesnaest, dvadeset dva ... dok nisu levo i desno od te grupe iskrslili novi redovi, zbunili ga potpuno i pomrsili njegovo brojanje. Ne-

333bo je izgledalo prekriveno eskadrilama aviona koji su se rojili sa svih strana. A iznad toga crnog plafona, kao sitne ribice u vodi, belasaju se drugi, jedva vidljivi srebrni avioni.

Zekinu pažnju privukoše nove eksplozije bombi, sad od zemunske strane. Spustio je pogled s neba kad su na zemunskom aerodromu još lebdeli u vaz-duhu stubovi od zemlje, od delova kuća i hangara, pretvorenih za trenutak u mrke i teške vodoskoke.

A zatim, odmah zatim, sve se eskadrole izgubiše negde u visinama, prema severozapadu. Iza njih ostade samo zvuk, pa odjek toga zvuka, pa tišina. Još pukoše tri topa negde u daljini, pa još dva, pa jedan, kao poslednje kapi "kiše iposle pljuska. Tišina postade opšta. Sa zemunskog aerodroma dizao se sada ujednačen zid tamnosive prašine.

Tada Zeko oseti u očima i pod jezikom da prašina navaljuje i sleđa, odnekud iz bombardovanih delova Beograda. Tu se prvi put uplaši i, bežeći od već minule opasnosti, ukloni se brzo sa terasice.

Prošavši ceo stan, u koji je kroz otvorene prozore nadirala prašina, Zeko se spustio do podruma. Tu je odmah zaboravio osećanje straha koje ga je oteralo sa terase.

Stojeći na prvoj stepenici, gledao je ispod sebe zbijenu masu ljudskih telesa u najraznoličnijim položajima.

Jednom u životu bio je u beogradskoj duševnoj bolnici da poseti rođaka studenta koji je bio obo-leo od mladalačkog ludila. Bolnički lekar, rodom iz Pančeva, odveo ga je u zajedničku dvoranu, gde bolesnici borave preko dana.

To je bilo pre mnogo godina, ali pogled na ovu masu sabijenih ljudi u polumračnom podrumu izazvao je u njemu živo sećanje na tu davnašnju sliku.

334

Ljudi su sedeli, ležali, stajali, u neobičnim položajima. Bilo je žena koje su ležale sa mrtvački ble-dim licima i mokrom krpom na čelu. Bilo je ljudi koji su sedeli s laktovima na kolenima i licem u dlanovima, dok su drugi stajali pripijeni leđima i potiljkom, zabačene glave, kao prikovani, uza zid. Bilo je čvrsto zagrljenih parova, ali i takvih koji su oštro i stalno okretali glavu jedno od drugog. - Čitav jedan splet izmenjenih lica i pogleda, neobičnih, kao kateleptičkih položaja.

Iz toga spleta podigle su se prema Zeki dve ruke, i Margitino lice sa nevidljivim izrazom, i njen glas plačevan, slomljen, ali još uvek kivan i prekoran:

- Zeeko ... Šta ima, ako boga znaš?

Kao sva njena pitanja, ni to nije zasluživalo odgovora. Zbunjen izuzetnim položajem i u želji da kaže nešto utešno, oovefc zausti:

- Dobro je, sve se smirilo ...

U tom trenutku granu neka usamljena i ne bliska, ali jaka eksplozija, valjda neke tempirane bombe. A odmah zatim nastade ponovo tišina. U toj tišini digoše se gore prema čoveku na podrumskom stepeništu ruke, pesnice, besni pogledi i gnevne reci:

- Zatvorite vrata! ... Budalo!

- Idiot! Zbog njega da izginemo!

- Smirilo se, đavolju mater! - završio je nečiji dubok i ironičan bas tu nervoznu pobunu, u kojoj su i ženska usta izgovarala grube reci koje su dotad živele samo u mislima.

Žene su jecale glasnije, a nad svima tim glasovima lebdelo je Margitino mučeničko i otegnuto "ah"!

Zeko pobeže. U hodniku je sreo inženjera, stanara sa trećeg sprata, koji je uzbuđen i gotovo veseo silazio iz svog stana. Postavljao je pitanja i sam odgovarao na njih.

335- Jeste li videli? Ja sve. Mislim da je Grobljan-sika ulica stradala. Bajlonova pijaca svakako!

Inženjer je uzeo Zeku ispod ruke. I ne misleći šta rade, izišli su na ulicu.

Nigde živa stvora. Tišina kao na planini. Negde u visini zuji nešto, ali tanko, stalno i jednolično, kao deo tišine. Ispeli su se do Ulice kneza Miloša i upravo su posmatrali širok i ujednačen oblak žute prašine koji se dizao nad jugoistočnim delom grada i sve više hvatao modro nebo, kad je jeknula sirena sa palate "Albanije" dugim, neprekidnim zvukom, zatim druga, sa Čukarice, pa treća, sa Dunava.

Opasnost je prošla.

Zeko se odmah zaputio u Tolstojevu ulicu. Sa strepnjom je žurio uzbrdo. Pored njega je prolazio svet koji se bio sklonio od bombardovanja. Svi su govorili glasno i uzbuđeno. Neki su se smejali na sav glas, ali taj smeh nije bio zdrav ni lep. Od mnogih se osećao alkohol.

Sa brda se lepo videlo kako na železničkoj stanici gore vagoni na četiri mesta. Zemun je bio išče-zao pod teškim oblakom dima i prašine, isto kao i jugoistočna strana Beograda.

Topčidersko brdo nije uopšte bilo bombardovano, pa ipak Zeko nije bio miran sve dok nije ugledao nedirnutu poznatu kućicu u prvom zelenilu. Osetio je veliku radost zbog toga.

U Doroševoj kući bilo je dosta nemira. Inženjer i Danica su teško podnosili bombardovanje. Devoj-čica je kolotala uplašeno očima i na mahove se sva stresala od nervnog drhtaja. A Doroš je, neobično bled i ćutljiv, sakupljao neke sitnice, prebiraio har-tije i samo s vremena na vreme, nišući glavom, govorio poluglasno, kao da se nekom sveti:

336

- Aja, ne ostajem ja ovde da čekam nove bombe. Ne!

Marija i mali Dragan bili su mirni i prisebna.

Sa Brda, Zeko je otišao u Svetosavsku ulicu da vidi šta je sa Sinišom i da li ima kakav zadatak od njega. Siniša ga je dočekao kao uvek, sa kratkim nejasnim šalama. Bio je življi nego obično. Kad mu je Zeko rekao šta je sve video od bombardovanja, on je, misleći očigledno na drugo, ponovio nekoliko puta:

- Hoće saveznici, teča Zeko, hoće!

Zamolio je Zeku da još danas razgleda bombar-dovani rejon Beograda, i da vidi kakve su i kolike štete od razaranja, dao mu je brojeve kuća za koje treba da izvidi da li su pogođene i ko je u njima stradao. Rekao mu je da izveštaj ne donosi njemu, nego na Topčidersko brdo, odakle će mu ih Vule ili neko od dece doneti.

Pošto je obišao bombardovani deo grada i nagledao se ruševina i teških prizora, Zeko se umoran vratio u sumrak kući.

Tu je zatekao Margitu kako se sa Tigrom dogovara gde da traže bolje i sigurnije sklonište. Zeku je dočekala sa prebacivanjima što je napustio "nju i dete", što ne vodi računa o kući i porodici nego švrlja po Topčiderskom brdu. Govorila je neprestano, ne misleći ni na ono što govori ni na onog kome govori. Bilo je tužno pogledati je tako raspame-čenu, sa prljavim rukama, i kosom i odelom u neredu.

Tvrdila je da zna pouzdano da će noćas Beograd biti savršen sa zemljom i, zaboravljajući prekore i grdnje kojima ga je maločas obasipala, obraćala se Zeki sa pitanjem kuda da se beži.

22 I. Anđrić: Nemirna godina

337- Nikud.

Gledala ga je sva ukočena i zanemela od mržnje, straha i čuđenja, i mucala suznim glasom nerazumljive reci, a onda se najednom javljao iz nje ostatak nekadašnjeg besa; skakala mu je u oči, udarala pesnicom o sto i vikala:

- Kako nikud? Ja ću, bogami, bežati i na kraj sveta. Ti gini kad si budala, budala si uvek i bio, a meni je moj život draži od svega na svetu. Ja... ja...

I tu je opet prelazila u nemoćan plač.

Zeko se najposle izmaknuo i zaključao u svoju sobu. Još je jedno vreme čuo govor i tumananje po kući, još su se pred sklopljenim očima javljali prizori razorenih kuća i ljudskih leševa zamotanih u iskidane ćilime uništenog kućanstva. Najposle je zaspao, premoren od hoda i utisaka.

U svitanje ga je probudila lupa i cika po kući. Morao je da ustane. Margita je besnela i postavljala po nekoliko pitanja odjednom. Kuda bi trebalo bežati? Kakvim prevoznim sredstvom? Šta da se ponese, a šta da se radi sa onim što valja ostaviti?

Brižan i nekako težak od svega što je juče video, Zeko nije ni obraćao pažnju na ženu koja, zdrava i čitava, u neoštećenoj kući i lepo nameštenom stanu, nariče gore od onih koje je juče gledao nad ruševinama svega što su dotle zvali svojim.

- Zeko! Zeeko! - ciči Margita s vremena na vreme, ali Zeko se ne odziva, kao da to nije njegovo ime. Žena slaže "najpotrebnije" u kofere. Slaže grozničavo, kao šlepa, kupi svakojake sitnice, bacajući se na njih celim telom, kao što gladna ptica kljuje, a onda joj odjednom klonu ruke, zasuze oči i ona se spušta i seda na pod, tu gde se zadesila, pored otvorenog kofera. Kad sakupi snage, digne se, doziva Zeku, koji opet ne odgovara, a ona na-

338

stavlja da pakuje, čas plačući tiho kao nesrećna de-vojčica, čas grdeći i psujući kao propala žena. Tigar se vrzma neprestano tu oko nje; sav stišan i pun nekog opreza, kao i juče on ne govori ništa, samo bojažljivo koluta očima, a kad mu se pogled sukobi sa majčinim, gledaju se jedno vreme ukočeno, kao dva izgubljena stvorenja, dok on ne obori oči, a ona ne produži da plače i tobože pakuje. Od sve njihove "praktičnosti", veštine i one drske samosvesti, koja je nekad kiptela iz njih i izgledala svemoćna, nije ostalo ni traga.

Kad se sasvim razdanilo, Tigar je najposle pristao da ide i traži automobil, fijaker ili teretna kola, "špediterska". Ispraćajući ga sa suzama u očima i uzdrhtalih usta, Margita je vikala za njim:

- Idi kod Nemaca, idi gde znaš, plati koliko traže, ali ne vraćaj se bez kola!

Trenutka mirnog nije bilo toga jutra u kući. Margita je pakovala, vikala, plakala, brinula sve brige odjednom, o kući, o stvarima, o bežanju, izgovarala glasno svaku pomisao i odmah pobijala samu sebe. Telefonirala je na sve strane, a kad se neki broj ne bi odazvao, jer su telefonske veze u bombardovanom delu varoši bile iskidane, ona je plakala i od besa pljuvala u slušalicu.

Zeko je sedeo nasred sobe i jeo svoj doručak. Ukročena i nemoćna, žena ga je gledala sa besom ali i sa strahom i poštovanjem.

- Blago tebi kad imaš živce ...

A Zeko je spokojno jeo i činilo mu se da posle više od dvadeset godina prvi put slobodno sedi za svojim stolom i jede slatko i mirno, a ne vodi računa o Margiti, ne zazire od nje; uopšte, ne oseća njeno prisustvo, taj teret koji ga je, nekad manje nekad više, uvek pritiskivao.

22

3391 kad ona u govoru stane da niže potpuno nelogične rečenice u kojima njena pregojena ličnost i njena bedna svojina dobivaju važnost celokupnog života i ovoga i "onoga" sveta, on je prekida mirno:

- Nisi ti u pitanju. Ovde se radi...

I kaže lepo o čemu se radi, jasno i stvarno, bez naročitih obzira prema njoj, ali i bez ljutnje. Gleda je pri tom pravo u lice i vidi da te oči kojih se godinama bojao i odsutan i u pomislama bojao nisu u stvari nikakve neobične oči, ni naročito umne ni naročito glupe; ničeg u njima nije nikad ni bilo, i ništa se ni sada u njima ne ogleda do jad potpunog nesnalaženja. I kad pomisli... Ah, dođe mu i smeš-no i žalosno, ali ne oseća potrebe ni da se smeje ni da žali. Oseća samo da je oslobođenje, koje je otpočelo pre nekoliko godina, danas završeno.

Sa tim osećanjem on je umirivao ženu, kao što se umiruju nejaka deca ili starice ikoje u svemu vide teškoće i prepreke.

Tigar se vratio sa "špediterom". Nastala su ponovo plačevna, gnevna i potpuno besmislena objašnjavanja između majke i sina. Zeko im je pomagao, razjašnjujući njihove zbuñjene misli i lude reci i dajući stvarne i dobre savete u svemu. Prvi put se njegova reč slušala bez pogovora.

Rešeno je da beže u Železnik kod poznatog seljaka koji im je godinama donosio mleko. I majka i sin bili su ozareni od radosti i nisu to mogli sakriti kad je Zeko izjavio da se samo po sebi razume da on ostaje u varoši, i da će paziti na kuću.

Sad je sve išlo brže i lakše. Ali Margita se ipak zaustavljala na svakim vratima, krstila se, grčila nastojnika kuće, koji je nosio stvari, i dovikivala Zeki:

- Na sve pazi... Prozore otvaraj ... U zelenoj kutiji ima keksa, nemoj načinjati novu ...

340

Tako su sišli onih nekoliko stepenica. Zeko im je pomagao pri smeštanju. Margita je svaki čas poci-kivala, tvrdeći da je nešto zaboravila, ali to bi se uvek našlo u nekom od njenih džepova. Najposle su se smestili na kola, sa koferima svih veličina i zamotuljcima svih oblika. Margita je sela kraj kočija-jaša koji joj je, kao neukom detetu, pokazivao gde da stavi noge da joj ne vise. A sin je sedeo visoko, na dugačkom madracu, bačenom iznad svih kofera, uvek podjednako brižan i sav zaokupljen samim sobom; nespretno savijen i nesiguran - nije nimalo ličio na Tigra.

Stojeći na kapiji Zeko ih je posmatrao, i kad su kola krenula mahnuo je rukom za njima, kao za decom koja odlaze na majski izlet.

Vrativši se u stan koji je izgledao kao poharan, Zeko stade da sprema razbacane stvari, da zatvara razjapljena vrata ormana i vraća sve na svoje mesto.

Kad je bio gotov, opru ruke, sede u duboku stolicu, odahnu sa osećanjem olakšanja, sa mirnom svešću o svom oslobođenju. Tako je sedeo dok se nije setio da mora odneti poruku na Topčidersko brdo. Pogledao je na sat i odmah skočio. Bilo je deset sati.

Tek kad je bio na kraju Knez-Miloševe ulice, pade mu u oči da ni kola ni pešaci ne idu u grad, nego iz grada. Misleći o tome, peo se strminom i kad je došao do raskrsnice gde se ulevo odvaja drum za Dedinje, javi se prva sirena; odmah za njom druge. Signal je bio za neposrednu opasnost. Zeko pođe brže uzbrdo i oseti kako ga znoj probija po čelom telu. Pored njega su velikom brzinom jurili automobili, puni Nemaca, oficira i civila, sve u pravcu Dedinja i Topčidera.

Malo pre raskrsnice na Zvezdi pristiže ga mlada seljanka. Na desnom ramenu joj obramnica sa praz-

341nim kantama od mleka na jednom kraju i zavežljajem na drugom. Bila je zažarena u licu od uzbu-ttenja i išla je brzim hodom, tipičnim kod ovdašnjih seljanki: malo nagnuta napred, kreće noge iz kukova i niše se i zanosi prema obliku i veličini tereta koji nosi. Pitala je Zeku je li sirena "ona opasna" ili je "onako".

- Požuri, požuri! Bolje da se skloniš sa drumu u neki šumarak - rekao joj je Zeko sigurnim glasom, kao da on zna unapred kako će se stvar razvijati.

- O, Gospod ih ubio sve koliko ih ima! ... Očigledno da je bila uzrujana, ali je izgledala kao nasrnejana, iako se nije moglo pravo znati da li se to ona osmehuje ili su njena zdrava jaka usta i njeni pravi beli zubi takvi da sami od sebe stvaraju osme jak.

Otpoče protivavionska artiljerija negde sa Dunava. Zeko zaokrenu put Tolstojeve ulice, idući sve brže. I seljanka se predomisli i skrenu sa Topčider-skog drumu za njim. Pristigla ga je kod Doroševe kuće, moleći da se tu skloni i ona, jer ne zna kuda će ovako sama.

U bašti i oko kuće sve je pusto. I kokoši se posakrivale. Na Zekino dozivanje javi se Marija iz podruma.

Tu je sedela sa Draganom pored zapaljene svece. Doroš i Danica su još jutros otišli sa većinom stanovnika tog kraja, koji su se, u očekivanju novog napada, sklonili negde po Košutnjaku i Banovom brdu.

Obradovali su se Zeki i pozvali seljanku da sed-ne. Ona je sa uzdahom olakšanja skinula obramni-cu i krajem od šamije otirala znoj.

342

U podrumu tišina i hladovina. Sveca gori pravo. Slaba topovska paljba ovde se čuje kao prigušena jeka iz daljine.

To je trajalo nekoliko trenutaka, dok je Marija izmenjala pozdrave i prve reci sa seljankom kao gošćom u skloništu. A odmah zatim poraste paljba i u isto vreme otpoče u visini huka motora, teža i jača nego juče, i uporedo sa njom eksplozije bombi, praćene čudnim fijukom i tutnjem i treskom od koga se ljuljala zemlja u podrumu i kuća nad njim. Naročito su se tresla vrata na podrumu, kao da neko silom hoće da ih otvori.

Zeko je stajao na poslednjoj stepenici, a do nJega Je bio Dragan, držeći se za njegovu ruku. čim je počeo tutanj u visini, Marija je skočila sa stolice i našla se pored deteta.

Stegnutih vilica, širom otvorenih očiju i kao umnogostručnim čulima i nekom novom svešču, Zeko je razabirao sve oko sebe, iako se plamen svece toliko povijao da je na mahove bivalo potpuno mračno u podrumu.

Seljanka je prvo počela glasno da kuka, a zatim se presamitila tako da je glavu spustila do samih kolena, a ruke savila pod bradom, i tako, u tom čudnom položaju deteta xi majčinoj utrobi, jecala glasno.

Marija je, bez glasa i pokreta, stajala pravo, sa rukom na dečakovom ramenu, i samo bi s vremena na vreme pogledala Zeku, kao da traži potvrdu za neku svoju misao. Kad bi sveca jače planula, on bi video kako sa mirnog lica Marijine oči zrače jakim tamnomodrim plamenom, kakav nikad nije video ni kod nje ni kod drugog čoveka. A kad bi dečak podigao prema njemu svoj ozbiljan i radoznao pogled, on bi u njegovim očima primetio zračenje iste

343Ic neobične tamnomodre svetlosti, samo kraće i slabije.

Zeko je živo mislio na blisku smrt i mogućnost nestanka, svestan da ovaj plitki podrum pod slabom kućom nije nikakva zaštita ni od najmanjeg pogotka. Želeo je živo da prestane zaglušna huka motora iznad glave i grmljavina eksplozija i ta lupa vrata, škripanje i poigravanje svih predmeta u podrumu i u kući, gore iznad njihovih glava. Želeo je to za sebe i za sve ostale, ne samo ove koji su sa njim u podrumu. Jer, držeći dečaka za ruku, činilo mu se da je umnogostručan, povezan sa svom "decorn" koju je za tri godine upoznao u ovoj kući, uopšte sa svima, i onima koje on ne poznaje a koji misle, rade i bore se kao oni - povezan u nedo-glednoj borbi i strasnoj utakmici u kojoj se radi o životu i smrti, o sekundama i milimetrima. Želeo je mir i život.

Tako su prošla tri naleta velikog vazdušnog napada na nemačku silu koja se ugnezdila u "gradu i tvrđavi Beogradu".

Treći je bio najteži. Od vazdušnog pritiska, koji je kao čudan hladan vetar nadirao kroz zatvorena vrata kao kroz laku zavesu, podrhtavalo je odelo i ježila se koža na čoveku. Sveca se ugasila. U vaz-duhu se osećala prašina.

Seljanka je glasno zapo-magala.

Ali odmah zatim se sve najednom smirilo. Zapalili su svecu, otvorili vrata da provetre podrum, i najposle izišli napolje svi osim seljanke, koja je sedela u nepromenjenom čudnom položaju.

Najposle, javila se i sirena i dala znak da je opasnost prestala. Podne je bilo davno prošlo.

Kad su se iskupili na terasi, na sunčanoj svetlosti, svi su bili bleđi i prašnjavi. Seljanka je oborenih očiju ćutala, kao postićena i još odsutna. Po-

144

lagano je dolazila sebi, ali kad se umila i napila vode, pribrala se, i odjednom dobila svoj stari izgled, govor i držanje. Rumena i nasmejana, prebacila je svoju obramnicu i, zahvaljujući, glasno se praštala sa svima. I dok joj je Zeko ponavljao da u slučaju ponovnog napada ne ostaje nipošto na drumu, još sa kapije su se čule njene reci:

- Ah, Gospod ih ubio sve koliko ih ima! ...

Zeko je sa Marijom i Draganom ručao na terasi. Dečak je slatko jeo i živo pričao. Malo docnije naišao je Vule sa prvim vestima o današnjem bom-bardovanju, koje je mnogo teže od jučerašnjeg. Bio je uzbuđen i plah još više

nego obično. Zeko mu je predao podatke za Sinišu, utvrdio idući sastanak u svom stanu i oprostio se, nazivajući Dragana "starim ratnim drugom".

Kad je stigao do Zvezde, ukazao se pred njim Beograd sa dimovima i požarima. Ispod njega su gorele barake na bombardovanoj savskoj obali od Senjaka do Čukarice. Prvo što mu pade u oči: Stan-kovo zeleno kupatilo, zahvaćeno plamenom, bilo je odvaljeno s jedne strane od obale i voda je taj kraj zanela do pola reke. "I to će proći!"

Kad je sišao u Kneza Miloša ulicu, naišao je na prve tragove bombardovanja. Zekina kuća je bila pošteđena. Nijedna bomba nije pala u njihovu strmu ulicu. Ali odmah ispod njih, Sarajevska ulica bila je puna ruševina od pogođenih kuća, a na nekoliko mesta zjapili su nasred ulice ogromni krateri koji su se punili vodom iz pokidanih vodovodnih cevi.

U kući je bilo prašine, zemlje i parčadi drveta i kamena od eksplozija u Sarajevskoj ulici. Vodovod, telefon i električna bila su prekinuti. Život otišao unazad, kao da se odjednom pomerio u prostoru i vremenu. Sve je grubo i primitivno i teško postižno. Čovek je otkinut od ostalog sveta. Treba tražiti vo-

345

du, brinuti za svetlost, stvari koje su do sada dolazile kao same od sebe.

Dok je Zeko počistio sobe, pao je i mrak. Zapalio je svecu i otišao u kupatilo. Dok se umivao, štedeći vodu iz rezervnih sudova, trgla ga je lupa na vratima. Bio je to nastojnik kuće. Jedva se držao na nogama i zaplitaao je jezikom.

- Gospodine Zeko ... Strašno ... Ovo se ne može izdržati. Moja žena odlazi sutra rano u Kumo-draž. Ja ne znam kako ću ... Verujte da je ona sirena gora od svega ... ne trebaju mi bombe ... čim ona počne, meni se podseku kolena, a kad završi - pola me nema. Strašno! Ne znam kako ću.

Lice mu je bilo znojno i čađavo, oči "mutne i nemirne, govorio je šapatom. Pijan i potpuno izgubljen čovek. Jedva ga je oterao da se ispava i odloži razgovor za sutra.

Spavao je tvrdim snom. Probudila ga je lupa koja je dolazila kroz širom otvorene prozore. Bilo je dobro svanulo. Kad se obukao i sišao do nastojnika, video je da su i on i žena već otišli. Sa spratova su silazili ljudi sa koferima u rukama i čebetom preko ramena.

Napolju su ulice bile pune sveta koji je peške ili na kolima išao sav u istom pravcu, ka Topčideru.

Dugo je Zeko posmatrao tu beskonačnu povorku. Vrve i koračaju jedno drugom u potiljak, i kao ovce beže, tražeći mesto gde ne padaju bombe. Tu je bilo i staraca i starica koji su pešačili pogrbljeni i jedva gamižući, bilo je mlada i dobro ugojena sveta koji je sedeo na kolima, sa flašom u ruci i zavežljajem pored sebe, bilo je majki koje su trzale decu za ruku i oštro ih opominjale da pruže korak. Bio je to uznemiren mravinjak u kom su se pojedinosti ponavljale, slivale ujedno i gubile.

346

A kroz tu gužvu prolazili su uniformisani Nemci na automobilima i motociklima, krčeći sebi put lako, kao kroz plitku vodu, i ne gledajući nikog.

Još pre deset sati ulice su opustele potpuno. Na napuštenim kućama širom otvoreni prozori na spratovima. Stojeći na raskrsnici, potpuno sam, Zeko se sa uzbuđenjem obazre na sve četiri strane i učini mu se čudno i neizmerno dugačko to vreme i taj neobično topli dan, bez kraja i imena.

A onda krenu niz ulicu, kući. Pre nego što je ušao u kapiju, pogled mu pade na starinsku i prizemnu ali lepu kuću prekoputa, u kojoj je živela stara udovica nekog činovnika, sa snahom i sinom. Noge su joj oduzete i već godinama provodi ona po ceo dan kraj prozora. Sa čuđenjem ugleda Zeko njeno beskrvno, suncem obasjano lice iza prozorskog stakla. Verovatno da su je sin i snaha i de-vojka napustili i da je sada potpuno sama.

Zeko zastade kao u neprilici, a onda sam ne znajući zašto, skide šešir i pozdravi nespretno tu ženu koju je poznao samo iz viđenja. Belo staračko lice sa crnim očima osmehnu se tužno i jedva pri-metno, kao iz velike daljine. A Zeko žurno zamače u svoju praznu kuću.

Napad se nije ponovio, ni sutra ni idućih dana. Pomalo je počeo da se vraća život. Prvo su izišle, posle tri dana, okupatorske novine.

Proradio je telefon, zatim je puštena električna struja. Najduže je trebalo za vodu. Ali taj život je bio neobičan i ograničen. Svet je u masama svakog jutra ranio da se pre devet sati dokopa periferije, i varoš je ostajala gotovo pusta sve do posle podne.

Zeko je ostao kod kuće, išao na Topčidersko brdo ili odlazio sa nekim zadatkom u varoš u kojoj se sada lakše kretalo i radilo.

347VIII

Zadataka je bilo sada više.

Jednog dana Siniša je došao lično kod Zeke. To je bilo prvi put. Svojim kratkovidim očima razgledao je na neki naročit način sve po kući... Nekako se grudima primakne predmetu i - zna sve o njemu.

Hodajući tako po celom stanu, on zapita Zeku odjednom:

- Vi poznajete Miku Đorđevića, kapetan-Miku? Zeko se iznenadi i obradova. Odmah mu iziđe pred oči davnašnja slika sa Save: Milan Stragarac, kako pliučka u travu, izgovarajući kapetan-Mikino ime. "Komunac, znaš kakav!"

- Da, poznajem, poznajem. - I ne znajući šta još da kaže, dodade veselo: - To je dobar čovek.

- Dobar? . . . Nije rđav. Glavno je da ga poznajete lično.

Kao i uvek pred Sinišinom ironijom, Zeko se malo ohladi, ali Siniša je nastavljao kao da ništa ne primećuje.

Ukratko mu je rekao da će Vule doći po njega i da će ga odvesti gde treba, a ostalo će tamo saznati.

Praštajući se, Siniša mu je prošao rukom iza leđa, kao da hoće da ga zagrlji, ali ne dotaknuvši ga, i rekao mu tiho i uzgred, gledajući jednako oko sebe:

- Ovde ostajete za vreme bombardovanja?

- Ovde.

- I dobro podnosite?

- Pa, dobro - odgovori Zeko sporo, plašeći se ironije.

- A i a teško podnosim.

- Vi?

- Da, da. Junak ste vi, teča Zeko.

348

Na licu mu osmejak koji ne zahvata oborene oči, ali menja ceo donji deo lica i daje mu izraz neke detinje dobrote.

Tako su se oprostili.

Dva dana posle toga došao je Vule već oko sedam izjutra. Snažan, rumen, nekako sav umiven i svež, sa još mokrom dugačkom kosom, zadihan, nemirna pogleda, i uzbuđen kao uvek..

Upitao je Zeku da li ima još koga u kući. Zeko je odgovorio odlučno da nema. Zatim je pitao da li će večeras biti sam kod kuće, a kad mu je Zeko potvrdio, rekao je da će doći po njega čim se smrkne. Ako mogne nabaviće, za svaki slučaj, i "aus-vajze"¹ koje izdaju vlasti na stanicama onima koji zbog zadocnjena voza stignu posle policijskog časa. Zeko je hteo da pita za pojedinosti, da se bolje oba-vesti, da zajedno predvide i utvrde neke stvari, ali Vule je žurio, plah i nasmejan, i uveravao da će sve biti u redu. I otišao je naglo kako je i došao. Za njim je ostalo nešto od njegovog nemira, kao brazda za brzim motornim čamcem.

Preko dana Zeko se nekoliko puta trzao, setivši se da će večeras morati da ide sa Vuletom.

Posle podne naoblačilo se teško sa severozapada i sručila se olujna kiša, koja je produžila da lije, zatvarajući sve vidike unaokolo. A kad je kiša prestala, nebo je ostalo nisko i mrko i pre vremena stvaralo je sumrak.

Zeko je sedeo u predsoblju i čitao. Teško je razabirao slova i hteo je upravo da ustane i zapali svetlost, kad se iza ulaznih vrata čulo kako neko uvlači ključ u bravu. Skočio je. Pred njim je u prvom sumraku stajao Tigar.

¹ Ausweis - isprava.

349Bio je u dugačkom kišnom ogrtaču, sa francuskom kapom na glavi i kožnom torbom u ruci.

Bez pozdrava, objasnio je da je malopre krenuo iz Železnika motociklom jednog prijatelja, na pomoćnom sedištu, i da hoće da uzme neke stvari koje su im potrebne, njemu i majci, u Železniku.

Ne svlačeći se, Tigar je išao iz sobe u sobu i pri tom bezobzirno lupao vratima. Otvarao je ormane i fioke, kupio stvari i trpao ih u kožnu torbu.

Bilo je sparno i zagušljivo u stanu. Zeko je osećao u sebi lako drhtanje, dražilo ga je sinovljevo prisustvo i način na koji se kreće po kući. Ali Tigar se nije žurio. Zeko je počinjao da gubi strpljenje. Odjednom mu se javi misao da bi Vule mogao stići i zateći ovde Tigra, iako mu je Zeko jutros pouzdano obećao da neće biti nikog u kući.

Vule može pogrešno shvatiti Tigrovo prisustvo, mislio je Zeko dalje, i zbog toga mogu i on i Siniša posumnjati u moju iskrenost. - Zadrhta od pomisli na tu mogućnost i nasloni se na dovratnik.

U tom trenutku pojavi se Tigar opet u predsoblju, sa otvorenom torbom, i htjede pored Zeke da uđe u njegovu sobu, bez reci objašnjenja. Zeko prihvati za bravu i ispreči se na vratima. Tek tada sin promrmlja da im treba neka sijalica iz Zekine sobe. Zeko ga i ne ču, oseti kako mu krv udari u glavu, najviše u oči. Odgurnu mladićevu ruku od brave i progovori muklo, kratkim dahom:

- Tamo nemaš šta da tražiš.

- Nemoj da si lud!

- Natrag! - zagrme Zeko, gurnuvši ga svom snagom u grudi.

Učini mu se da se sve pomerilo iz temelja, ceo stan, zajedno sa nameštajem i njima dvojjicom, i da će se sad survati - ali ništa se nije desilo.

350

- Šta? ... Zašto? - mucao je zbunjeno ogromni mladić, pognute glave.

A u Zeki se dah oslobađa i širi, sve se oko njega smiruje i razjašnjava. I prvi put u životu on sa radosnim čuđenjem oseti da je svaki čovek sposoban za otpor i udarac,

Gledao je svoje ispružene ruke kao da je tek sada postao svestan njihovog postojanja, ili kao da su mu maločas iznikle. Hteo je da dohvati sa stola neki tvrd predmet, ali ne našavši ništa, on samo viknu, već sasvim promuklo:

- Napolje! Napolje, dangubo!

Kao da je ugledao avet, Tigrove oči su bile raširene, njegova velika snaga odjednom nestala. Tako se izgubio, otvorivši i zatvorivši nečujno vrata za sobom, i tako se zaljuljano predsoblje oko Zeke potpuno stišalo i vratilo u

svoj sumračni mir. Čuo je još samo napolju kako se u nizu sitnijih eksplozija pali motocikl i kako sa praskom savlađuje uzbrdicu i nestaje u Ulici kneza Miloša.

Posle pola sata stigao je Vule. U ruci je nosio mali i neugledan crnobezirijanski kofer, koji Zeko odmah poznade. U tom istom koferu on je pre tri meseca preneo iz Despotovačke ulice na Čukaricu četiri kilograma šećera u kockama, a ispod šećera je bio njemu nepoznati materijal.

Vule mu je brzo i zadihano objasnio prvi deo večerašnjeg zadatka. Krenuće odmah, ali ne zajedno. Vule će ići napred. Sastaće se kod podvožnjaka iza Gospodarske mehane. Ako mrak bude potpun, Vule će zvižducati, "onako po seljački" On stade da zvižduće, smejući se i sam svojoj nepravilnoj užič-koj melodiji. Zatim će puteljcima koje Zeko dobro zna izbiti na obalu, pred Naumovu kafanicu, koju takođe mora dobro da poznaje. Zeko je potvrđivao radosnim i brzim klimanjem glave. Tu će se videti

351s kim treba, primiti što treba, i odmah se vratiti raznim putevima. Za "ausvajze" nije uspeo da nabavi blankete, ali to ne smeta, jer je vrlo verovatno da će uspeti da se vrate do policijskog časa.

Zeki je bila neprijatna ta stvar sa "ausvajzima", uopšte se pomalo plašio mladićeve bezbrižnosti, ali nije hteo ništa da kaže. Pored toga, u njemu se stalno javljalo pitanje: u kakvoj je vezi večerašnji put sa kapetan-Mikom, o kome mu je govorio Siniša, i da li će se zaista još večeras videti sa njim, ali nije hteo ništa da pita.

Vule je izišao prvi i pošao Sarajevskom ulicom, a malo docnije krenuo je Zeko Ulicom kneza Miloša.

Mrak je potpun, jer je ulica neosvetljena, kao i sve ostale, a prozori na kućama zamračeni. Jedino na glavnim raskrsnicama više električne lampe sa naročitim štitom, ispod koga bacaju nešto malo tmule svetlosti na uglačanu granitnu kaldrmu. Posle popodneve kiše nebo je još oblačno, tako da ta ulica sa svojim oskudnim i neobičnim ratnim osvetljenjem liči na dug i mračan podrum sa niskim svodom.

S vremena na vreme ulicom prođe vojni automobil sa zamračenim farovima iz kojih na dva sitna proreza izbijaju samo dve slabe tačke svetlosti, kao mrtvački žizak ili zverske ženice. Prolaznici su retki i nevidljivi, a raspoznaju se samo po zvuku koraka. To su dve vrste zvukova i dve vrste koraka: potkovani korak nemačkog vojnika-okupatora, i brzi i oprezn, ili klonuli i uplašeni korak čoveka potlačenog naroda.

Avetinjska noć. Hladna jeza i uzbudljiva vrelna, naizmenice. Kako bi bilo bolje i koliko bi bilo lakše ne ići ovako po mraku u opasnost i neizvesnost, biti u svojoj sobi, miran i siguran! - Zeko se samo za

352

trenutak uhvatio u toj pomisli, jer je ona prošla isto onako brzo i neprimetno kao što se pojavila.

Nijedna od nekadašnjih bojazni i nedoumica nije više nalazila odjeka u njemu. A koraci okupatorskih vojnika u mraku ne samo da ga ne plaše nego ga učvršćuju u svesti da je ovo pravi i jedino mogućan put. Dolazi mu da peva od radosti što i on ide tim putem, da se smeje tim potkovanim, glupo bahatim koracima, koji neminovno vode u propast i sramotu.

Ponegde na slabo osvetljenoj raskrsnici promak-nu zabluzene žene sa vrećama prokrijumčarene hrane na leđima. Možda su majke koje negde iz Zarkova ili iz Železnika nose žito i beli mrs da prehrane sebe i decu? Možda su i crnobezirijanke? Pa neka! Samo nek nije onaj gvozdeni i nečovečni korak sa svojom lažnom sigurnošću, kojim crna vojska nastoji da uplaši čoveka i da ohrabri sebe, jer nigde u svetu ne nalazi drugog ohrabren ja. A možda u ovom istom mraku koračaju nečujno isti takvi ljudi kao i on, kao i Vule, sa sličnim namerama i po sličnom poslu. I Zeko se isprsi na tu pomisao; činilo mu se da i oni njega negde u mraku naslućuju isto ovako kao i on njih.

Ni pomisli više na strah, ni traga od kolebanja!

I opet bi se javili koraci nemačkih vojnika, pojedinačno ili u grupi: tup-tup, tapa-tapa, tup-tup, ali oni Zeku nisu više mogli da zbune, jer on je njih i bolje od njih čuo u sebi vojsku nečujnih koraka, koja se kreće u tom istom mraku, nema i nevidljiva, i upravo zato nepobediva, i koja će pre ili posle učiniti kraj svakom strahu i svim zamračenjima i odučiti i poslednju ovakvu nogu da bahato bije zemlju koja pripada svim ljudima.

I Zeko je stupao tiho i krotko, ali sigurno i svečano, kao da je beli dan i kao da stupa u povorci

23 I. Andrić: Nemirna godina

353dragih i poznatih ljudi. Mestimično ulica je bila provaljena od pogodaka bombi, a rupe ograđene letvama; mrak je bio tako gust da je Zeko morao da se ispomaže i rukama, pa ipak on je prolazio svuda, pouzdano i mirmo, pažljivo ali bez oklevanja.

Tek kod Gospodarske mehane zastade ponovo. Mrak je bio potpun, kao granica iza koje nema sveta ni života. I opet se javi u njemu nešto kao kolebanje, ali sada bezoblično i potpuno nemoćno. Zastade samo za trenutak, pa se odmah snađe i nešto sporijim korakom krenu udesno, putem ka Čukarici.

Prolazeći ispod podvožnjaka, kroz potpun mrak, osluškivao je ne bi li čuo ugovoreno zviždukanje, ali glasa nije bilo niotkud. Skrenuo je desno od drumu, na poznati mu uski puteljak.

Pošto je prošao nekoliko koraka, oslušnu ponovo. Niko se nije javljao i Zeko se okrenu i zaputi natrag ka raskrsnici. U isti mah začu se ugovorena melodija. Tiha, nemarno otegnuta, pravo zviždanje radnika koji se vraća s posla. Zeko skupi usne da odgovori zviždanjem, ali u tom trenutku grmnu iz mraka:

- Stoj!

To je viknuo neko sa druma, a šupljina ispod podvožnjaka prihvatila je uzvik i umnožila ga svojom jekom tako da Zeko nije čuo ni jedno jedino slovo te reci, nije uopšte čuo ljudski glas, nego lomljivu kao da se čela betonska masa podvožnjaka prolama i ruši.

Iz mraka, odakle je došao poziv, sevnu i stade da puzi oprezno krug svetlosti od džepne električne lampe. U istom trenutku planu sa druge strane pucanj i za njim odjeknuše još tri-četiri. Svetlost se ugasi, i umesto nje i sa te strane odjeknuše pucnji, koje Zeko više nije brojao jer je bežao nečujnim koracima po mekoj zemlji u pravcu Save. S leđa

354

su mu fijukali meci čudnim zvukom koji je podsećao na neku zaboravljenu epizodu iz balkanskog rata. Trčao je kroz potpunu tamu, ali sa čudnim osećanjem kao da ga ceo svet vidi. Opet odjeknuše pucnji, pomešani sa oštrim zviždanjem metalnih piš-taljki, sad negde dalje udesno, pa opet, ali sve više udesno. Sav se gubio u toj trci, dišući ubrzano, pa ipak je živo mislio i računao kako da zametne trag i da se što pre udalji ne samo od mesta gde se puca, i gde će početi pretraživanje terena, nego i od kafa-ne u kojoj ih očekuju. "Kapetan Mika!" - sinu mu munjevito kroz svest. Ako potera produži za njim, da je bar što više priveže za sebe i što dalje odvede u suprotnom pravcu od kafane!

Učini mu se da je izišao iz žbunja i da je na dobro poznatom kolskom putu koji ide obalom. Pređe put. Samo još dva pucnja, ali dosta udaljena, pa nastade tišina. Zeki je srce stalno uzbuđeno lupalo i dah šištao. Računao je u sebi kako da siđe s puta, kojim će potera svakako naići, da se spusti na reku i, idući od splava do splava i od barake do barake, da se dokopa železničke pruge, prebaci preko nje, i tamo negde niže, na nekom od pustih mesta, izbije na Ulicu kneza Miloša, sa koje se može još na vreme izgubiti bez traga. Na sve je mislio, na bliski policijski čas, na to da od njega na mestu pucanja nema nikakva traga, na Vula i njegov kofer, a u isto vreme prodirao je očima tamu i uzbuđeno pipao nogom zemlju, koja je bila još uvek tvrda, tražeći stazu koja vodi niz obalu. Ako je tu i sada onaj splav na metalnim burićima, spustiće se pravo na njega.

Izdaleka se opet čuju stražarske pištaljke, zvuk im je oštar kao pretnja. Samo stazu da nađe! I samo što više udesno i što dalje od kafanice! -

23

355Vrhom cipele napipao je najposle ivicu obale, ali u istom trenutku oseti kako gubi tle pod nogama i kako pada zajedno sa zemljom koja se roni pod njim. Umesto splava, zapljusnu voda, jednom, dvaput. Tražeći očajnički dno i nastojeći uzalud da se uhvati rukama za nešto iznad sebe, Zeko se gubio, još uvek ne verujući potpuno da se gubi. Ali sve ga je vuklo na dno - tama, zemlja i voda, koja se od poslednjih kiša znatno razlila i bila neobično duboka na tom mestu. I potonuo je bez traga i glasa.

Nekoliko dana posle toga objavljen je u "Novom vremenu" ovakav oglas:

U duševnoj poremećenosti, moj muž ISIDOR KATANIĆ napustio je naš stan 23. o. m. i nije se do danas vratio. Na sebi je imao sivo odelo, crn mek šešir i braun plitke cipele. Ko ma šta zna o njemu, moli se da javi Administraciji lista. Margita Katanić.

Niko se nije odazvao na ovaj oglas i nikad ništa nije javljeno o Zeki. Sava je tih dana nosila dosta leševa koji su se gubili po vrbaoima i plićacima - ili su, otplavljeni niz Dunav, bili sahranjivani od seljaka, bez prijave i obaveštavanja.

Vule je one noći uspeo da pobegne, jer se posle dva dana, posrednim putem, javio drugovima u De-spotovačkoj ulici, koji su sve činili ne bi li što saznali i o Zekinoj sudbini. Oni su toga leta razvijali i širili svoj rad, prema uputstvima koja su dobijali, sve brže i smelije, i doprinosili opštem oslobođenju koje se naglo približavalo. Pri poslu su pominjali Zeku i žalili ga kao svog.

REČNIK TURCIZAMA, PROVINCIJALIZAMA I NEKIH MANJE POZNATIH IZRAZA

Sve turske reči navedene su u onom redovno nepravilnom obliku i u onom često izmenjenom značenju u kom se upotrebljavaju u narodnom govoru u Bosni i Hercegovini. Nazivi Turci i turski upotrebljeni su često u toku pričanja i za bosanski muslimanski svet, naravno ne u rasnom i etničkom smislu, nego kao pogrešni, ali tada uobičajeni nazivi.

ajan - prvak, starešina

akšam - veče; večernja molitva kod muslimana

alakati - spominjati Boga u borbi, bodriti

amber - ambra

aramija - nasilnik, razbojnik, hajduk

arar - vreća od kostreti
asker - vojnik
asli - doista, uistinu, vero-vatno
afion - mak
ahmedija - beo ovoj oko fesa, koji nose hodže
aščinica - gostionica
baban - nadimak kojim su u Bosni nazivali turske vojnike poreklom iz Azije
baglame - šarke na vratima
Bajram - veliki muslimanski praznik batil - neprijatelj bašlik - nadgrobni kamen bezbeli - zaista, svakako belćim
- valjda, verovatno bestilj - pekmez od šljiva bilmez - početnik, nezalica bismilah - pomoz! biuzur -
nemir, zabuna bošča - velika marama, šal bujruldiya - naređenje bujrum - izvolite! butum - sav, čitav
valija - guverner pokrajine u Turskoj, carski names-nik
valahi - bogami!
gazija - junak, pobjednik garib - siromašak; osobenjak
357gurahija - vrsta kolača gurbet - Cdganin-lutalica,
čergar fjrjetluk - potucanje po
tuđem svetu
damar - žila kucavica
dever - briga, muka
deverati - brinuti brigu
dekika - minut
divan - zbirka stihova
divanana - prostor ispred soba, na gornjem spratu, često u staklu
divit - mastionica
dimije - muslimanska ženska odeća; nose se umesto suknje
dova - molitva
doksat - trem
dram - mera za težinu 2,5 grama
duvak - veo, koprena
điđa - jevtin ukras
espap - roba esrar - opojno sredstvo, droga, hašiš
žioka - letva
zamandaliti - zatvoriti vrata mandalom, to jest drvenom prečagom
zaptija - stražar, policajac
zar - odeća muslimanskih žena
zembilj - torba pletena od slame
zumba - zaštitni znak, žig
žurna - svirala
358
imam - svešteno lice kod muslimana
insan - čovek, ljudsko biće
iram - vrsta čilima
iċindija - popodnevna molitva
jazuk - šteta jalija - rečna obala jaran - drug, prijatelj jacija - noćna molitva ječerma - jelek, kratak gornji haljetak
kadija - sudija
kadiluk - okrug
kazaz - svilar
kanat - krilo od vrata ili prozora
karakol - straža
kahva - kavana
kjatib - pisar
konak - 1. prenoćište, ali označava i dan hoda ili jahanja, to jest koliko ima od jednog prenoćišta do drugog; 2.
velika, reprezentativna zgrada, begovska kuća ili sedište vojnih i civilnih vlasti; vezirska rezidencija
kundure - cipele
Kuran - muslimanska vjerska knjiga
laik - redovnik bez svešte-ničkog čina, najniži stepen u franjevačkom redu
mašalah - izraz čuđenja i dopadanja "Ne budi mu uroka!" izraz radosti pri dočeku gosta, ili zadovoljstva kad se
vidi nešto lepo
medresa - muslimanska

srednja škola meraja - ravnica mestve - laka obuća od kože mehcema - sudnica meteriz - nasip, šanac morija - kuga, pomor muderiz - nastavnik više
verske škole medžlis - odbor, savet minderluk - sedište, sofa mujezin - lice koje sa munare poziva vernike na molitvu
muktar muhtar - opštin-ski kmet, starešina gradske četvrti mahale mula - gospodin; sudija mulazim - komandir policije
munara - toranj na džamiji sa kojega mujezin poziva vernike na molitvu mutselim -- upravni činovnik muftija - muslimanski ver-
ski dostojanstvenik mušebak - drvene rešetke na prozorima muslimanskih kuća
nakomica - prek i silovit čovek, ukoljica
nanule - drvena obuća
nativ - govorništvo
nadžak - vrsta oružja nalik na sekiru
nizani - redovna turska vojska
obendijati niti
uvračati, opči-
okniven - obojen crvenom bojom zvanom kna he-na, što je običaj kod muslimanskih žena
ordija - vojska
ornat - celokupna oprema u kojoj sveštenik vrši bo-gosluženje
odžaklija - soba sa ognjištem u kojoj se obično se-di sa gostima; čovek iz dobre kuće, posednik, odžaković
papaz - pop, sveštenik pašalija - čovek iz veziro-
ve pratnje
pezevenk - podvodač, svodnik
peksimit - dvopek perde - ograda; veo peškun - mali okrugao stolić sa rezbarijama pišman - kolebljiv čovek
pusat - oružje; oruđe
rabiner - svešteno lice kod
Jevreja raj - polica rsuz - lopov, bezobraznik
salavat - molitva za umrlog
šaraj - menjač, trgovac novcem
saruk - čalma, kapa omotana šalom
sarfat - gramatika
satrice - čorba od brašna
sevap - dobro delo, milosrđe
seiz - sluga, momak, ko-njušar
359sejmen - stražar, vojnik
janičarski iz vezirove
pratnje senabija - vrsta slatke
jabuke serasker - najviši rang u
turskoj vojsci sibijan - deca, nejač sičan - arsenik, otrov soldat - vojnik soldačija - vojska softa - dak
tajin - obrok, sledovanje, vojnički hleb
tanzimat - reforme
tarih - natpis na grobu ili građevini
tevabija - družina, pristalice
temenanje - činiti temena, pozdravljati klanjajući se duboko
t erzi ja - krojač
teftedar - sekretar, poreznik, glavni kontrolor
tefter - poslovna knjiga, sveska
turbe - nadgrobna kapelica, mauzolej
časa - posuda, sud
ćafir - nevernik
ćepenak - drveni kapak kojim se zatvara dućan, i na kome se sedi kad je dućan otvoren
ćerpič - nepečena cigla, na suncu sušena cigla
ćehaja - vezirov zamenik
ćurdija - krznom postavljen ženski ogrtač
360
ukujisati - dozivati vernike na molitvu sa džamije
feredža - ženski ogrtač od
čohe ferman - sultanov ukaz,
zapovest fetva - presuda najviše
verske vlasti firaun - Ciganin

hair - sreća, dobro; dobro delo; korist
hairsuz - nesrećnik, propalica
hajvan - stoka, životinja
hasura - prostirka od rogoza
čekmedze - škrinja; san-duče u kojem se drži novac
čit - jevtina tkanina, cic
čita - kapa kod pravoslavnih sveštenika
čitluk - imanje, naročita vrsta spahiluka
džan - duša; ukresati u džan - doći jati
dževapiti - odgovarati, polagati račun
džemadan - vrsta muškog prsnika od čohe
džemat - seoska opština
dženaza - molitva za pokojnika; sahrana umrlog
džube - ogrtač
šenlučiti - veseliti se šiljte - dušečić na kome se
sedi šuckor - naročiti odred u
austro-ugarskoj vojsci